

Eesti kuurordid

Dr. H. Alver'i eessõnaga

Kokku seadnud J. Prümme

Hind 240 marka

K/Ü „LOODUS“, Tartus

Oma vaba aega kasutab iga
suvitaja otstarbekohaselt,
kui loeb kodumaad
käsitavat kirj-
jandust.

Paremad tööd sel alal on kirjastus-
osaühisus „LOODUSE“ kirjastusel
ilmunud. Igale soovijale saadetakse
postiga hinnata „Raamatute tutvus-
taja“ vastavate raamatute valikuks.

Arvustuse ja seltskonna poolt on
„LOODUSE“ väljaanded alati suurt
tähelepanu leidnud ja on kroonitud
näitustel mitme I auhinnaga.

K.-Ü. „LOODUS“, Tartus.

E 11591

Eesti tervismuda- ja mere- kuurordid

Haapsalu, Kuresaare, Pärnu,
Narva -Jõesuu, Võsu,
Loksa, Käsmu, Pirita
j. t.

Dr. H. Alveri eessõnaga
Kokku seadnud J. Prümmel

*Bernhard Linder,
Tallinnas, 25/VI 1923 a.*

SE 12238
ENSV
Riiklik Avalik
Raamatukogu

416 063

K/Ü „LOODUS“, Tartus

1923. a.

K/Ü „Looduse“ keeleline korrektor M. Bekker.
Sisuliselt läbi vaadanud mag. A. Tammekann ja G. Vilberg.

K/Ü „Postimehe“ tsinkogr. klišeed.

K. Mattiesen'i trükk, Tartus.

Eessõna.

Tol hallil inimsoo lapsepõlvel, mil puudus veel kõige lihtsam arusaamine haigustest ja nende arstimisest, puudus kõige elementaarsem rahvameditsiin, olid esimesed katsed organismile appi tulla haavade, vigastuste ja kõiksuguste valude juures väljastpoolt tarvitatud vahendid.

Võib kaunis kindlasti oletada, et esimene arstimisvahend oli vesi.

Vesi oli element, mida ürginimene sagedasti kartma oli sunnitud, element, mis tema tööd ja teda ennast tihti hävitas, ilma milleta tema aga elada ei võinud, ilma milleta elu üldse võimalik ei ole. Iseäranis imponeerima pidid ürginimesele soojad ja kuumad, auravad mineraalvee-allikad. Arusaadav on sellepärast, et vee kultus niisama vana on, kui inimsoo ajalugu.

Vanad Veda raamatud räägivad juba pühas vees pesemisest. Ganges'i vesi on püha igale hindule ja selle jõe pühade vete juurde rändavad tänapäevani tuhanded haiged, lootes saada parandust oma mitmesugustele tõbedele. Talmud kirjutab ette sagedaid pesemisi ja suplusi. Piiblis leiame teateid, mis annavad näpunäiteid veega arstimise üle. Nii pidi Naaman ennast 7 korda Jordani jõe vette kastma ja sai sedaviisi terveks. Raske on muidugi kindlaks teha, kus siin usuline komme lõpeb ja kus algupärane rahvameditsiin algab.

Ajajärgul, mil meie ajaarvamine algab, olid juutidel Plinius'e järele juba kohad, kuhu loomulikkude arstimise vahenditega ravitsemiseks tuldi, ilma et neil kohtadel usuline iseloom oleks olnud. Kuningas Herodes katsus ennast Callirhoe's väävliallikais arstida. Kuid õieti hakkab õitsema

arstimine loomulikkude tervendavate vahenditega selleks otstarbeks sisseseatud kohtadel alles greeklaste ja roomlaste, Euroopa kultuuri alusepanijate rahvaste juures. Esimesteks sanatooriumideks, kus veega ja ühtlasi mõjustusarstimisega (psühhoteraapia) ravitseti, olid greeklastel nõndanimetatud Äskulapi templid. Need templid ehitati kõige ilusamaisse kohtadesse, metsadesse, mägedesse, harilikult allikate, jõgede või mere lähedale. Haigele lubati templisse astuda ainult peale pikka pesemis- ja suplemisprotseduuri vannides ja templit ümbritsevais allikais. Peale selle mõjuti kõiksuguste praeguse aja arstlises mõttes lubatud ja lubamata abinõudega haige hingeelu peale.

Kaua aega oli niisugune arstimine Greekas preestrite ainuõiguseks.

Iseäranis õitsvale järjele jõudis arstimine veega roomlaste juures. Ilus ja kasulik komme, mis meil ainult visalt juuri võtmas — ennast igapäev vannitada — oli roomlaste juures kõigil rahvakihtidel tarvitusel. Praeguse aja inglasel on see kiiduväärt komme juba lapsepõlvest luu-lihasse kasvatatud, niisamuti võtab iga jaapanlane hommiku üles tõustes oma kuuma vanni.

Kõigile on tuntud kuulsad Rooma saunad! Saunad olid üldised ja neid tarvitasid selle maailma suured ja väikesed surijad — plebs, patriitsid, tihti isegi kuningad. Avalikkude saunade ehitamine oli roomlaste juures riikline asi ja kahtlemata lasid endid riigi juhid nende kuulsate saunade ehitamisel üldistest rahva tervishoiu põhimõtetest juhtida. Asi, mille peale ka meil tuleks mõtelda!

Hiljem, Rooma langemise ajal omandasid need asutused teise iseloomu ja said äärmiselt liialdatud luksuse ja kõlbuse langemise asupaikadeks, nii et Plinius Rooma saunasid ja nendes valitsevaid kombeid süüdistas, nagu oleksid nad Rooma langemise peapõhjused. Ka neis sauna-asutuses, mis mineraalallikate lähedale olid ehitatud ja mis meie praegustele kuurortidele vastaksid, hakkavad samad väärnähtused valitsema. Küll katsusid mitmed paremad arstid kogu oma jõuga üles astuda sarnaste väärnähtuste vastu ja läksid isegi liiga kaugele, eitades täiesti kuumade vannide tervendavat mõju ja soovitades kõigi haiguste juures ainult külmavee-arstimist. Satuti äärmusesse. Oige haiguse ise-

loomust arusaamine ja arstimismetoodi individualiseerimine puudus veel täiesti.

Pärast Rooma kultuuri langemist ja uhkete saunade hävitamist unustati roomlaste sanitaar-hügieenilised nõudmised ja kehakultuur jäi täiesti kängu.

Kristlaste kõigest maisest lahtiütlemise ideele olid võõrad hoolitsemised keha õitsemisest ja iludusest. Isegi harilikud puhtuse nõuded kadusid, mille tagajärjel üldine haigeksjäämine, iseäranis külgehakkavatesse haigus-tesse, südisti kasvas. Vaimulikkudele oli sooja vee vannide tarvitamine täiesti keelatud. Mõned liberaalsemad piiskopid seletasid küll pärast, et kristlastel on siiski lubatud sooja vee vannide võtmine, kuid ainult arsti ettekirjutuse põhjal ja mitte paastu ajal.

Kaua aega kattis keskaja tume udu üldise teaduse edasiarenemise võimaluse, eriti anti ka raske hoop elementaar-hügieenilistest nõuetest arusaamise loomulikule arenemisele. Meie spordi ja kehakultuuri eitajad ja vastased tuletavad väga meelde neid keskaja „*virī obscurī*“ — tumedaid mehi!

Ristosõja tagajärjel kanti mitmesugused haigused, iseäranis pidalitõbi ja süüfilis laiali, haigete arv kasvas kohutavalt suureks. Tuli jälle mõtelda vannide ja suplemiste peale, ja uuesti hakatakse korraldama mineraalvee-allikate lähedal kohti, kuhu haigeid arstima saadetakse. Nähtus, mis harilikult kordub seal, kus puuduvad põhjalikud teadmised, tuli ka siin ilmsiks: ühest äärmusest satutakse teise. Nii näeme, et mõned haiged sõidavad kuhugi kaugele mineraalvee-allikale, — seal 2—3 päeva jooksul 60—80 klaasi mine-raalvett joovad ja koju sõidavad lootusega terveksaamise peale! Mõnedes nn. kuurortides hoiti haigeid üldistes suurtes veebasseinides ööd ja päeva. Säärast ravitsemisme-toodi nimetati „à la grenouille“. Et niisugust konnaelu natuke kergendada ja mitmekesisemaks muuta, pandi ujuvaid lauakesi, mis sööma ja joomaga kaetud, liikuma! Torella sõnade järele oli kõige parem süüfilise arstimise meetod see, et haige järjekindlalt 15 päeva aurusaunas pidi higistama!

Tahes-tahtmata tuleb siin mõne meie kuurordi viimaste aastate „moodsa voolu“ peale mõtelda! —

Harvey vere-ringvoolu leiduse järele leitakse ka täie-likumad mineraalvee uurimise meetodid, kuigi põhjalikumate

süsteematiliste uurimistega alles 18. aastasajal algust tehakse. Alles 1822. a. paneb Berzellius esimese täpsa Karlsbadi mineraalvee uurimise toime. Lühikese aja jooksul ilmub nüüd palju teaduslikke töid balneoloogia üle. Kuigi veel mõnes küsimuses mõtete lahkuminekut ette tuleb ja sihikindlaid põhjalikke uurimisi tuleb jätkata, seisab siiski loomulikkude vahenditega arstimine, nagu see kuurortides sünnib, praegusel ajal täiesti teaduslisel alusel.

Ürginimese tumedad aimused olid põhjendatud! Teadus on nad õigeks kiitnud!

Väga tähtsat osa kuurortide edenemise ajaloos mängis Prantsuse kuninga Henri IV määrus, mille põhjal kuurortides riiklikud inspektorid ametisse pannakse, kes nende tegevuse üle valvavad ja ebaarstide ja kahjulikkude elementide tegevust piiravad. Järgmised Prantsuse kuningad kinnitasid need määrused ja toetasid kõigiti oma kodumaa kuurorte.

Hiiglakapitali oma kuurortidesse mahutades sammub viimasel ajal kuurordi tehnika, arhitektuuri ja teiste tsivilisatsiooni mõnususte suhtes eesotsas Saksamaa. Temale järgnevad Helveetsia ja teised Euroopa riigid.

Huvitav on Venemaa kuurortide tekkimine. Nende ajalugu on kõigest umbes 200 aastat vana. Peeter I arstis ennast mitmetes väljamaa kuurortides. Venemaale tagasi tulles andis ta käsu ka Venemaal mineraalallikaid leida, mis mitte raske ei olnud. Peale seda arstis ennast Peeter Venemaal ja ei sõitnud enam selleks otstarbeks väljamaale. Eeskujulik isamaa-armastus ja isamaa-austamine, millest tuleb õppida!

Eesti kuurortide ajalugu on veel lühem — umbes 100 aastat!

Haapsalus ehitati muda- ja suplusasutus 1825. aastal, Kuresaares alles 1840 aastal, umbes selsamal ajal ka Pärnus, veel hiljem Narva-Jõesuus. Sellest ajast peale on need meie tähtsamad kuurordid väikeste vankumistega alatasa kasvanud, sest nad on lõpmata rikkad oma loomulikkude tervendavate vahenditega. Meie tervismuda on meie kuurortidele kuulsuse annud, mitte ainult Venemaal, vaid kogu Euroopas. Meie heade kliimaliste oludega ja ranniku looduse-iluga võime võistelda paremate väljamaa suvituskohtadega.

Kuid alles nüüd, mil meie ise oma saatuse, oma maa-

ja merepõues peituvate looduserikkuste üle peremehed oleme, nüüd alles avaneb meie kuurortidele hiilgav tulevik.

Palju tööd seisab meil veel ees. Meie kuurordi-tehnika lonkab veel natuke. Mitmed meie looduserikkused on veel kasutamata. Rabamuda, väävliallikad ootavad oma järjekorda! Munamäel, Peipsi, isäranis Pihkva järve liivasel rannal peavad uhked sanatooriumid ja ilusad suvemajad kerkima! Looduserikkuste kallal seisab meie teadusemeeste ees palju uurimistööd. Edaspidised uurimised näitavad vististi, et meil ka omad mineraalallikad leiduvad!

Meie suplus- ja suvituskohdade edaspidises korralduses peame kindlasti ja vankumata oma tervendavate vahendite iseloomu silmas pidama ja ei tohi mingisuguse võõra mõju alla sattuda. Tehnilises suhtes olgu meile lubatud ja peame pilku heitma lääne poole, kuid täiesti lubamata on ja võiks hädaohtlikuks saada meie kuurortide tulevikule — eeskujuks võtta endisi vene kuurorte, nagu seda on juletud soovitada.

Veel ei ole unustatud sõjavapustused ja -haavad; ei jäta oma mõju avaldamata vaimline ja kehaline jõupingutus kõigis elukutsetes; oma osa aitavad sellele ka korterikriisid kaasa; 20-da aastasaja kiire elamistempo nõuab tugevaid närve. See teeb tarvilikuks vähemalt kord aastas ühe-kahe kuu jooksul unustada väikesed ja suured mured, raputada suure linna tolmu oma jalult ja anduda täielikule puhkusele vabas looduses. Selleks ei ole paremat kohta kui Viru maalilisel rannal, Narva-Jõesuus, Kuresaares, Haapsalus või Pärnus. Viimased kohad võimaldavad puhkuse kõrval ka arstimist kõiksugustest kultuurieluga kaasaskäivaist tõbedest.

Võimalus ennast kosutada ja ravitseda peab antama igale seda vajavale kodanikule. See ei ole ainuüksi humanisuse ja tervishoiu nõue! Terve organism, terved närvid, terve ilmavaade!

Meie kuurordid ja suvituskohad on meie tuleviku paremad kindlustused!

Dr. H. Alver.

Haapsalu, 4. V. 22. a.

Sisu:

	Lhk.
Tervismuda- ja mere-kuurort Haapsalu	1— 50
Tervismuda- ja mere-kuurort Kuresaare	51—118
Tervismuda- ja mere-kuurort Pärnu	119—150
Mere-kuurort Narva-Jõesuu ja suvituskoht Smolka	151—165
Suvituskoht Võsu	165—171
Viru ranna suvituskohad	171—175
Suvituskoht Loksa	175—178
Suvituskoht Klooga	179—180
Suvituskoht Pirita	181—188
Suvituskoht Rannamõisa	188—189
Suvituskoht Tsitre	189—190
Raudtee sõiduplaanid	190—194

Tervismuda- ja mere-kuurort

Haapsalu.

Schlamm- und Seebad Hapsal.

Haapsalu

geograafiline asend, territoorium ja rahvaarv.

Geograafiline asend.

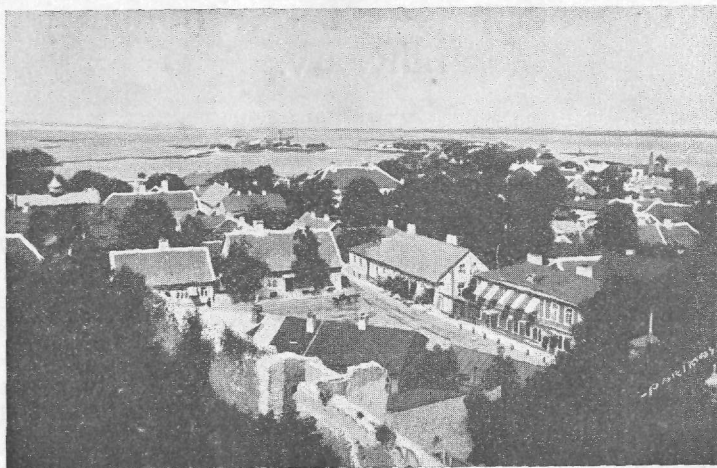
Proovitud tervismudaga ja 700-aastase minevikuga kuulustatud Eesti suvituslinn — kuurort — Haapsalu (*Guide aux bains de Hapsal*, Schlamm- und Seebad Hapsal) seisab metsade varjulises üksilduses ja puhkemõnuses rahu samanimelise lahe lõunakaldal, Läänemere idarannikul 58°53' põhjalaiuse ja 41°18' idapikkuse all. Kaugus Tallinnast raudteel 104,4 km, Pärnust maanteed mööda 112,5 km. Linn asub kaheharalisel sopilisel ja käärulisel poolsaarel, mis end üle 2½ km:i pikkuse neemena madalavõitu Haapsalu lahte sirutab. Poolsaare omapärane ja vahelduv pind ning maaliliselt murdjooneline kallas annavad linnale kauni mereküllase ilme. Ükski teine linn Baltimail ei piirdu nii suurel ulatusel merega kui Haapsalu. Linna asendi — mere ja maa ühenduspilti elustab veel üks siselaht — Väike Viik¹⁾, mis linna majadest ümbritsetud ja merega ühenduses kahe kitsa kanali abil (1. pilt).

Linna kolmest küljest ümbritsev Haapsalu laht ulatub kaugele mandrisesse, omakorda kujundades hulga vähemaid lahekesi, poolsaarekesi, neemeribasid, mille tõttu tema randjoon on üllatavalt murdeline ja pikk — tervelt 90,19 kilomeetrit. Võrdlemisi suur Haapsalu laht on üleni madal, 0,3—0,6 m ja ainult mõnes kohas 1—2 meetrit. Umbes 1 km Haapsa-

1) Kõige parema ja raadioaktiivsema tervismuda leiupaik Eestis.

lust käib üle lahe kivine künnis, mille vahel mõned sügavamad „hauakohad“ leiduvad, mis tervismudaga täidetud, näit. niinim. „Ahvena silm“ jt. Pool kilomeetrit Haapsalust on lahes kaks saart — Roograhud, millede ümber pilliroog kasvab ja kus ka tervismuda leidub. Linnast loode pool kujundab meri, linnaaluse neeme ja Paralepa metsa vahel, väikese lahekese, milles paremad suplemismõnused.

Haapsalu maapoolne piir on merepoolsest (randjoonest) vähemalt kolm korda lühem; siin varjavad linna okas- ja

1. pilt. Vaade Haapsalu linna, sadama ja Holmide peale lossivaremeilt.

segametsad ning viivad maanteed Tallinna, Lihula ja Kiltsi ning raudteed Tallinna ja Rohukülla.

Linna all olev maapind tõuseb peaaegu lamedana 2—8 meetrit üle merepinna. Mere poole lauska kallakut on aga vähe märgata; linn näib seisvat pea tasasel rannikul.

Haapsalu ei ole oma looduslise asukoha kui ka ehituste ilme ja paigutuse poolest moodne suvituslinn geomeetriliselt planeeritud tänavatega, korrapäraselt istutatud puistikkudega ja šablooniliste mõnusedega ega ka raskepärane ja igava- võitu harilik Eesti väikelinn, mille keskkohaks kivistunud

ilmega ja liialt kokkusurutud majastik munakiviste tänavatega. Haapsalu on loodusele lähemal ruumikülluse, mere ja päikese rohkuse tõttu. Haapsalus on ühinenud esiteks ajaloolise mineviku tunnismärgid — suuremad lossivaremed Baltimail, kõverikud sillutamata tänavad, plaanitult looduse rüppe asendatud elamud, vanad pargid, rootsiaegne „Krahvi aed“ jne., teiseks suurlinnale tundmata loodusline ruumivabadus ja merest tingitud kaunidus, ja lõpuks kullasoone-kuulsusline tervismuda, mille jõul suurem osa praegusest Haapsalu linnast on loodud viimaste 40—50 aasta jooksul. Haapsalu välimus kohandub kahele erinevale eluvaatusele: talvel harilik väikelinn nagu teisedki Eesti pisilinnad, kus elanikud üksteist peenusteni tunnevad kõigi heade ja pahedega; suvel aga jõuab ta teistest omasugustest kaugemale ette: elustub, võrsub suuremaks, võtab tarvitusele ruumid ja majad, mis talvel kasutamata seisid.

Ehk küll Haapsalu ja tema ümbrus midagi üllatavat ei paku ega ootamatusega mõju, tundub ta ilusama kohana kodumaal. Kaugel teistest linnadest, alevitest, tööstuskohtadest, segavast ärielust on Haapsalu kohane suviseks puhkepaigaks. Võõraid, kes siin suvel suurlinna kärast ja tegevusrikkast elust tahavad puhata, ei sega keegi. Vaikne tundub siin päeval, vaikne öhtul . . .

Haapsalu lähem ümbruskond.

Linn mere ja metsade vahel — võiks iseloomustavalt ütelda Haapsalu ja tema ümbruse kohta. Haapsalust üle lahe põhja poole vaadates paistab 3—4 km : i kauguselt Noarootsi poolsaare¹⁾ kaldaviir. Muistsel ajal eraldunud Noarootsi täielikult mandrist: vanadel kaartidel võib teda näha saarena. Aja jooksul on meri niivõrt kahanenud, et saar poolsaareks muutus. Huvitav on Noarootsi oma rootsi soost elanikkudega, kes siin üsna jõukalt põllupidajatena ja kalameestena elutsevad. Paadiga üle lahe jõuab Haapsalust Noarootsi 15—20 minutiga, maad mööda tuleb sõita umbes 50 km. Noarootsi elanikud on Haapsalu suvitajate hulgas

1) Saksa ja rootsi keeles „Nuckö“.

heas kuulsuses lahke vastuvõtmise ja möödukate hindade poolest. Saadaval küllaldaselt piimaprodukte, kodutehtud nisuleiba jne.

Haapsalust sõidetakse Osterby sadamasse ja sealt pääseb otsekohe poolsaare küladesse. Linnalähiseks suvitamiseks pakub Noarootsi rand mitmeid looduslisi mõnususi: kuiv ja murune merekallas vastu lõunat, vesi haruldaselt soe; taludes leidub vabasid ruume, hõlpus mereühendus Haapsaluga jne.

Haapsalu lahe suud varjavad külmade kirdetuulte ja viluma veevoolu eest saared: suurem Vormsi ja vähem

2. pilt. Paralepa mets restoraniga.

Hobulaid (Hestholm). Vormsini on Haapsalust 10 km. Vormsi saar on pikuti 15 ja laiuti 10 km, übermõõt (randjoon) täpsalt 99,82 km. Saarel elutsevad juba ammust ajast rootslased. Vormsi mõisa tükeldamisel anti seal maad ka eesti sõduritele.

Hobulaidu übermõõt on 5,93 km. Saarel ainult paar elumaja. (Kaugematest kohtadest v. peatükk „Sport“.)

Maapoolses ümbruskonnas viibimiseks kasutavad suvitajad varjulist Paralepa metsa, kuhu raudteejaama juurest maantee viib; linnast ainult paar kilomeetrit. Kõrgest männimetsast ümbritsetud väljal on õdus restoran (2. pilt); metsa all roheline muru, tüsedate mändide vahel lauakesed eine-

võtmiseks. Mets ulatub mereni. Suvel kasvab siin maasikaid. Merekallas liivane, sobiv suplemiseks.

Paralepast kaugemal leidub veel mitu ilusat jalutuskohta, nagu Ungru park vanade tammedega ja poolelihitatud rüütlilossiga, Pullapä looduskena rand — maanina ühe kaljurünkaga, kus keiser Aleksander III armastanud viibida Haapsalus suvitades. Siia ehitati keisri auks ka mälestussammas. Jaamahoonest $\frac{1}{2}$ km lõuna pool — Väikeses Paralepas on eesti ajal ehitatud raadiojaam.

Haapsalust paar kilomeetrit ida pool, Tallinna maantee ääres valendavad Läänemaa õpetajate seminari hooned, mis eesti ajal Uuemõisa härrastemajast põhjaliku ümberehitamise ja suurendamise teel saadi. Seminari peahoone on üks suurematest ehitustest tervel Läänemaal. Riigile läks ta maksmata üle 30 miljoni marga.

Haapsalust Ridala poole minnes jõuame üsna avarasse männimetsa, mis suvitajaile sagedaks jalutuskohaks.

Raudteega või purjekaga käiakse Rohukülas (umbes 10 km Haapsalust), mis vene ajal sõjasadamaks kavatseti ja sõjapäevil oma suurte ehitustega pooleldi varemeteks hävis. Rohukülast sõidavad laevad Kuresaarde (umbes 6 tunni sõit).

Kuigi linna ümbrus ei veetle iseäraliste looduskenadustega, tasub seda vaiksete metsaaluste rahustav ja kosutav õhkkond, mis suvitajale eriliselt tähtis. Haapsalu ümbruses leidub napilt külasid ja elumaju ning needki üksteisest vähenähtavana nagu peidetud puude varju. Linnast umbes 10 km lõuna pool on kõige vanem kirik Eestis — Ridala kirik, millel aga torn puudub. Kirikus tähelepanav kunstnik Gregor v. Bochmann'i maalitud pilt.

Haapsalu territoorium ja ehituste arv.

Linna maa-ala mõõdab ehitustiku piirkonnas pikuti umbes $2\frac{1}{2}$ km ja laiuti 1 km ning siia kuulub üldse 608 hektarit ($552\frac{1}{2}$ dess.). Raudteejaama ja sadama vaheline kaugus on haruldaselt suur: tervelt 3 km. Nii on Haapsalu piirjooned tema majade ja rahvaarvuga võrreldes üsna avarad.

Elumaju oli Haapsalus 1922. a. lõpul 640, nendest 40 kivimaja ja 5 kirikut. Linn on viimaste 150 aasta jooksul

kümnekordselt kasvanud: 1784. a. oli Haapsalus ainult 58 puust ja 12 kivist ehitust.

Rusuv ilmasõda, revolutsioon, saksa okkupatsiooni aasta ja vabadusvõitlus katkestasid linna ehitamise mitmeks aastaks. Alles 1922. a. hakati väikesel määral uusi hooneid soetama ja vanu kohendama. Ehitati methodistide kirik kõrge noolja torniga, linna elektri jaam, remonteeriti paar maja sanatooriumideks, soetati ujuv kohvik merele jne. Lõpule viidi 3 uue elumaja ehitus, pooleli jäi 3—4 elumaja. Ehituslaenu läks korda nõutada 3 miljonit mk. 1923. a. algas juba elavam majade ehitamine.

Majastikus valitsevad enamasti ühekordsed puumajad, mis kergete suvilate laadi; kahekordseid puuehitusi leidub napilt — veerand esimeste arvust. Samuti vähevõitu on ka kahekordseid kivimaju — ainult üksikud linna keskel. Ei puudu siiski soliidseid kahekordsed villad toredama ehituslaadiga.

Turg asub keset linna, otse raekoja ees kahe suurema võõrastemaja vahel. Peale lossi vanemaist ehitusist tähelepanevaid ei leidu¹⁾. Haapsalul on rohkem uuepärase väikelinna ilme kui näit. Kuresaarel, mis aastate poolest aga noorem.

Haapsalu elanikkude arv ja rahvus.

1922. a. 28. dets. rahvalugemise järele oli Haapsalus üldse 4251 elanikku, nendest 1800 meest ja 2451 naist.

1. jaan. 1923. a. oli aadressilaua andmete järele 4950 elanikku, nendest

eestlasi	1755	meest.,	2542	naist.
sakslasi	58	"	143	"
venelasi	69	"	101	"
rootslasi	54	"	74	"
juute	21	"	52	"

1860. a. rahvalugem. järele oli Haapsalus elanikke 4732.

1864. a. kirikuraamatute põhjal 1600 eestl. ja 700 saksl., kokku 2300.

1) Ainult apteegi maja ja raekoda — esimene Peetri-, teine Katriina II aegne ehitus, ja linnakirik.

1871. a. rahvalugem. järele oli elanikke 2203, nendest eestlasi 1250, sakslasi 693, venel. 174, rootslasi 67.

1881. a. rahvalugem. järele oli linnas 2884 inimest.

1897. a. " " " " 3212 "

Juba vanast ajast oli Haapsalu elanikkude rahvusline ülekaal eestlaste pool, kuna aga administratiivne ja keeleline ülivõim Balti sakslaste käes püsis peaaesjalikult vene tsaarivalitsuse toetusel. Linnas valitses kuni ilmasõjani saksa keel, iseäranis suvel. Saksa soost linnaelanikkude arv kahaneb aga kiiresti ja suurel määral just majanduslistel põhjustel: on kadumas nende endised suured varanduseallikad. Teiseks sulavad sakslased ikka rohkem eestlaste hulka.

Suvisedlinna nõuetele vastab aga elanikkude rahvusline mitmekesisus mõndapidi soovitavalt: väljamaalastest suvitajad saavad siin hakkama eesti, saksa, vene, rootsi, isegi prantsuse ja inglise keelega. Suurem osa Haapsalu elanikkudest räägib kolm keelt.

Haapsalul on viis alevikest: Kassina (Keiserort), Kiri-kuaiapealne, Koplpealne, Loemägi ja Holmipealne.

Haapsalu lossi ja linna ajaloost.

Praegune Läänemaa ja tema tervismuda kuulsusega pealinn — Haapsalu on põhjutanud kirjutada ajalooramatutesse rohkesti mälestusi, mis algavad 700—800 aastat tagasi. Sellest maast on sõjariistadega hävitades üle käinud oma aja vägevamate maade sõjaväed. Haapsalu müüride all ja varjul võitlesid piiskoppide, ordurüütlike, vene ja rootsi sõjaväed, teda piirasid eesti talupoegade malevad ligi 600 a. eest, talupojad-partisanid 1577. a. jne.

Vanal muistsel ajal, mis ainult legendides ja kõige vanemates kirjades peegeldub, käinud mitmed rahvad mereteel kaudu praegusel Läänemaal kaubitsemas. Läänemaad nimetati vanal ajal hoopis teisiti. Eestimaa vanemas ajaloos — Läti Hendriku kroonikas — nimetatakse teda *Rotalia*'ks (Rotelewic) ehk *Maritima* jaoks. Ridala nimetus¹⁾ olevat veel vana „Rotalia“ tuletus, kuna Haapsalus oleva lahe (Väike

1) Saksa keeles „Röthel“, mis veel enam sarnane Rotalia'le.

Viik) nimetus rootsi või alam-saksa keelest viik, vik ehk Viek saadud, nagu vanal ajal tervet Haapsalu lahte nimetati. Daani kuningas Frotho III võitnud kord Rotalia kindluse, kuna Rootsi kuningas Yngvar sõdides eestlaste vastu langes Matsalu lahe lõunakaldal, Porimäel. Nii algab Läänemaa ja Haapsalu sündmusrikas minevik, millest siin on võimalik märkida ainult tähtsamaid ajaloolisi momente ja murranguid.

Haapsalu kirjutatud ajalugu algab õieti tema lossi ehitamisega 700 a. eest. Haapsalu loss rajati neil kuulsail võitluse-aastail, mil toodi ristiusk Baltimaale ja millal maa pärisrahvas ristiuse vägivaldsete pealesundijate ja võimupüüdjate vastu võitlusse asus.

1220. a., kui rootslased Lihulas asusid, ei tuntud veel Haapsalu nime. Arvatakse, et praeguse lossi kohal — h a a v a m e t s a s (salu's, hiies) vanad eestlased jumalatele ohverdamas käinud ja sellest ka aja jooksul Haapsalu nimetus saadud. Vanus kirjus leiame nimetusi Hapsalla (1276. a.), Hapsella (1284. a.), Hapsell (1293. a.), Haepsel (1294. a.), Hopisal (1302. a.), Habsal (1851. a) jne.

Ka tõendatakse, et selles eestlaste loodustempli piirkonnas olnud maalinn ehk sõjakindlus, mille mullavallid veel praegu lossi sisemuses näha.

1228. aastal ehitas mõõgavendade ordu pealik, (magister) Volquin Schenk v. Winterstädt Haapsalu lossi varjupaigaks eestlaste vastu, kes südilt enda vabadust kaitsesid.

1265. a. asus Haapsalu lossi elama Lihula ja Saaremaa piiskop Hermann v. Buxhoevden, kes varem Pärnus elutses. Kuna Leedu vürst Pärnu toomkiriku 1263. a. maha põletas, ehitas piiskop Hermann 1265. a. Haapsallu uue toomkiriku, mis ümberehitatuna tänapäevani on püsinud.

1279. a. asutas sama piiskop Hermann Haapsalu linna, luba andes ristiinimestele lossi lähedal karjamaid pidada, meres kalu püüda ja elumaju ehitada.

Haapsalu linn oli vanal ajal müüriga piiratud ja kindlustatud nelja värav-torniga, mis 1690. a. varemteks varisesid.

Ašutamisest peale ulatub lossi ja linna raske minevik läbi kolme tähtsa ajaloomurrangu:

1. ordu aeg ja piiskoppide valitsus 1228—1563;
2. rootsi aeg 1563—1710;
3. vene aeg 1710—1917.

1294. a. andis piiskop Jakob linnale kriminaal-, tsiviil- ja politsei-seadused; piiskopil oli rahalöömise õigus.

1298. a. oli ordu ja piiskopi tüllimineku tagajärjel esimene lossi piiramine; piiskoppide võim jäi seekord püsima.

1323. a. määras piiskop Jakob linna piirid kindlaks. Ta ratsutas lossivanematega linnarahva eesotsas piirid läbi ja laskis nad ladinakeelsesse manifesti täpsalt üles märkida.

1343. a. löödi teine tõsisem lahing Haapsalu lossi ümber. Jüripäeva ööl algasid eestlased võitlust oma rõhujate — rüütlite ja piiskoppide vastu; võitlus ulatus ka Läänemaale, kus surmati mõisates 1800 sakslast. Eesti maleva asus Haapsalu lossi piirama, kus piiskop oma vaimulikkudega varjul oli. Ordu vägede appitulek päästis lossi seekord hävitamisest.

1351. a. käis Rootsi kuningas Magnus Smek Riias ja sealt tagasi tulles viibis lühemat aega Haapsalu lossis; tema mälestuseks nimetatakse üht lossi saali „kuningatoaks“ (plaanil, 32).

1381. a. leiti piiskop Heinrich Kuresaare lossist tapetuna. See piiskop püüdis toomhännade lodevaid elukombeid valjusega parandada. Toomhännad palusid neid süütuks mõista, kartes tapetu sugulaste kättemaksmist. Paavst Urban IV määras raske uurimise. Toomhännad kutsuti Riiga ülempiiskopi kohtu ette. Enne aga, kui uurimine lõpule jõudis, hiilisid tapetud piiskopi kaks sugulast, ordurüütlid Uexküll Scherenbeke öösel Haapsalu lossi, kus nad mõrtsukaid ja nende nõumehi lootsid leida. Pimedal ööl 1383. a. surmasid nad kättemaksmiseks lossis mitu vaimulikku, röövisid väärtasju ja panid toomhännade ruumid põlema.

1391. a. andis piiskop Winrich Haapsalu linnale mitmed eesõigused.

1515. a. laskis piiskop Johann Kyvel (1515—1530) Haapsalu lossi remonteerida ja oma vapi värava kohale kivisse raiuda, mis praegu näha. Sama piiskop andis välja esimese eestikeelse raamatu — katoliku usu katekismuse (1517. a.).

1589. a. müüs piiskop Münchhausen terve Haapsalu ja Saaremaa piiskopkonna Daani kuningale Friedrich II, kes oma venna Schleswig-Holsteini hertsogi Magnuse peapiiskopiks määras. See Magnus on ajaloo Liivimaa kuninga nime all tuntud.

Ordu ja piiskoppide valitsus varises kokku 1563. a.

Rootsi aeg.

1563. a. 7. aug. langes Haapsalu loss 11-päevase piiramise järele rootsi kindral Åke Bengtson Ferla kätte. Piiskopide võimu asemele seati lossiülem ja pürgermeister ametisse.

1575. a. müüdi loss võla tasumiseks Daani kuninga asemikule Saaremaal, v. Ungernile 40.000 taaldri eest. Järgmisel aastal võttis aga Läänemaale tunginud 6000-meheline vene-tatari vägi Haapsalu lossi ilma võitluseta oma võimusesse.

1577. a. piiras Haapsalu lossi Yvo Schenkenberg, kes „Eesti Hannibali“ nime all talupoegadest kogutud partisaanide salgaga venelasi kimbutas.

1581. a. võtsid rootsi väed kindral Karl Horni juhatusel Haapsalu lossi uuesti oma alla ja panid rootsi võimu siin 129 aastaks valitsema. Lossi ja linna valitsemine korraldati rootsi tsiviilseaduste järele. Rootsi ajal hakkas linn ja Läänemaa silmanähtavalt kosuma. Esimeseks pürgermeistriks määrati rootsi ajal Albert Lederbu († 1569); esimeseks evangeel. Lutheruse usuõpetajaks praost Joachim Jakobi († 1587). Mõlemate hauakivid on linna kirikus altari ees.

1584. a. avati rootsi valitsuse poolt esimene kool Haapsalus; see kool moodustati vanast toomkoolist, mis oli 1320. a. asutatud.

1628. a. müüs kuningas Gustav Adolf Haapsalu lossi ja linna 66.830 taaldri eest Eestimaa kubernerile, Jakob de la Gardie'le.

Loss oli jäänud üsna hooletusse. Sõjavarustuseks oli temal 71 suurt ja 12 väikest suurtükki, 5000 kuuli jne.

1648. a. laskis Jakob de la Gardie lossi ära parandada ja korda seada.

Loss ja linn ühes laialdaste maadega (266 kindlat ja 110 mittekindlat adramaad) jäi de la Gardie sugukonna kätte kuni 1691. a., millal kuningas Karl XI käsul see varandus omaniku surma tõttu riigile üle võeti (redutseeriti). De la Gardie sugukonna omanduseks jäi aga suur puiestik linna keskel, mida tänapäevani „Krahvi aia“ nime all tuntakse.

1688. a. 23. märtsil hävitas tulekahi lossi kiriku kellatorni ühes kelladega. Parandamisega jõuti lõpule järgmisel aastal; selle mälestuseks pandi lossi tornile lipp aastanumbriga „1689“.

Vene aeg.

Suur Põhja sõda viis „vana hea rootsi aja“ lõpule. Juulik. 1710. a. võttis vene kindral R. F. Bauer Haapsalu lossi Vene tsaari Peeter I võimu alla. Sõjast kurnatud elanikud ei suutnud vastu panna. Langes ju paar kuud hiljemini ka Tallinn.

Sellest ajast peale varises loss varemeteks. Peeter laskis lossi sisemised ehitused maha lõhkuda.

1726. a. kevadel lõhkus torm ka lossi kiriku katuse, mille tõttu kirik jäi 150 aastaks tarvitamata. Ainult tugevad võlvivid püsisid alal. Alles 1889. a. seati lossi kirik uuesti korda.

1858. a. istutati esimesed puud lossi varemetesse.

1715. a. käis keiser Peeter Haapsalus, vaatas sadamat (praegune vana sadam „villa Friedheimi“ kohal) ja lossi kirikut. Sõitis ka Ungru mõisa, milleks Peetrit ergutas see asjaolu, et paar aastat varem surnud maanõunik, Reinhold parun Ungern-Sternberg, olles ise rootsi jäägermeister, Peterburis käis palumas, et keiser Läänemaa oma alla võtaks. Parunit õhutanud seda tegema Rootsi kuninga vakuraamatud, kuhu mõisnikud talurahva tööpäevad pidid märkima.

Tagasitulekul hakanud hobused lõhkuma ja paisanud keisri tõlla Paralepa suure kivi juures ümber.

Haapsalus käis keiser kohtuvanema Jenckeni juures. See auvääriline linnaisa roninud parajasti mööda redelit katust parandama, kui keiser tema maja (pärastise Heini m.) ees peatanud. Keiser vestnud kohtuvanemaga üle tunni lahkett juttu.

1767. a. ehitati linnale praegune r a e k o d a, mille ehitamine maksis 1251 rubla.

1784. a. nimetati Haapsalu kreisilinnaks.

1785. a. laskis Katariina II Haapsallu magasihoone ehitada, mis praegu lossi varemetes näha.

1805. a. avati kreiskool; kreiskooli majas asub praegu ühisgümnaasium.

1875. a. võeti Haapsalus juba 14.000 sooja muda- ja merevee-vanni.

1896. a. peeti Haapsalus esimene Läänemaa laulupidu.

1905. a. viidi lõpule Keila-Haapsalu raudtee ehitamine, mis suvitajate ligipääsu hõlbutas; samal aastal ehitati ka S. Promenadile „kursaaali“ hoone.

1913. a. oli Haapsalus teine Läänemaa laulupidu.

1917/1918. a. kaitses Eesti 1. polk Haapsalut vene väeriismete ja enamlaste rüüstamise eest.

Algas

eesti aeg.

1918. a. algul tungisid saksa okkupatsiooniväed Haapsalu kaudu Eestimaale.

1921. a. avati raudtee-ühendus Haapsalu ja Rohuküla vahel.

1922. a. suvel korraldati esimene põhjalikum eesti tervismuda raadioaktiivsuse uurimine, millest selgus, et Haapsalu Väikesest Viik'ist võetav muda võrdlemisi kõige suuremat raadioaktiivsust avaldab. Ilmus kirjatöö „Eesti tervismuda raadioaktiivsus“, F. Dreyer ja M. Kand.

Kirjanduslised allikad Haapsalu kohta.

G. Carlblom, Chronik v. Hapsal, 1828. a.

Hunnius, Dr. Die Geschichte Hapsals 1228—1859.

Riga 1865.

Hansen, Estländische Altertümer, Reval 1875.

Neus, A. H. Die Geschichte Hapsals, 1852.

Rußwurm, C. Das Schloß zu Hapsal, Reval 1887.

Sagen aus Hapsal, der Wiek, Oesel und

Runö. 1861.

Arronet, Dr. med. H. Über die Schlammäder in Eesti.

„Eesti arst“, 1922. a., 5/6. nr.

Dehio, prof. Dr. K. Über die Hapsalschen Schlamm-badkuren. Sõjaväe-arstide teadusl. koosoleku protokollid, nr. 3.

Alver, Dr. H. Eesti kuurort Haapsalu, 1922. a., jt.

Millal algas tervismudaga arstimine Haapsalus.

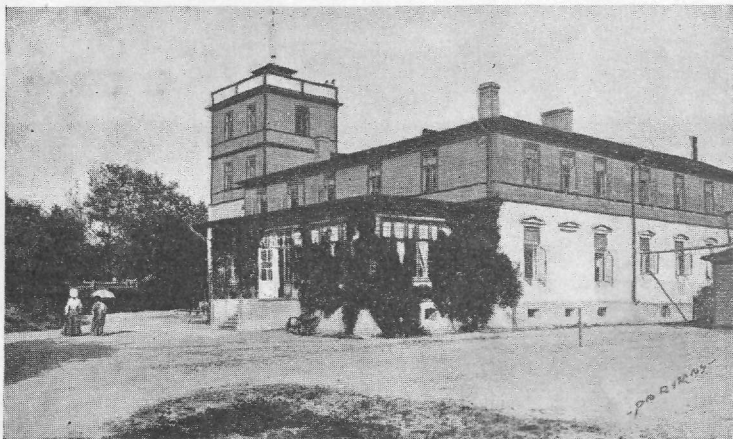
Umbes 100 aasta eest hakati tähele panema, et Haapsalu lahest leitava mudaga on võimalik mõningaid tõbesid arstida, näit. jooksjahaigust. Kohaliste elanikkude keskel tarvitati meremuda juba varemalt looduslise arstimisvahendina.

Esimese suplusmaja ehitas Haapsallu krahv Magnus de la Gardie 1825. a. Seda asutust laiendas apteeker Busch 1834. a. Järjest kasvav mudavannide tarvitamine nõudis selle maja ümberehitamist 1856. a. ja suurendamist 1877. a., selle-

aegse omaniku pürgermeistri ja apteekri Bergfeldti poolt. Praegu on see end. Bergfeldti suplusmaja linna ja Ipsberg C-o omandus. Eesti ajal on nimetatud suplusasutust mitmeti ajanõuetele vastavalt täiendatud ja uuendatud.

Linna suplusmaja (3. pilt) asub nõndanimetatud „Kassininal“, mida Peeter I maaletuleku mälestuseks ka „Keiserort'iks“ nimetatakse.

Teise muda-suplusasutuse ehtasid Dr. Hunnius¹⁾ ja parun Ungern-Sternberg 1845. a., sellest on võrsunud

3. pilt. Linna tervismuda- ja suplusasutus.

praegune moodne Dr. Arronet'i muda- ja suplusasutus, mis asub linna kaunimal kohal, Suure Promenadi ääres (4. pilt).

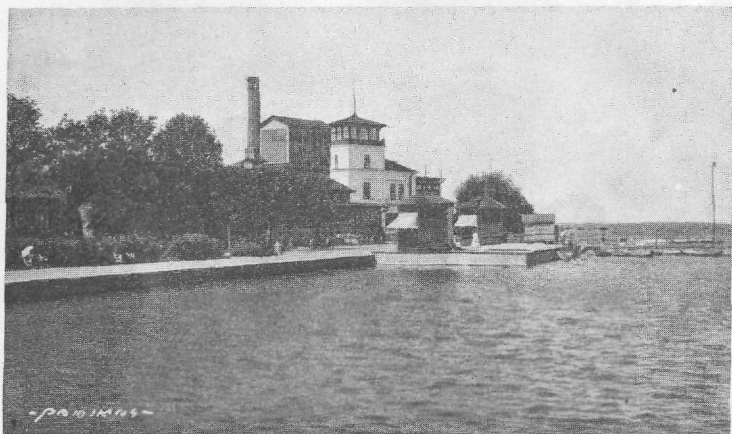
1830. a. oli Haapsalus 260 supelvõõrast. Sellest peale hakkas suvitajate arv tõusma: 1850. a. kogus juba 952 supelvõõrast, 1857. a. — 2023. 1871. a. oli 426 perekonda, 1875. a. — 2080 suvitajat, 1891.—1893. a. oli neid kokku 6594. Mõnel aastal tõusis supelvõõraste arv kuni 8 tuhan-

1) Dr. Hunnius on Haapsalu kuurordi üle esimesed põhjalikumad teosed kirjutanud juba 1857. a.

deni. Mitmed rikkamad suvitajad ehtasid endale Haapsalus nāgusad suvemajad — villad.

Eesti ajal, 1919. a. oli Haapsalus	985 suvitajat,
” ” 1920. ” ” ”	1380 ”
” ” 1921. ” ” ”	2347 ”
” ” 1922. ” ” ”	umbes 2000 ”

Suvitajate arvu aegajalise kasvamisega suurenes aastate jooksul ka mudavannide arv: 1841. a. võeti 1794 sooja muda- ja merevee-vanni, 1850. a. juba 7936 v., 1875. a.

4. pilt. Dr. Arronet'i tervismuda- ja suplusasutus.

14.500 vanni jne. Eesti ajal hakkas nõudmine mudavannide järele märgatavalt tõusma.

Vilud ja vihmased suved 1921.—1922. a. mõjusid suvitusele peale tõrjuvalt, ainult mudavannide nõudmine tundus elav.

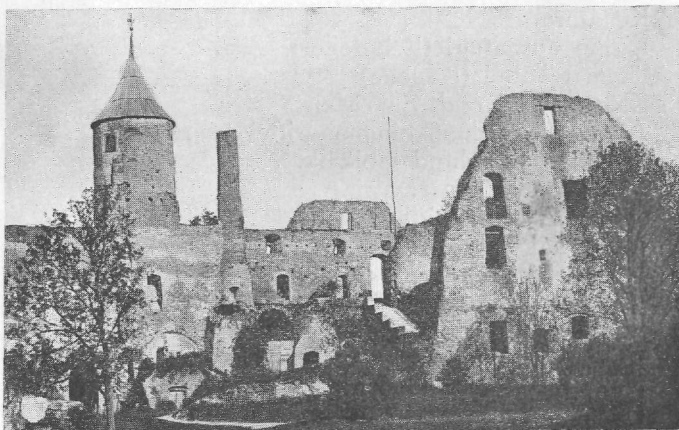
Võrreldes ennesõjaaegse suvitusele majanduslisi kulunõudeid praegustega, näeme, kullakurssi aluseks võttes, et Haapsalu kuurort eesti ajal odavamaks ja kättesaadavamaks on muutunud.

Suvitamist Haapsalus peeti vene ajal rikkama rahvaklassi lõbuks ja eesõiguseks; laiematel rahvakihtidel puudus

ka teadmine Haapsalu muda tervislike omaduse kohta. Ja pealegi tundus kehvemail inimesil raske ning ebasünnis rikkamate mõnususi nautida. Eesti ajaga maksmapandud demokraatline valitsuskord ja sotsiaalselt enam ühtlustatud elutingimused on Haapsalu kättesaadavaks teinud igale kodanikule, kes enda jõul jaksab elust läbi lüüa.

Haapsalu vaatluspildid.

Lossi varemed praegusel ajal (5. pilt).

5. pilt. Lossi varemed seestpoolt vaadatuna.

Lossi plaani kirjeldus.

A. Lossi välised müürid.

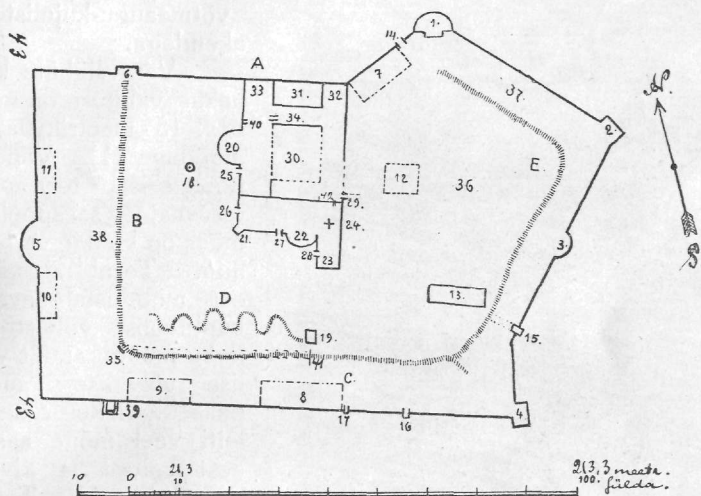
B, C, D ja E. Lossi sisemust kolmest küljest piirav kõrge mullavall, mida vana Eesti maalinna jäänusteks peetakse.

1. Ümmar vahitorn värava kõrval.
2. Kirdepoolne neljakandiline torn.
3. Idapoolne pool-ümmar torn.
4. Neljakandiline nurgatorn.
5. Läänepoolne pool-ümmar torn.
6. Põhjapoolne torn tormijooksu-värvatega (kinni müüritud).

7. Mahavarisenud hoone, keldrid.
- 8, 9, 10 ja 11. Endiste hoonete alused.
12. Sisemise neljakandilise vahitorni ase; praegu muruga kaetud.
13. Katariina II ajal ehitatud kiviait.
14. Lossi värav piiskopi vapiga.
15. Kinnimüüritud aiavärav.
- 16—17. Vallimüüri nurgad; sellel kohal jagunes loss arvatavasti kaheks osaks.
18. Lossi kaev, kinni kaetud.
19. Endine püssirohu-kelder.
20. Kellatorn.
21. Kiriku nurgatugi (Eckpfeiler).
22. Ümmar kabel (Kapelle).
23. Käärkamber, end. Sakristei.
24. Altar, gooti aken, kinnimüüritud keerdtrepp.
25. Uuemal ajal tehtud läbikäik.
26. Sissekäik kirikusse.
- 27—28. Külgmised kiriku ukсед.
29. Hävitatud ristvõlvistiku (Kreuzgang) jäänused; võlvkäik ühendas lossi ruume kirikuga.
30. Lossi sisemine hoov, keldrid.
31. Söögisaal (Refectorium).
32. Kuningasaal.
33. Nurgatuba; kinnimüüritud uks maa-alusesse käiku.
34. Uuemal ajal ehitatud trepp.
35. Maa-aluse võlvistiku algus.
36. Endine odavõitluste harjutusplats (Turnierplatz).
- 37—38. Murutõnise mänguplatsid end. vallikraavides.
39. Kõdunenud neljakandilise torni vundament.
40. Kellatorni trepi algus.
41. Maa-aluse käigu sisselangenud koht.
42. Trepp kiriku pööningule.

Loss seisab linna majadest ümbritsetuna umbes 350 meetrit mererannast eemal. Lõuna ja ida poolt piirab varemeid laialdane de la Gardie park, nn. „Krahvi aed“. Lossi välist kogupilti varjavad lopsakad lehtpuud ja vastu müüri suruvad majad. Sellest majade ja puude rägastikust kerkiavad silmale nähtavana ainult kehakas-ümmar kellatorn, lossikiriku katuse hari, kõrgemad valli ääred ja viilud.

Lossi põhiplaan (vaata 5-a. joonis) moodustab pikerguse korrapäratu viisnurga. Välise ringmüüri pikkus mõõdab 804,3 meetrit. Lossi müüridega piiratud maa-ala suurus on 38.220 m². Valli müürist on umbes 200 meetrit poolenisti kõdunenud ja maha langenud, kuid 4—5 meetri kõrgusel püsib müür varisenud kohal siiski veel alles. Kolmveerand kogu müürist seisab pea endisel kujul, 8—12 meetri kõrguse kiviseinana. Välismüüri toetasid vanal ajal 7 torni, kuna üks sisemine vahitorn lossikiriku põhjapoolse nurga läheduses

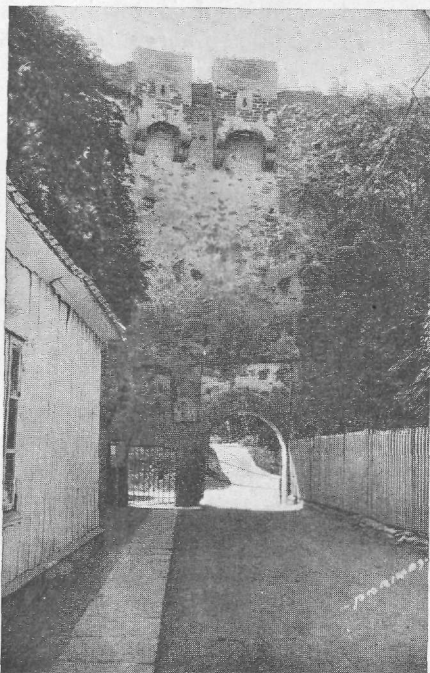

5-a. joon. Haapsalu lossivareme põhiplaan.

seisnud (12). Tornid on praegu kõik poolenisti lagunud, ulatuvad ainult 2—4 meetrit müürist kõrgemale. Tornide ehituslaadi ja suuruse vahel puudub kooskõla.

Lossi varemetesse pääseb ühe ainsa värava kaudu põhjapoolses müüris (14). Värava ümbruses annab vallimüür iseäranis kujuka ja suurejoonelise pildi muistsest vägevast ehitusest. (6. pilt.) Aastasadadest luitunud valkjashalli masiivina kerkib siin sile paemüür 10—12 meetri kõrgusele nagu vanastigi. Pahemal pool värava kõrval rikastab müüri kõrgejoonelist vormi tüseda vahitorni vare, mis sarnastub „Paksule Margareetale“ Tallinnas. Värava kohal märkab

silma piiskop Johann Kyveli vappi kivisse raiutuna; vapi haruldast vanust tõendab aastasumber 1515. Nimetatud aastal lõppes lossi parandamine. Nii on siis lossi värav üle 400 aasta praegusel kujul seisnud. Ühel värava võlvikivil, üsna maa lähedal on ladinakeelne pealkiri „Jeesuse nimel“... Suurema värava kõrval on teine väiksem — jalgvärav.

6. pilt. Lossi värav.

joont umbes 70 meetri ulatusel; müüri algkuju on siin pea täiesti terveks jäänud. Üleval äärel näeme 14 laskeakent (Schießlücken), samuti on pea tervena näha rinnakaitse osa müürist (Brustwehr). Müüri kõrgus umbes 8 meetrit, kohati parandatud.

Idapoolne müüri nurk murdub neljakandilise, pooleni

Kõrgel värava kohal müüri äärel on kaks keskaja kaitsehitust võtmeaugu-kujuliste akendega.

Väravalähine kehakas vahitorn on umbes 15-meetril läbimõõduga (1). Väljastpoolt seisab torn pea tervena, seespoolne müür on kokku varisenud. Torni alumine osa moodustab avara kuplitaolise võlvistiku, kuhu praegu ainult välise võlvukse kaudu pääseb. Selles ruumis leiti veel mõne aasta eest rauast ja kivist suurtüki-kuule. Torni võlvistik seisnud vanal ajal maa-aluse salatee kaudu ühenduses lossi sisehitustega.

Väravalähisest vahitornist läheb välismüür kagu sihis otse-

väljaulatava torni (2) juures; selle torni kolm välismüüri seisavad peaaegu endisel kujul, müürides laskeaknad, all pime, võlvitud kamber.

Nurgatornist viib müür lõuna poole, umbes 40 meetri ulatusel kuni pool-ümmara tornini (3); siin näitab müüri ülemine osa juba suuremat hävimist. Torn (3) on vanasti kolmekordse batarei kujundanud, kolme laskeauguga igal korral. 1648. a. ehitatud siia püssirohu-kelder.

Edasi minnes hakkab müür kõrgenema; murdepunkti (15) kohal võib näha kinnimüüritud aiavärava kohta. Kõige enam alalhoidunud müüri ümbritsetud lossi idapoolne osa pöördub nurgatorni (4) juures täisnurgana läände. Tornil (4) leidub kaks salatreppi, hulk laskeauke ja võlvistikke.

Lõunast piirab lossi umbes 200 meetri pikkune sirgjooneline müür, mida vanal ajal üks neljakandiline torn (39) toetas. Umbes 40 meetrit nurgatornist (4) edasi minnes muutub müür järsku hulga madalamaks ja tõuseb umbes 20-meetrilise madalama vahe (16—17) järele uuesti endisele kõrgusele. Vaheni ulatudes lõpevad müüri otsad püstjoontes ja siledatena, kuna täisnurgana sissepoole pöördud müürijäänused tõestavad, et siin kahel pool mingisugused ehitused on seisnud (16—17). Seda võib järeltada ka müüris märgatavaist akna-aukudest, aampalkide kivist pidemetest jne. Huvitavalt seisab üks müüri ots (17) otsejoones lossikiriku kuningasaali idapoolse müüriaga, teine aga samuti ühel joonel maatasavarisenud sisemise torniga (12), mis praegu maapinnal ainult kõrgema kühmuna märgatav on.

Ühel joonisel 1797. a. on see torn veel täies suuruses näha¹⁾. Samal joonisel näeme väravast sisse minnes vallikraave käsipuudega, milledega loss kaheks jagunes.

Eespoolkirjeldatud arhitektoonilised andmed võimaldavad järeltada²⁾, et loss muistsel ajal kaheks osaks erines. Ühes osas (lossi läänepoolne piirkond) elutses vaimuliku võimu esitaja — piiskop (*castrum majus*), teises osas aga ilmaliku võimu esitaja — väeülem (*castrum minus*). Üht lossi osa lahutas teisest mingisugune käik. Säärast jaotust näeme ka Baltimaa teiste losside juures, näit. Tallinnas jne.

1) Parun Ungern-Sternbergi kogus.

2) C. Rußwurm. Das Schloß zu Hapsal.

Kõrge, 9—10-meetril. müür jätkub vahekohast (17) edasi minnes endiste ehitusjäänuste (8) pikkuselt, siis on ta üle 30 meetri pikkuselt üsna madalaks varisenud, osalt uuesti laotud; edasi kõrgeneb müür jällegi; siin (9) on märgata kadunud siseehituste tunnuseid, millede läheduses, väljaspool müüri, leiduvad üsna madalaks lõhutud neljakandilise torni varemed.

Võrdlemisi kõige rohkem hävimise jälgi avaldab läänepoolne kaitsemüür (42—43), umbes 150 meetri ulatusel. Müüri keskkohal ruumikas, umbes 12-meetril. läbimõõduga pool-ümmar lasketorn (5) kuue kinnimüüritud akna-avausega suurtükkide jaoks — tõendus, et torn peale püssirohu ülesleidmist on ehitatud. Kahel pool torni võib näha vanade mitmekordsete hoonete asemeid (10 ja 11).

Loodepoolses nurgast (43) kuni väravani (14) näib müür kõige kujukam ja kõrgem. Peaehituse kohal (32—33) kerkib puude varjul tuhmilt valgustatud kivisein umbes 17—18 meetri kõrgusele. Viis suurt akna-avaust müüris suurendavad varemete melankoolset ilmet.

Põhjapoolses müüris leiame neljakandilise torni vundamenti vareme ühes kinnimüüritud tormijooksu-väravaga (6), mis seisab otse sisemise mullavalli kohal.

Lossi müürid on ehitatud Ungru ja Kiltsi paekividest (Kalkstein) lubjaga, mis nüüd tsementkõvaks on muutunud. Ehitamise juures on tarvitatud ka telliskive.

Põhjalikult purustatud siseehituste varemetest tundub raske kujutella nende algupäraseid kontuure. Ainult lossi keskkoha vahemüüride jäänused lasevad tubade jaotust aimata. Rusude all peitub aga rohkesti võlvistikke, salakäike, keldreid jms. Keldritest tarvitatakse mõningaid kaubaladudeks. Viimasil aastail on mitmed ukсед ja käigud kinni müüritud. Väljakaevamised tooksid päevavalgele nii mõndagi huvitavat endise aja saladuslisist võlvistikest ja käigest. Palju muinasjutte liigub rahvasuus lossi maa-aluste käikude üle.

1859. a. kirjutab üks supelvõõras oma reisikirjades ¹⁾, et ta Haapsalu lossi varemetes leidnud pikad maa-alused võlvistikud (katakombid), mis ulatunud linna alt läbi paari versta kaugusele Paralepa mõisani, kus lossiomanikud lõbut-

1) В. Сухаро. Путешествіе въ Гапсаль, 1859.

semas käinud. Valgekskrohvitud võlvistikkude seintes olnud väikesed pimedad kongid (orbad, Nische) vaevalt 2 ruutarsina suuruste sissekäikudega. Roostetanud hingedel rippunud veel tammepuust ukсед. Arvatavasti peeti nendes vange ja kurjategijaid.

Rahva suus liikuvad jutud räägivad, et üks maa-alune käik lossist 2 versta kaugusele Uudemõisa ulatunud. Selle võlvistiku algus on veel praegu varemtes leida (35); käigus pääseb edasi ainult 50—60 sammu kuni sisselangenud kohani (41).

Haapsalu lossikirik.

Haapsalu lossikiriku praegune väliskuju on hilisema, 1889. a. ümberehituse saavutus; kirik avaldab väliselt oma lihtsate arhitektuursete joontega uuepärase ehituse mõju. Kuid kiriku saledad gooti stiili võlvid püsivad sellest kaugest muinasajast, kui kirik varsti peale lossi ehitamist rajati (1265. a.). Haapsalu ja Kuresaare lossikirikud on ainukesed säilinud, alal hoidunud ordulosside templid Eestis. Haapsalu lossikiriku veetlevam pilt on tema sisemus.

Kirik seisib lossi siseehituste lõunapoolsel äärel, oli lossiga võlvkäigu kaudu ühenduses. Kolmevõlviline ehitus mõõdab pikuti ümmarguselt 47 meetrit, laiuti 17 m, kõrgus umbes 15 m. Müürid haruldaselt paksud: 2—2½ meetrit. Kolm saledat võlvi toetuvad kahele tugimüürile.

Altari pool otsas on kõrge gooti aken, mis vanasti oli kaunistatud klaasmaalidega. Lõuna poolt valgustavad kirikut veel kolm akent. Põhja pool aknaid ei ole. Seinal on kirjutatud saksa keeles: „Jeesus Kristus seesama eila, täna ja igavesti.“ Ebr. 13,8. Altari ja kantsli vahelisel seinal on tahvel õpetajate nimedega, kes kunagi lossikirikus on jutlustanud. Evang.-Lutheruse usu õpetajate nimed algavad 1581. aastast. Altaripilt on kunstnik Sprengi maalitud. Altarist pahe- mal pool müüri sees valdab pilku katolikuaegne armulauariistade hoiupaik — *Sanctuarium*¹⁾ kivist nikerdatud gooti stiili äärtega.

Oma puhtajooneliste kõrgete võlvidega omab kirik kau-

1) Samakujuline *Sanctuarium* on ka Kuresaare lossikirikus.

nilt valdava arhitektoonilise kuju. Läbi paksu müüri lõunapoolses seinas viib üks ümmarasse tornitaolisse kabelisse (Kapelle), mille läbimõõt umbes 9 meetrit. Teist sellekujulist kabeliehitust (runde Kapelle) Baltimaa kirikute juures ei leidu. Kabelit valgustavad 3 kõrget gooti akent. Vanasti olnud kabeli seinad värvipiltidega kaunistatud. Katoliku ajal pidasid siin preestrid (vikaariused) jumalateenistust (messet), milleks seinte orbadesse (Nische) altarid olid ehitatud. Ühes avauses on praegu näha kuus katolikuaegset puust altarikuju. Keset kabelit seisab huvitavana keskaja mälestusena kivist raiutud ristimisvaas, aastanumbriga 1634, vapikujutusega ja saksa-keelsete piiblisalmidega äärtel. Vaasi nõrgunud vihmavesi otse „taevast“, läbi väikese avause kabeli kuplitaolises laes. Kabeli pörandas leiti enne viimast ümberehitamist rohkesti hauakive ladinakeelsete pealkirjadega, üks näit. 1519. aastast.

Kiriku altari lähedusest pääseb väikese ukse kaudu käärkambrisse (katoliku-aegne *Sakristei*), mida rootsi ajal sõjariistade hoiupaigana tarvitatud. Kabeli seinast viis vanal ajal trepp ülemistesse ruumidesse. Siin leidus ka kamin suurtüki-kuulide kuumendamiseks. Käärkamber kuulub ühes kirikuga orduaegsete ehituste hulka.

Kiriku mööbel on uuemast ajast pärit. Keskaja mälestusena on kirikus üks vaskvaagen Aadama ja Eeva kujudega ja meistri David Krögeri nimega.

Nagu eespool nimetatud, seisis kirik varemetes 1726.—1889. a.; sel ajal ühendati mõlemad kogudused — saksa ja eesti — ühise linnakiriku alla. Enne ümberehitamist oli kiriku pörand piiskoppide ja rüütlite hauakividega kaetud, millel ladina- ja saksa keelsed kirjad vapikujutustega jne. 1841. a. leiti hauakivi pealkirjaga (ladina keeles): „Siin hingab Johannes Sagittarius, Saaremaa Toomkiriku praost; surnud 1278. a. 15. juunil. Paluge tema eest.“ Teisel kivil: „12. sept. 1438. a. suri austatud isa, Johannes Schütte, selle kiriku piiskop . . .“

Suurem osa hauakividest on hävinud, üks on viidud rae-koja, teine linnakiriku ette jne.

Kiriku peaukse kohal on ümmargune akna-avaus, kus katoliku ajal jumala-ema kuju seisnud. Välisest põhjapoolsest seinast väikese ukse kaudu viib keerdtrepp kiriku pönningule, kus vanasti olid raamatukogu ruumid. Teine trepp

viinud kiriku seespool *Sanctuarium*'i kohal oleva avause juurde, kust jumalateenistust võidud pealt kuulata¹). Mitmed käigud on ümberehitamise aegu (1889. a.) kinni müüritud.

Linnakirik.

Linnal on omaette eraldi kirik, mis 1524. a. asutatud (*ecclesia parochialis St. Nicolai in civitate Hapsaliensi*). 1690 parandati linnakirikut; 1856. a. ehitati torn kõrgemaks ja tehti uus katus.

Altaripilt, mis Johann Ballhorn 1630. aastal kirikule kinkis, värviti ja ilustati 1867. a.

Vene Maarja-Magdaleena kirik

ehitati 1845. a.

Lossikiriku kellatorn. (7. pilt.)

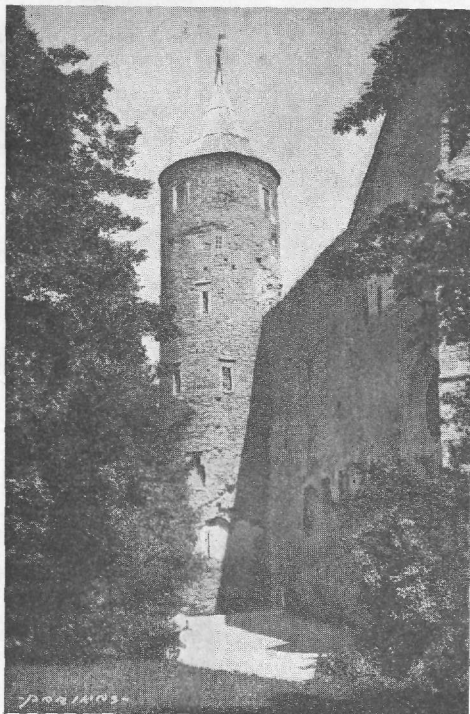
Kiriku ja lossi peahoone läänepoolsest müürist eraldub massiivne, koonuselise katusega ümmarik kellatorn (20), mille kõrgus umbes 38 m, müüride paksus umbes 2 meetrit. Vanasti pääsis kellatorni kaht käiku mööda. Esimene käik viis aknaga ruumi (praegu kinni müüritud), mille seintel veel uemal ajal vanade maalide jälgi oli märgata. Selles toas on 1741. a. ülesseatud tunnikellade vihid, kuna kellad ise kõrgemal seisavad.

Teine käik viib 88-astmelise kivist keerdtrepina tunnikellade kohale; 6 astet kõrgemal pääseme väikesest uksest avarasse kirikukellade ruumi. Siin ripuvad praegused kaks isesuurst kirikukella juba üle 200 aasta (1688. a.). Enne seda helisenud selles tornis veel paremad kellad, kuid 1563. a. viinud rootslased need kellad suurtükkide valamiseks Tallinna. Kaht läinud korda tagasi vahetada (suurem kaalunud 142 puuda), kuid 23. märtsil 1688. a. hävitas tulekahi torni ühes kelladega. Järelejäänud metallile osteti lisa ja lasti veel samal aastal Tallinnas uued kellad valada ning vinnati torni. Suurem kell kannab üleval äärel pealkirja vanas saksa keeles.

1) Kuresaare lossikirikus on niisugune loožitaoline rõdu praegu alles.

Kellade ruumi sissekäigu vastas leiame ühel palgil pealkirja, et 1721. a. on kellatorn parandatud ülemõpetaja Melitzi ja kirikuhooldaja Baumühle korraldusel.

Kui lossikirik varemetes seisis, oli kellatorn ikkagi tar-

7. pilt. Lossikiriku kellatorn.

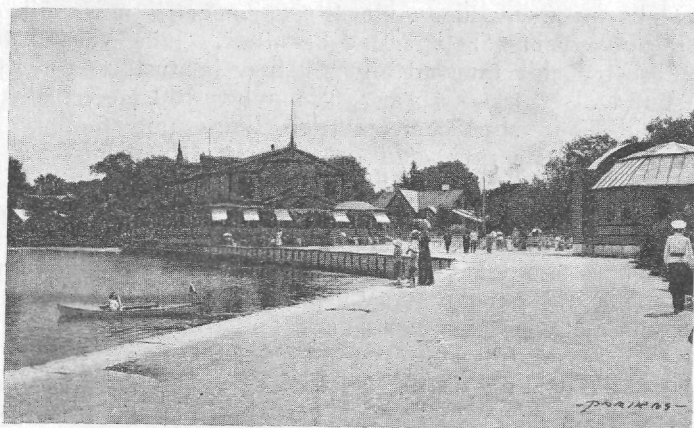
vitusel. 2 tunnikella kõrgel tornis näitavad linnale aega juba 200 aastat järgemööda.

Neljast torni aknast avaneb kauneim ja avaraim pilt linnast ja ümbritsevast maastikust.

Haapsalu kaunimad jalutuskohad.

Suur Promenad. Kuursaal. Vaade merele.

Kõitvana väljendub Haapsalu lahe ja kalda ühisilu Suurel Promenadil, kuursaali läheduses (8. pilt). Suurt Promenadi tuleb võtta Haapsalu suveelu tuiksoonena, kuurordi eluavalduste „börseena“, kus hinnatakse hooaja temperamenti ja suvitajate välimust ning „kaalu“. Igalõunane ja -õhtune koonduspaik, päeva „paraad“ muusika saatel.

8. pilt. Kuursaali hoone ja kõlakoda Suurel Promenadil.

Vaheldusrikkana ja iselaadilisena pildistub Suure Promenadi lõunapoolne ümbrus. Loode poolt algab mererand purje- ja sõudeklubi ehitustega; edasi kuursaali poole pikk paatide sild hulga elegantsete sõiduriistadega, lipendavad purjed mastides. Paatide silla kohal Haapsalu tarvilikum ravitsushoone: Dr. Arroneti suplusmaja pika telliskivi-korstnaga. Ilupuude varjul mitu kenamat suvemaja. Idapoolses promenadi otsas Velts'i ortopeedia- ja massaaži-instituudi väikene meeldiv puumaja. Läheduses „Musse“ raamatukogu — lustmaja-taoline rõdudega hoone. Tagapool varjuline puiestik.

Suure Promenadi kaunim maja on kuursaal, mis Keila-Haapsalu raudteega ühel ajal (1904. a.) ehitati. Seisab kahe küljega mere poole. Avar, kõrge saal näitelavaga, einelaua ruumid. Lilledega ehitud rõdud — jõukama suvituspubli- kumi ajaviite-koht. Kuursaal puhastati ja värviti 1922. a., samuti ka läheduses olev kõlakoda.

Haapsalu puiesteed.

Haapsalu poolsaare-taoline territoorium kujundab väga pika ja mitmekesise randjoone. Sellest on korraldatud ranna- äärseteks promenadideks üle 2¹/₂ kilomeetri, mis väikese linna kohta üsna tähelepandav kaunidus. Juba vaksali tee lähedusest, Kalda tänavalt algab käidav jalutustee — nõnda- nimetatud „L ä ä n e - k a l l a s“, mis umbes 700 meetri pikku- sena viib linna suplusmaja juurde. Linna pool teed alevi- taoliste majakeste rida, aiad — segamata jalutuspaik.

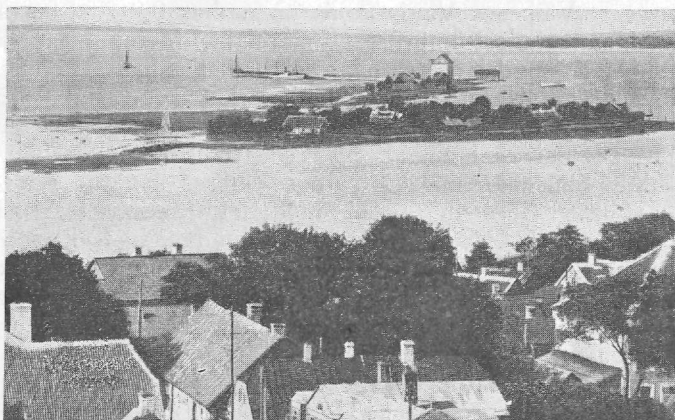
Linna suplusmaja eest läbi minnes tuleme puuderikast S. Liiva tänavat mööda „V a i k s e l e P r o m e n a d i l e“, mis haarab poolringina „Väikese Viigi“ lõunapoolset kallast. Enda nime taoliselt (Vaikne Promenad) salapärane, hämar ja üksildane. Huvitav vaatluspilt Holmidele. Läheduses mitu ilusamat villat ilupuiestikkude lehtlas.

Poolsaare idapoolisel kaldal 200 meetri pikkune „Š o k o l a d i P r o m e n a d“. Edasi eespool-nimetatud „Suur Promenad“ (umbes 600 meetrit pikk), mis lõpeb väikese pargiga. Viimasest algab „A a f r i k a k a l l a s“ kõrkjatesse kasvanud madala lahe ääres.

Uus sadam.

Haapsalu Uut sadamat (9. pilt) ühendab linnaga üsna omapärane maastiku-kujundus, mis ainuke sellesarnane Eesti mererannas. Sadam asub linna keskkohast arvates üle 2 kilomeetri kaugusel pooleteise kilomeetri pikkuse kitsa maa- riba — neeme — otsas. Linnast alates näib see poolsaar ainult maantee laiune ja veidi kõrgem veepinnast. Tormistel päevadel viskuvad lained ühendusteest üle ning sadam lahu- tub linnast hoopis. Kolmekastiline puusild ühendab ulgu- merd sisemise lahega. Peale seda laieneb neem, ruumi andes

pisukesele külataolisele majastikule (Holm). Siia keerab idapoolsest neemelt Uus Sadama tänav. Holmilt edasi viib maantee juba otsejoones lausa neeme otsa sadamasilla juurde. Silla algul kõrge kiviait — piirivalve punkt. Sadam Eesti Valitsuse ajal korralikult joonde seatud. Kõigiti tugev, massiivne ehitus. Mahutab ühel pool kaks keskmist laeva. Eestist lahkudes kavatsesid vene madrused sadamat õhku lasta. Õnneks jäi see mingil põhjusel tegemata. Vahete-vahel

9. pilt. Haapsalu Uus sadam ja Holmid.

käivad mõned suvitajad sadamas kalu õngitsemas. Siin leidub ka väike toiduainete-kauplus.

Sadamasse tegid möödunud aastal korralikke reisisid aurikud „Endla“ ja „Hiiumaa“. Linna tuleb siit voorimehega pikk „ots“ kaubelda.

Haapsalu meremuda, kliima ja merevee tervendavad omadused haiguste arstimiseks.

Mis on meremuda?

Haapsalu lahe põhjas lasuv arstiva mõjuga muda on õieti sellele väikesele ja kõrvalisele linnakesele kuulsuse

võitnud ning tuhandeid inimesi siia tõbesid parandama toonud. Meremuda on samuti loodusline haiguste parandamise vahend kui näit. rahva keskel tarvitata sipelgavann, mõni rohutaim jne. Ainult näib meremuda mõju tervendamise mõttes tugevam ja mitmekesisem: temaga võib arstida mitmeid raskeid tõbesid; meremudal leitakse ikka veel uusi tervendavaid omadusi.

Arstlikeks otstarbeks tarvitata tervismuda leidub Haapsalu merelahe rannalähises osas, madalas ja kinnises lahekeses — „Väikeses Viigis“, mis on umbes 0,2 ruut-km suurune linna majadest ümbritsetud merelaht. Merepõhjast väljavõetav tervismuda on sarnane sini-mustjas-halli, pehme ja vedela savitaolise massiga, millel nõrk väävelvesiniku lõhn. Suplemise juures tundub ta merepõhjas mõnus-pehme nagu kohev peenleiva-taigen. Soojas seistes läheb muda väävelvesiniku lõhn kangemaks, keetmise juures muutub peaaegu talumatuks. Sõrmede vahel muljudes tundub tervismuda sametpehmena. Liivataolised ollused puuduvad. Keha küljest laseb end kergesti ära pesta: ei kleebi. Öhu käes pesemisel või kuivatamisel muutub helehalliks väävlihapu raua ühenduse tõttu öhu hapnikuga.

Peale „Väikese Viigi“ leidub tervismuda veel Voosi kanalis Vormsi saare ja mandri vahel, umbes 8 km Haapsalust, siis veel Haapsalu lahes Härjahaua jõe suus nn. Reinholdi saare ja mandri vahel, samuti 8 km Haapsalust ja Rannaküla all lahes Suuresilma jõe suus, umbes 7 km Haapsalust. Vähemal ulatusel Parali metsa all $\frac{1}{2}$ km Haapsalust ja Uuemõisa kohal; Oospe rannas Paslepa vallas, Sala mõisa all, Vormsi Diibi ja Sviibi lähedes jm.

Meremuda erineb oma keemilise koosseisu poolest hariikust mudast, mida soodes ja mülgastes leidub. Ta kujuneb vee all, ilma õhu kaastegevusega, kuna sooraba jms. õhu käes tekivad. Meremuda ja raba koostuvad kumbki erisugustest ollustest. Meremuda koosseisu moodustab ainete mass, mis kujunenud orgaaniliste (elavate olevuste, taimede jne. jäänused) ja mineraalainete vastastikuse mõjumise läbi. Elutseb ja kasvab ju meres arutu hulk organisme: kalu, taimi, igasuguseid vee-elukaid, kes enda eluea lõpul põhja vajuvad ning aastatuhandete jooksul paksu mudakihi loovad. Aegamööda areneb siin orgaaniliste ainete lagumisprotsess

veepinna all, eraldatuna välisest õhust. Siin ei teki olluste täielisi ümbermuutumisi, nagu mädanemisel lahtises õhus (sooraba), vaid kujuneb pikaldane mineraliseerumine. Vaheproduktidena sünnivad väävelvesinik ja mitmesugused orgaanilised gaasid.

Nii on meremuda saamisprotsessis tegevad soolakas vesi, taimede ja loomade jäänused, merepõhi ja bakterid. Merepõhja mineraal-aineid (Silicate) leidub meremudas üle poole tervest kogust (62,7⁰/₀).

Meremuda reageerib (mõjub) alkaalselt (lehelisena). Tema erikaal on vee omast kõrgem: maik nõrgalt soolane-alkaalne (lehelise taoline).

Mikroskoobiga vaadeldes leiame mudas teravanurgelisi, osalt raua-oksüüdiga täidetud räniteri (Quarzkörner), konglomeraate, konnakarbi tükke ja hulga mitmet seltsi diatoomvetikaid ja nende ränisoomuseid.

Muda on halb soojuse juht. See omadus avaldub temas mõjuva tervendustegurina: hoides soojust kestvamalt alal kui vesi, mõjub muda haige keha peale ühetasasemalt ja püsivalt. Suvel tõuseb muda temperatuur 15—20° R.

Haapsalu tervismuda leiukohas — Väikeses Viigis — lasub muda 5 sm kuni 15 sm, kohati sügavamais aukudes ka paksemalt. Muda rohkust võiks siin umbes 10,000 tonni peale arvata.

Tervismuda uurimine ja keemiline koosseis.

Esimesena leidis Haapsalu meremudal tervistparandavaid omadusi teadusliste metoodide abil linnaarst Dr. Hunnius 1821. aastal. Sama Dr. Hunnius kirjutas ka Haapsalu ja tema tervismuda üle esimesed raamatud. 100 aasta jooksul toimetasid Eesti kuurortide muda uurimist mitmed silmapaistvamad teadusemehed. Tartu ülikooli prof. Tammann'i analüüsi põhjal 1898. a. sisaldas Haapsalu muda protsentides:

Väikesest Viigist võetud muda:

	niiske muda	kuivatatud muda
Vett	70,42	—
Orgaanilisi olluseid	4,31	14,58
Ränihapet	16,55	55,94
Savimulda	3,20	10,52

	niiske muda	kuivatatud muda
Raua-oksüüdi . . .	1,49	5,03
Kaaliumoksüüdi . . .	0,56	1,90
Väävelhapet . . .	0,91	3,07
Vaba väävlit . . .	0,08	0,26
Süsihapet . . .	0,37	1,26
Fosforhapet . . .	0,06	0,21
Kloori	jäljed	jäljed
Väävelvesinikku . .	jäljed	0

Uuurimisi jätkatakse ¹⁾.

Muda tervendav mõju.

Iga inimene, kelle tervislikud funktsioonid niivõrt korratasse sattunud, et neid enam koduste abinõudega parandada ei saa, ja kellele mõnikord ka lähema arsti abi kergendust ei too, tunneb elavat huvi tervismuda võime kohta. Haiget valdavad kõige pealt küsimused: missugust mõju avaldab muda tervise parandamise mõttes, missugusi haigusi suudetakse temaga arstida jms.

Muda tähtsam ravitsusvõimeline omadus avaldub tema (mudavanni) soojuslikes — termilises — mõjus. Mudavanni soojus püsib kauemat aega ühtlasena, mis annab veevanniga võrreldes suurema tervislike efekti. Selle juures tõstab merevee soola-, eriti kloriidide-sisaldus muda tervendavat mõju naha ärrituse abil jne. Samuti mõjub ka väävelhape ja väävelvesinik.

Erikaaluliselt raskem ja paksem muda surub ergutavalt vastu ihu, kusjuures mikroskoobilised liivaterad (Silicate) nahakudet energiliselt ärritavad, mille tõttu naha all mehhaaniliselt toimub verevoolu kiirendus. Selle mõju protsessi intensiivsust suurendab veel mudavanni kõrgem temperatuur, kujundades ühtlasi korraliku verejaotuse sisemiste organite ja ihunaha vahel.

Haapsalu muda looduslikult salapäraseks ja seni veel täielikult selgitamatuks imejõuks tunnustatakse tema raadioaktiivsust²⁾. Kuresaare ja Pärnu muda raadioaktiivseid omadusi selgitas oma ajal prof. Borgmann. Kuigi meremuda

1) Vaata: F. Dreyer ja M. Kand, Eesti tervismuda raadioaktiivsus.

2) Vaata Kuresaare osas: „Eesti tervismuda raadioaktiivsus“.

raadioaktiivsus kaugelt nõrgemana tundub raadiumi otsekohe-
sest mõjust, siiski annab ta mudavannile üllatavalt terven-
dava mõju.

Raadioaktiivsuse mõju organismi peale väljendub pea-
asjalikult selles, et raadiumi emanatsioon elavais rakukestes
molekulaarseid ja intramolekulaarseid muutusi loob, mis orga-
nismi ergutades teda elujõulisemale tegevusele äratav.

Ameerikas Kuuba lähedal leiti 1922. a. ühel saarel
raadioaktiivse veega allikad, millel näis niivõrt tervendav
mõju, et rasked jooksja-, podagra- jms. tõved paranesid,
kui haiged neisse allikaisse ainult üheks minutiks pisteti.

Mudavannis valdab haiget mõnus, rahustav soojus, valu-
tunded kaovad, ilmub kosutava rammestuse taoline väsimus-
tunne. Keha soojus suureneb, millest kiirendub südametege-
vus. Laienevad peenemad tuik- ja juussooned, paisub vere-
tung elunditesse, ergutub ihumahla ringjooks kõikides kude-
des ja näärmetes.

Arsti juhatuse järele tarvitatud mudakompressid paran-
davad põletikke ja paistetusi, kiirustades vere ja ihumahlade
funktsioone. Paistetuste valuhood vähenevad ja kergenduvad.

Missuguseid haigusi ravitsetakse mudavannidega.

Paljude aastate uurimused, katsed, arstide kogemused
jne. tõestavad, et arstimine Haapsalu meremudaga annab
soovitavaid ja kasulikke tagajärgi järgmiste haiguste juures,
neid kas kergendades või täielikult parandades:

1) Liikme ja lihaste jooksja teraval, alateraval ja
pikaldasel kujul.

Gelenk- und Muskelrheumatismus in allen Stufen seiner
Entwicklung.

Ревматизм суставов и мускулов во всех периодах его
развития.

2) Podagra. Podagra. Подагра.

3) Ebaloomuline rasvanemine (rasvahaigus). Adipositas.
Ожирение.

4) Kõiksugused liikmete kõverdused, kokkukiskumised
ja liikumatused, välja arvatud haavamised. Skrophulöse und
tuberkulöse Erkrankungen der Knochen und Gelenke. Зо-
лотушные и туберкулезные заболевания костей и суставов.

5) Valusad armid peale operatsioone. Chirurgische Nachbehandlungen. Лечение после хирургических операций.

6) Kõiksugused naistehaigused: valusad ja korratud kuu-puhastused, emakoja paistetused jne. Frauenkrankheiten: Chronische Para-Perimetritis, Metritis, chronische Entzündungen der Gebärmutter, Eierstöcke und Eileiter, Menstruationsstörungen.

Женские болезни: хронические *para-perimetritis*, *metritis*, хронические воспаления матки, яичников и яичных каналов, неправильное месячное.

7) Kloroos ja teised verevaesuse vormid kergel kujul. Chlorose. Bleichsucht. Бледная немочь. Девичья немочь. Девичья бледность.

8) Kõiksugu nahahaigused. Chronische Hautkrankheiten (*ichtyosis*, *psoriasis*, *eczema* etc.) Хронические кожные болезни.

9) Hingamisorganite kroonilised haigused. Chronische Erkrankungen der Atmungsorgane. Хронические заболевания дыхательных органов.

10) Pikaldased pimesoolika põletikud. *Appendicitis chr.*

11) Eesnäärme põletikud. *Prostatitis* ja mitmed muud haigused.

Keelatud on (contra indicationem) mudavannidega arstimine:

kõikide palavikuga ühendatud haiguste puhul, nagu näit: edenev halvatus ja vaimuhaigused (*paralysis progressiva*). Progressive Lähmungen und Geisteskrankheiten. Прогрессивные параличи и душевные болезни. Langetõbi (*epilepsia*). Падучая болезнь. *Aneurisma*, *haemophilia*, rasked südamehaigused, seljaüdi nörkus (Rückenmarkschwindsucht), kasvajad (Geschwülste, опухоли) jt.

Kuidas arstitakse meremudaga Haapsalus.

Meremudaga arstimist toimetatakse Haapsalus muda ja merevee segavannides, osalistes puht-mudavannides (istevan-

nid) ja mudakompressidega. Segavannid valmistatakse merevee ja muda segust: 4—16 ämbrit muda vanni kohta, kuhu tihti ka soola lisatakse. Ühenduses segavanniga tarvitatakse mõnikord ka lokaalseid mudakompresse. Mudavannidele antakse 28—30° R. soojus. Vannivõtmine vältab 10—30, maksimum — 40 minutit. Sellele järgneb leige puhastusvann muda loputamiseks ja keha karastamiseks. Omaette eraldi vannitoast läheb haige puhkesaali, kus ta lamamistoolis umbes pool tundi pikutab, kuni nahaauramine ehk higistamine lõpeb. Vanne võetakse kas iga päev või üle päeva, keskmiselt 30 vanni arstimise hooaja kohta. Kergemate haiguste puhul järgneb mudavannidele meresuplus.

Tahetakse aga tervendavat mõju avaldada eraldi mõne kehaosa või elundi peale, siis tarvitatakse mudakompresse, mudakotte, mudapükse jne., millede temperatuur aga märksa kõrgem: 29—42° R. vahel.

Arstimine sünnib sellekohastes kahes suplusmajas, kus kõik ruumid tarviliste abinõudega ja mõnusustega on sisse seatud. Tarvitatakse Haapsalu muda-suplusasutustes peajasjalikult segamuda (segavannid); niisuguste vannide mõju on niihästi teoreetiliselt kui ka praktiliselt kindlustatud.

Mudavannide otsekohene mõju.

Meremudaga ravitsemise juures tuleb haigel silmas pidada väga tähtsat nõuet: nimelt, et mudaga ravitsemine võib kasu tuua ainult arsti juhataste ja ettekirjutuste järele. Nendest juhatustest kõrvalekaldumine või koguni omapead „toherdamine“ loob mõnikord otse hädaohtlikke nähtusi, andes tõuget haiguse halvenemisele.

Pealegi on selgunud, nagu eespool nägime, et mitmete haiguste arstimine mudaga mittelubatav ja hädaohtlik on.

Närvilised ja nõrga ergukavaga isikud ei kannata iga-päev vanne võtta. Enamasti valdab neid juba 5—6 vanni järele une ja söögiisu puudus ning keha nõrkus organismi erutuse tagajärjel. Samuti suurenevad mõnikord valuhood peale teatud arvu vanne ka jooksja-haiguste juures. Kuid need on harilikud nähtused ja soovitavad tunnismärgid (sümp-tomid) selleks, et tõbi õnnelikult kõrvaldub.

Tarvilisel korral tehakse vannidele vaheajad.

Ravitsemise vältus.

Ametlikult vältab arstimise hooaeg 1. juunist 1. septembrini; sooja kevade puhul võib suvitamine Haapsalus juba varem algada, mõnikord 15. maist, kuna möödunud aastal hooaeg vältas kuni 15. septembrini. Arstimise vältus oleneb mitmesugustest tingimustest — haiguse tüübist, haige tervislisest ja ainelisest olukorrast jne. Kindlat vältusnormi on peaaegu võimatu määrata. Ravitsemise kestus kujuneb sageli haiguse arenemise kohaselt.

Harilikult kestab mudakuur 6—8 nädalat, kuid peale seda tundub haigele kasulik viibida Haapsalu kosutavas mereõhus organismi värskendamiseks ja kõvendamiseks. Mitmete haiguste ravitsemiseks, näit. jooksja, luuvalu, naistehaigused jne., korratakse tarvilikul puhul vannide võtmist järgmisel aastal.

Statistilised andmed ravitsemise tagajärgede kohta.

Kahjuks puuduvad täpsad andmed kõigi aastate kohta. Nendest, mis olemas, pildistub aga mudavannide arvu hoogus kasvamine, mis on arstimisvõime tõenduseks.

1841. a. anti Haapsalus 1794 sooja muda- ja mereveevanni, kümne aasta jooksul suurenes see arv juba 7857 peale; 1875. a. kasvas ligi kahekordseks: võeti 14 500 vanni. 1891.—1893. a. said 1670 haigest, kes Haapsalus mudavanne tarvitasid, täiesti terveks 749, paranesid 551, tagajärjed teadmata 167 juhtumisel.

Kuigi eesti aja esimestel aastatel suvitajate arv sõjaeelsele kõrgusele ei tõusnud, ei olnud aga sellevastu mudavannide ravitamisest seisakut märgata: nende arv suurenes silmanähtavalt:

1919. a.	anti	umbes	15 000	sooja	muda-	ja	merevee-	vanni.
1920. a.	„	„	19 000	„	„	„	„	„
1921. a.	„	„	20 000	„	„	„	„	„
1922. a.	„	„	21 000	„	„	„	„	„

Haapsalu merevee tervendav mõju.

Teiseks mõjuvaks arstimisteguriks on Haapsalu eriliste omadustega merevesi. Merevee karastav mõju tundub aru-

saadav ka ilma teadusliste tõestusteta kõigile suplejaile. Tervislise mõjuvahendina omab Haapsalu merevesi suurema tähelepandavuse enda erilise temperatuuri, keemilise sisalduvuse ja liikumuse tõttu.

Haapsalu merevee soojus näib meie kodumaa kohta haruldaselt kõrge.

Ligi saja aasta jooksul (1825. a. algades) teadusenõuete kohaselt toimetatud merevee temperatuuri mõõtmised tõestavad, et Haapsalu merevee temperatuur juuni-, juuli- ja augustikuu kohta on keskmiselt $+16,85^{\circ}$ R, mis on kõige kõrgem võrrelduna teiste merelinnadega Eestis. Selle lähedale tõuseb suvekuude temperatuur Kuresaares: $+15^{\circ}$ R. (Dr. Klau mõõtmised 22 aasta jooksul), Pärnus $+14,7^{\circ}$ (14 aasta mõõtmised). Tallinnas $+13,8^{\circ}$ R. (Losinsky mõõtmised). Vastukaaluks Haapsalu merevee soojusele tõuseb aga Kuresaare aastatemperatuur veidi kõrgemale (vaata allpool: „kliima“.).

Et vee temperatuuri mõõtmisi toimetatakse harilikult 4 jala sügavuses, siis on vesi supluskohtades pinna pool ja kalda ääres veelgi soem.

Haapsalu merevee keemiline sisalduvus.

Merevesi sisaldab Haapsalus keskmiselt $0,6^{\circ}/_{0}$ soolaluseid.

Analüüsi juures leiame:

Kloornaatriumi (Na Cl) — $0,27^{\circ}/_{0}$; kloormagneesiumi ($Mg Cl_2$) — $0,18^{\circ}/_{0}$; söehaput magneesiumi ($Mg Co_3$) — $0,06^{\circ}/_{0}$; väävlihaput lupja ($Ca So_4$) — $0,06^{\circ}/_{0}$; söehaput kaltsiumi ($Ca Co_3$) — $0,01^{\circ}/_{0}$. Aurutamise järele saab $0,58^{\circ}/_{0}$ kuiva ülejääki. Vähemal mõõdul leidub ka broomnaatriumi ja jootnaatriumi. Soolasisaldus on Haapsalu mereveel natuke vähem kui Kuresaares ja Narva-Jõesuus.

Haapsalu merevee tervendavad mõjud.

Eriti soojas Haapsalu lahes on suplemine isegi võrdlemisi nõrkadele isikutele lubatud ja kasulik. Haapsalu lahe asend pakub kõige soodsamaid tingimusi suplemiseks: madalavõitu 3—10 km laiune veekogu varjavate metsade ja saarte vahel on kaitstud külma veevoolu ja tuulte eest.

Kuna mujal Eesti randades merevee temperatuur väga tunduvalt muutub ilmade ja tuulte tõttu (näit. Pirital, Tallinna läheduses), hoiab lahe põhjas lasuv muda Haapsalu vee enam ühtlasena sooja, temperatuuri kõikumine on väike, vee soojus püsib kindlamana kui õhu temperatuur. Kõige selle tagajärjel tundub suplemine Haapsalus ka vilumagi ilmaga mõnusoe ja karastav. Soe vesi nagu ukutab kauemini vees viibima. Tervise ravitsemise otstarbel algab suplemine harilikult juunikuu teisel poolel, kui merevesi juba kindla soojuse on omandanud.

Üldiselt kõvendab meresuplus ainevahetust inimese kehas, suurendab hapniku tarvitamist ja süsihappe eritamist, söögiisu suureneb jne. Eriliselt avaldab suplus Haapsalu merevees kasulikku mõju verevaesuse (kergel kujul), sugulise nõrkuse, üldise rasvaminemise, valusate ja korratute kuupuhastuste (ainult arsti juhatusel) närvinõrkuse jms. haiguste juures. Keelatud on suplus orgaaniliste südameriketete ja veresoonte haiguste, langetõve, kopsutiisikuse, astma, neerupõletiku, keskkõrva põletiku, vere peaaajusse kalduvuse ja kerge psüühilise ärritatavuse puhul.

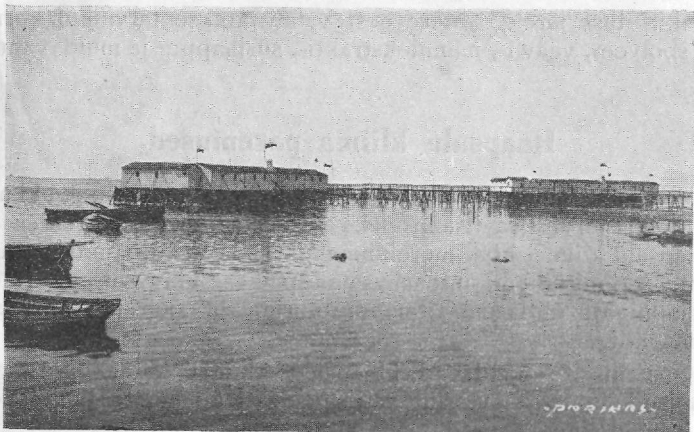
Meresupluse mõnusused Haapsalus.

Meresuplejaile kasutamiseks ehitab linnavalitsus igal suvel sellekohased suplusmajakesed linna (end. Bergfeldt'i) muda-suplusasutuse kohale läänekaldal (10. pilt). Kolm soodsat looduslist tingimust annavad siin suplusele haruldase veetluse ja otstarbekohasuse: puhas, soe vesi, paras sügavus, kaunis maastikuline ümbrus.

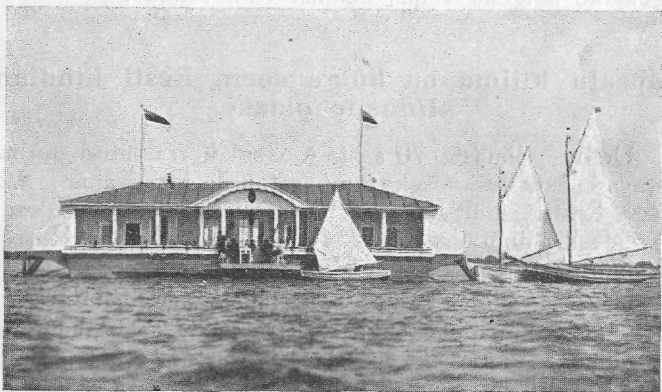
Linna suplusmajas võetakse väikest maksu linna kasuks. Kaldal suplusmajade kohal võivad suplejad kasutada väikest parki.

Peale selle on võimalus kasutada ujuva kohviku (11. pilt) suplus-sisseseadet Noarootsi lahes, kuhu sõidetakse mootorpaadiga või purjekatega.

Linnast loode pool, Paralepa liivasel kaldal, männimetsa äärel käiakse meres suplemas täielises vabaduses ja maksuta mõnusustega. Siin võib ka liival või murul päikesevanne nautida.

10. pilt. Mere-suplusmajad.

11. pilt. Ujuv kohvik „Eesti Veneetsia“.

Soojad merevee-vannid.

Peale mudavannide tarvitatakse ka sooje merevee-vanne mõnesuguste haiguste ravitsemiseks, nagu närvinõrkus jms. Sooje merevee-vanne antakse muda-suplusasutuses arstide

ettekirjutuse järele. Mereveest valmistatakse tarvilikul korral ka soolvee-, väävli-, männiekstrakti-, süsihappe- ja muid vanne.

Haapsalu kliima paremused.

Peale muda ja merevee pakub ka Haapsalu kliima tingimusi tervise ravitsemiseks. Sisemaa omaga võrreldes on Haapsalu kliimal kõik merekliima paremused: ta tundub puhkam, osoonirikkam, intensiivsema päikese-kiirgavusega (radiatsiooniga), ühtlasema temperatuuriga ja suurema niiskuseprotsendiga.

Eriliselt soendavad Haapsalu kliimat lõuna- ja kagupoolsed tuuled, mis siin valitsevad. Külmemate tuulte eest kaitsevad linna suured männimetsad ja saared.

Udused ilmad puuduvad Haapsalus pea täiesti. Öhtudki suvel on niivõrt soojad, et isegi mudavanni tarvitajale ja kergemaile haigeile väljas käimist võib lubada.

Haapsalu kliima on kõige soem Eesti kindlamma linnade omast.

Umbes viimaste 70 aasta jooksul korraldatud uurimised määravad aasta keskmiseks temperatuuriks Haapsalus $+5,2^{\circ}$ R., millega Eestis ainult Kuresaar veidi ülekaaluvalt võistleb (Dr. Mierzejevski mõõtmise järele 16 aasta jooksul on Kuresaare keskmine aasta-temperatuur $+5,53^{\circ}$ R.).

Haapsalu kliima soojus näib tähelepandavalt kõrge võrreldes teiste linnadega; näit. on keskmine aasta-temperatuur — Tallinnas umbes $+4,6^{\circ}$ R¹⁾, Pärnus $+4,2^{\circ}$ R., Baltiskis $+3,6^{\circ}$ R., Viljandis ja Tartus $+3,4^{\circ}$ R., Moskvas ainult $+3^{\circ}$ R., kuigi see linn hulga lõuna pool seisab.

Üksikuil aastail on aasta keskmine temperatuur erinevalt kõrgele tõusnud, näit. 1920. a. $+6,27^{\circ}$ R., 1921. a. $+5,56^{\circ}$ R. Ümbritsevate saarte temperatuur on märgatavalt madalam Haapsalu omast.

1) K. Kupffer, Baltische Landeskunde.

Haapsalu merekliima on soovitav järgmiste haiguste ravitsemiseks:

verevaesus, kloroos, laste närmetiisikus, inglisis-haigus (*rachitis*), funktsionaalsed erguhaigused, kroonilised nina limanaha katarrid, tiisikus algstaadiumis, väsimus ja nõrkus äkiliste haiguste tagajärjena, närvinõrkus (*neurasthenia*) jt.

Tervise kosutamiseks annab merekliima häid tagajärgi meresordi näol, milleks soodsad võimalused: süstad, purjekad, sõudepaadid.

Ravitsusasutused Haapsalus.

Muda- ja suplusasutused.

Linna (end. Bergfeldt'i) suplusmaja. Asutatud 1825. a., laiendatud apteeker C. L. Bergfeldt'i poolt 1845. a., mahutab 18 vannituba. Asub „Lääne-kaldal“, Suur Liiva tänava otsas väikese pargi ääres. Vaikne päikesele kättesaadav ja puude-rikas ümbrus. Lahedad, puhtalt ja koduselt sisseseatud ruumid, mis eesti ajal sisseseade poolest mitmeti täiendatud ja kaunistatud. Mugav einelaud avara rõduga, vaatega merele. Toad võorastele mõõdukate hindadega, — pensioon jne. Siin antakse kõiksugu sooje muda- ja merevee-vanne. Täielik ravitsemine Haapsalu loodusliste vahenditega jne. Juhtiv arst Dr. Hoerschelmann.

Dr. Arronet'i ja Krusenstiern'i muda- ja suplusasutus 32 vannitoaga. Asutatud 1845. a. Juhtiv arst Dr. Arronet. Asub linna ilusamal ja käidavamal kohal, Suure Promenadi lõpul. Moodne, mõnusustega sisseseatud ravitsemisasutus, viimastel aastatel täiendatud. Iseäranis elav on selles asutuses mudavannide tarvitamine. Rohkesti võetakse ka sooje merevee-vanne närvinõrkuse jne. arstimiseks. Enam ajanõuete kohaselt moodustatud sisseseade ja rohke tervekssaajate protsent on Dr. Arronet'i ravitsusasutusele valdava kuulsuse võitnud. Juhataja, Dr. med. H. Arronet'i püsivat eriteaduslikku tööd tõestavad mitmed tema sulest ilmunud kirjeldused Eesti tervismuda jne. kohta.

Weltz'i ortopeedia- ja massaaži-instituut. Asub Suure Promenadi ääres merekaldal, villataolises puumajas, pargi varjus. Siin tarvitatakse arstimise otstarbel võimlemist ja

massaaži valude kõrvaldamiseks liikmete otstes (Endarteritis-behandlung) jne. Soovitavate tagajärgede tõttu töötab Weltz'i instituut juba hulga aastaid.

Eespool nimetatud ravitsemisasutustest on kaks esimest Haapsalu kui kuurordi ajaloos tähtsamad tegurid, aastakümnete jooksul lugupeetava töö teinud ja omandanud hulga väärtuslisi kogemusi, peaasjalikult mudaga arstimise alal. Kokku võib kahes suplusasutuses päeva kohta 600 vanni anda. Lähimate teadete saamiseks tuleb otsekohe pöörduda nende asutuste juhatajate poole.

Sanatooriumid.

1922. a. suvel avati Haapsalus kindral Laidoneri nimeline ja Eesti Punase Risti ühine invaliidide sanatoorium 50 voodiga. Esimesed haiged võeti vastu 18. juunil.

Haigeid oli sanatooriumis 1922. a. suvel 63, neist 45 invaliidi, peale selle 14 invaliidi Imastu invaliididekodust jt. Muda-, süsihappe-, soola- ja männiekstrakti-vanne anti hooaja jooksul kogusummas 1714. Keskelt läbi olid üksikud haiged sanatooriumis umbes $1\frac{1}{2}$ kuud.

Sanatooriumi toodi ravitsusele järgmiste haigustega: liikmete kangestused peale haavamist, vigastust või operatsiooni — 16, suured valusad armid luu defektist ja lihaste närbumisel — 7, kergemad haavamiste tagajärjed ja jäsemete amputatsioonid — 5, halvatused peale haavamisi — 11, närvikava haigusi ja halvatusi — 6, unetõbi — 1, seljaüdi närbumine — 1, neuroos — 1, liikmete jooksja — 7, seljaüdi põletik — 3, tiisikus mitmel kujul — 4, neerupõletik — 1.

Ühe haige ülespidamine maksis majanduslike kulude alal päevas keskmiselt 153 mk 85 penni ja vannid 102 mk 89 penni, kokku 256 mk.

Sanatooriumis arstimise tagajärjed olid läbistikku väga rahuldavad. Ainult 4—5 kõige raskemal juhtumisel ei võinud paranemist märgata.

Sanatooriumi juhatajaks oli Dr. Hans Alver.

Eesti Punase Risti peavalitsuse sanatoorium 25 voodiga avati juunikuus 1922. a.

Sõjaväe sanatoorium 50 voodiga.

Haigemajad:

Aasta läbi on avatud:

Haapsalu linna haigemaja, Sadama tän., 20 voodiga. 1922. a. oli haigemaks 100 mk päevas. Arst Dr. Reikmann.

Lääne maakonna haigemaja Õhtu Promenadil, 20 voodiga (sise-, haava- ja naistehaiguste osakonnad). 1922. a. oli haigemaks Lääne maakonna kodanikkudele 100 mk ja võõrastele 135 mk päevas. — Arstid: Dr. Arronet ja Dr. Alver.

Haapsalu alalised arstid.

Dr. med. H. Arronet, muda- ja suplusmaja juhtiv arst. Vastuvõtmine S. Mere tän. oma suplusasutuses, kella 11—1.

Dr. H. Alver, maakonna arst, kopsuhaigused. Rüütli tän. 24, kella $\frac{1}{2}10$ — $\frac{1}{2}11$ e. l. ja $\frac{1}{2}4$ — $\frac{1}{2}5$ p. l.

Dr. med. M. Hoerschelmann, kuurarst. S. Mere tän., kella 10—11 e. l. ja 4—5 p. l. kodus ja 12—1 l. linna suplusmajas.

Dr. J. Keerberg, raudtee arst, sisemised haigused. Raudteemaja nr. 5, kella 10—12 l.

Dr. K. Reikmann, linnaarst, Puškini tän. nr. 6, kella $\frac{1}{2}10$ — $\frac{1}{2}11$ e. l. ja 4—5 p. l.

Hambaarst M. Peks, Rüütli tän. nr. 26, kella 10—12 e. l. ja 3—4 p. l.

Suve ajal praktiseerivad arstid.

Prof. Puusepp, närvihaigused; vastuvõtt kaks korda nädalas.

Dr. Thaar, lastehaigused. Väike Promenad nr. 6, kella 10—11 e. l.

Dr. Schröppe, naistehaigused, kella 11—12 e. l.

Dr. Ungern, lastehaigused. Kalda tän. 16.

Dr. Falk, sisemised ja lastehaigused, kella 8—9 homm. ja 3—5 p. l.

Hambaarst Arvid Schilder, Rüütli tän. nr. 8, kella $1\frac{1}{2}$ —4 p. l.

Peale nende praktiseerivad Haapsalus suvel veel mõned teised arstid, nagu prof. Wahl jt.

Kuurordi juhatus.

Kuurordi ellu puutuvate küsimuste kohta annab seletusi kuurordi juhatus: Dr. Arronet, Dr. Hoerschelmann ja asjaajaja hr. Arm. Soovi korral võib ka raekojas linnavalitsuse poole pöörduda.

Suvitajate elamiskulud: korterid, söök jne.

Harilik suvitamise hooaeg kestab Haapsalus 1. juunist 1. septembrini.

Jõukamad suvitajad, kes korterite eest piiramata määral võivad maksta, valivad endale maitse-kohased korterid juba kevadel varakult, isegi talvel. Sel puhul võib küll enda tahtmise järele sobivad korterid leida, tuleb aga sagedasti rohkem maksta kui suve poole üürides; odavamini leidub neid mai lõpul ja juuni algul. Suvekorterite hinnad ei ole Haapsalus mingi üüriseaduse ega määruste järele normeeritud. Peaasi: kortereid leidub kõigile suvitajaile, eesõiguse jne. eest ei tarvitse siin kuskil maksta. Suvekorterite hinnad olenevad täielikult vabast kokkuleppest, suvitajate arvust, korteri asukohast, suvitaja kauplemisosavusest ja leidlikkusest. Tihti leiab üks suvitaja parema korteri odavama hinnaga, kuna teine vähem mõnusa eest kallimat üüri maksab. Odavamaid kortereid leidub linna äärepooltel, näit. Holmidel. Harilikult kaubeldakse korter varem valmis ja sõidetakse siis kohale. Korraldatakse asjad ka nii, et vaksalist minnakse esiteks mõneks päevaks võõrastemajasse (100—150 mk öö-päeva eest), ja otsitakse selle aja jooksul sünnis korter.

Haapsalus võib suvel 650 maja kohta vabalt välja anda umbes 200 korterit, peale selle võõrastemajad, pensioonid ja üksikud toad. Kortерid üüritakse välja ühes mööblitega, söögi- ja keedunõudega, soovi korral ka teenimisega. Sõja-aegadest tekkinud kitsikuse tõttu ei saa haapsallased praegu

veel suvitajate korterite sisseseadete poolest moodsaid mõnusi pakkuda, kuid seda tasub hoolikalt alalhoitud puhtus ja korrapärasus. Üldiselt seisavad aga korterite hinnad Haapsalus kaugelt madalamal näit. Tallinnaga võrreldes. Kõige soovitamam on suveks üürida väikesi maju 3—4-toaliste korteritega.

Tarviliste teadete andmiseks suvekorterite suhtes töötab linnavalitsuse juures, raekojas korteribüroo, kust ka kirjalikult teateid võib saada.

Korterite hinnad.

1922. a. hooajal nõuti suvekorterite eest korteribüroo andmete järele: 4—5-toaline korter ühes mööbliga 15.000 mk suve pealt, 8-toaline korter kõigi mõnusustega 60.000 mk, 11-toaline korter 30.000 mk. Tegelikult leidus aga odavamini, näit.: 3-toal. korter 5—6 tuhande m. eest suve pealt, 4-toal. 8000 m. eest. Juunikuus hakkavad korterite hinnad harilikult langema.

Üksikud mööblitega toad maksid kuus 1000, 1500 kuni 2000 mk. Toad paremais võõrastemajades (näit. Peterburi võõrastem.) 100—150 mk öö-päeva eest. Pensioonides täielik ülespidamine (söök 4 korda päevas) 6000—8000 mk kuus. Soovitada võiks näit. linna suplusmaja juures asuvat pensiooni.

Toiduainete hinnad seisavad umbes ühekõrgusel Tallinnaga. Kes toidu ise kodus valmistavad, neil tuleb üsna varakult turule minna, umbes kella 6 paiku. Harilikult on kella 9 ajaks juba kõik tarvilikumad toiduained müüdud. Et linnas rohkesti lehma peetakse¹⁾, siis on piimaga varustamine suvel üsna korralik.

Lõunasöök linna suplusmaja pensioonis maksis 1922. a. 60 marka (3 rooga), võõrastemajades ja kursaali restoranis 75 marka, samuti ka paremates pensioonides. Klaasi piima kahe värskel saiaga võis saada 10 m. eest. Parematena võib einevõtmiseks soovitada vaksali, linna suplusmaja, promenadi kohvimaja (Suurel Promenadil) ja kursaali einelaudu.

Paremail majanduslisil aastail on Haapsalu turuhinnad Tallinna omadest 10—20% odavamad.

1) 1922. a. umbes 112.

Haapsalu võõrastemajad.

Haapsalus on 3 suuremat võõrastemaja, kokku umbes 43 toaga. Nendest supelvõõrastele tarvitamiseks kohasemad:

Peterburi võõrastemaja („Hotel Petersburg“) turu ääres, otse lossivaremete külje all. Maja lõunapoolist külge varjab puiestik lossimüüri ääres; akendest avaneb väljavaade turule ja puiestikku. Ruumid mugav-avarad. Rohkesti õhku ja valgust. Restoran jne.

Teine parem võõrastemaja „Hotel Salon“ asub samuti turu ääres, esimese vastas. Piirdub mere poolt väikese puiestikuga. Restoran. Kahjuks on mõlemad võõrastemajad enamasti rentnikkude käes kasutada, mis takistab siin moodsaid uuendusi ja parandusi ette võtmast.

Peale võõrastemajade on Haapsalus 6 pensiooni 50 toaga.

Tubade hinnad võõrastemajades 1923. a. 150—250 mk, lõunasöögid 50—75 mk.

Võõrastemajades on soovitav juba Tallinnast telefoni teel tube ette tellida. Iseäranis suur tung näib olevat laupäeva ja pühapäeva õhtutel.

Postiühendus.

Post tuleb ja läheb Haapsalusse korralikult igapäev. Hommikused Tallinna lehed jõuavad siia juba lõuna paiku. Postkontor asub Kalda tänaval. Hõlpus telefoniühendus Tallinnaga. Igasugu postisaadetuste vastuvõtmine.

1923. a. algul jõudis Haapsalus lõpule kõige suurema raadiojaama ehitamine Eestis, mis riigile üle 20 miljoni maksis.

Haapsalu raadiojaam võib ühendust pidada kõigi Euroopa raadiojaamadega.

Raudtee-ühendus Tallinnaga.

Sõidu vältus Tallinnast Haapsallu 3 tundi 2 min. 1923. a. suvel lisati Haapsalu-Tallinna vahel 2 rongi juurde: üks sõidab laupäeviti Tallinnast p. l. välja, teine Haapsalust pühapäeviti õhtu hilja. Seega avaneb Tallinna elanikkudele sobiv võimalus Haapsalus veeta laupäeva õhtu ja pühapäeva. Lähemat „Suvises sõiduplaanis“ raamatu lõpul.

Laevasõidu-ühendus.

1922. a. suvel tegi aurik „Endla“ igal nädalal 3 reisi. Haapsalust Hiiumaale — Heltermaale, Triigile, Sõrulle ja Kärddlasse. Piletite hinnad olid I kl. — 100 mk, II kl. — 50 mk (Heltermaale), kuna Haapsalust Triigile maksis I kl. — 300 mk, II kl. 200 mk.

Vaimlised ja kehalised mõnusused suvitajaile.

Raamatukogud.

Eestikeelset kirjandust võib lugemiseks saada eesti seltskondliku ühingu „Kungla“ ja Rahvaülikooli raamatukogudest, saksa-, prantsuse- ja venekeelseid saksa seltsi „Musse“ raamatukogust Suurel Promenadil.

Pidustused.

Sagedasti korraldatakse suvel kontserte, näitemängu ja sega-eeskavaga õhtuid, enamasti kuurhausi ruumides, kus selleks avar pidusaal olemas. Tihti annavad etendusi väljastpoolt (Tallinnast jm.) siia sõitnud paremad teatri- ja muusika- ilma jõud. Pannakse toime väljasõitused laevaga saartele jne., 1922. a. suvel oli hobuste võidusõit, 1923. a. avati uued autoliinid jne.

Sport.

Maal murutõnise-platsid. Kohaliku spordiseltsi kaudu on ka muud spordiharud võimaldatud, nagu jalgpall jne.

Merel purje- ja aerupaadid ja süstad.

Merespordiks on Haapsalu vaikne ja varjatud, madala veega laht sündsam kui ükski teine koht meie randades.

Tänavate ja asutuste nimestik.

Tänavad:

Aia. —	Jaani — D—5.
Aiavilja. —	Haigemaja — C—7.
Aleksandri — C—3.	Holmi. —
Ehte — C—5.	Holmi kallas — C—2.

- Jeruusalemma — B—6, B—7.
 Jüri. —
 Kasarmu. —
 Kalda — B—6.
 Karja — C—5, C—6.
 Kliiniku. —
 Kooli — D—5.
 Kopli — D—6, D—7.
 Kõver põiktänav. —
 Krahvi — C—6.
 Lai. —
 Suur Liiva — B—5.
 Väike Liiva — B—5.
 Lihula tee — B—8.
 Suur Lossi — B—5, C—5.
 Väike Lossi. —
 Lääne-kallas — B—5.
 Mängu. —
 Suur Mere — C—5.
 Väike Mere — D—5.
 Meistri — B—6.
 Mihkli — C—6.
 Mulla. —
 Metsalossi — D—6, D—7.
 Neiude. —
 Pariisi. —
 Posti — C—6, C—7.
 Potisepa. —
 Põllu — D—7.
 Puškini — B—6, C—6.
 Rantsali. —
 Raudtee. —
 Rootsi — D—6.
 Rosenfeldti. —
 Rütli — C—5, D—5.
 Sadama — C—3, C—4.
 Uus Sadama — B—1, C—3.
 Saksa — D—5.
 Saue — C—5.
 Sauna — C—4.
 Sauna põiktänav. —
 Suur Promenad — D—5.
 Surnuaia — B—7.
 Suvorovi — B—4, B—5.
 Tallinna tee — C—8.
 Tapamaja t. —
 Turuplats — D—5.
 Uus — C—6
 Uus Aleksandri — B—6.
 Väike —
 Vaikne Promenad — C—5.
 Vaksali — A—7, B—7.
 Vee — D—5, D—6.
 Võllaste. —
 Vilkini. —
 Võnnu — C—6.
 Öhtu. —
 Õpetaja. —

Ametiasutused:

- Linnavalitsus, Kooli t. 2, D—5.
 Linnapolitse, Rütli t. 26, C—5.
 Maakonna-politse, Rütli t. 26, C—5.
 Kriminaalpolitsei, Liiva t. 8, B—5.
 Kaitsepolitsei, V. Liiva t. 7, B—5.
 Rahvaväe komisjon, Rütli t. 31, C—5.
 Lääne maakonna Haapsalu jaoskonna rahvaväe ülema kantselei, Rütli t. 31, C—5.
 Posti-telegraafi kontor, kalda t. 8, C—5.

- Lääne maakonna riigimaade ülem, S. Lossi t. 43, B—5.
 Vaestelaste kohus, Kooli t. 2, D—5.
 Tallinna-Haapsalu rahukogu, Saue t. 18, C—5.
 Kohtu-uuriija, Kallas, Ohtu prom. 21.
 Maakonnavalitsus, S. Lossi t. 43, B—5.
 Maakonna metsaülem, Suvorovi t. 2, C—5.
 Haapsalu metskonna ülem, Lossi t. 12, C—5.
 Eesti panga Haapsalu osakond, end. rentei, Rüütli t. 16, C—5.
 Vangimaja, Rüütli t. 16, C—5.
 Pritsimaja, Turuplats 20, D—5.
 Haapsalu telefoni-keskjaam, Kalda t. 8, C—5.
 Maakonna haigemaja, Ohtu puiestee 5.
 Dr. Arroneti suplusasutus, S. Promenad, C—4.
 Elektriijaam, Tapamaja t. 6.
 Linna haigemaja, Sadama t. 2, C—4.
 „ suplusmaja, S. Liiva t., B—5.

Kirikud:

- Ev.-Luth. usu Jaani (linna) kirik, Jaani t., D—5.
 Lossi (Nikolai) kirik, lossis, C—5.
 Apostliku usu Maarja-Magdaleena kirik, ehitatud 1845. a.,
 Saksa t. D—5.
 Vennaste koguduse palvemaja, ehit. 1875. a.
 Piiskoplik-methodistide koguduse kirik, ehit. 1922. a., U.
 Aleksandri t. 6, C—3.

Pangad ja rahaasutused:

- Tallinna krediitpanga Haapsalu jaoskond, Turu plats, 4, D—5.
 Eestimaa tööstus- ja kaubanduspank, Haapsalu agentuur, Ehte t.
 2, C—5.
 Haapsalu laenu- ja hoiukassa, Suur Lossi t. 18, C—5.

Võõrastemajad ja restoranid:

- „Salong“, Kallas, A., Turu plats 6, D—5.
 „Zentral“, Janson, T., Karja t. 26, C—5.
 „Petersburg“, Lillep, H., Turu plats 5, D—5.
 Kuursaal, Böther, G., Suur Promenad, D—5.

Einelaudad:

Dombrowsky, W., raudteejaamas, A—7.

Nurk, J., Suur Liiva t. 11, B—5.

Lukk, J., Suur Liiva t. 15, B—5.

Pensioonid:

Nordgren, A., Suur Lossi t. 41, B—5.

Tomberg, J., Karja t. 18, C—5.

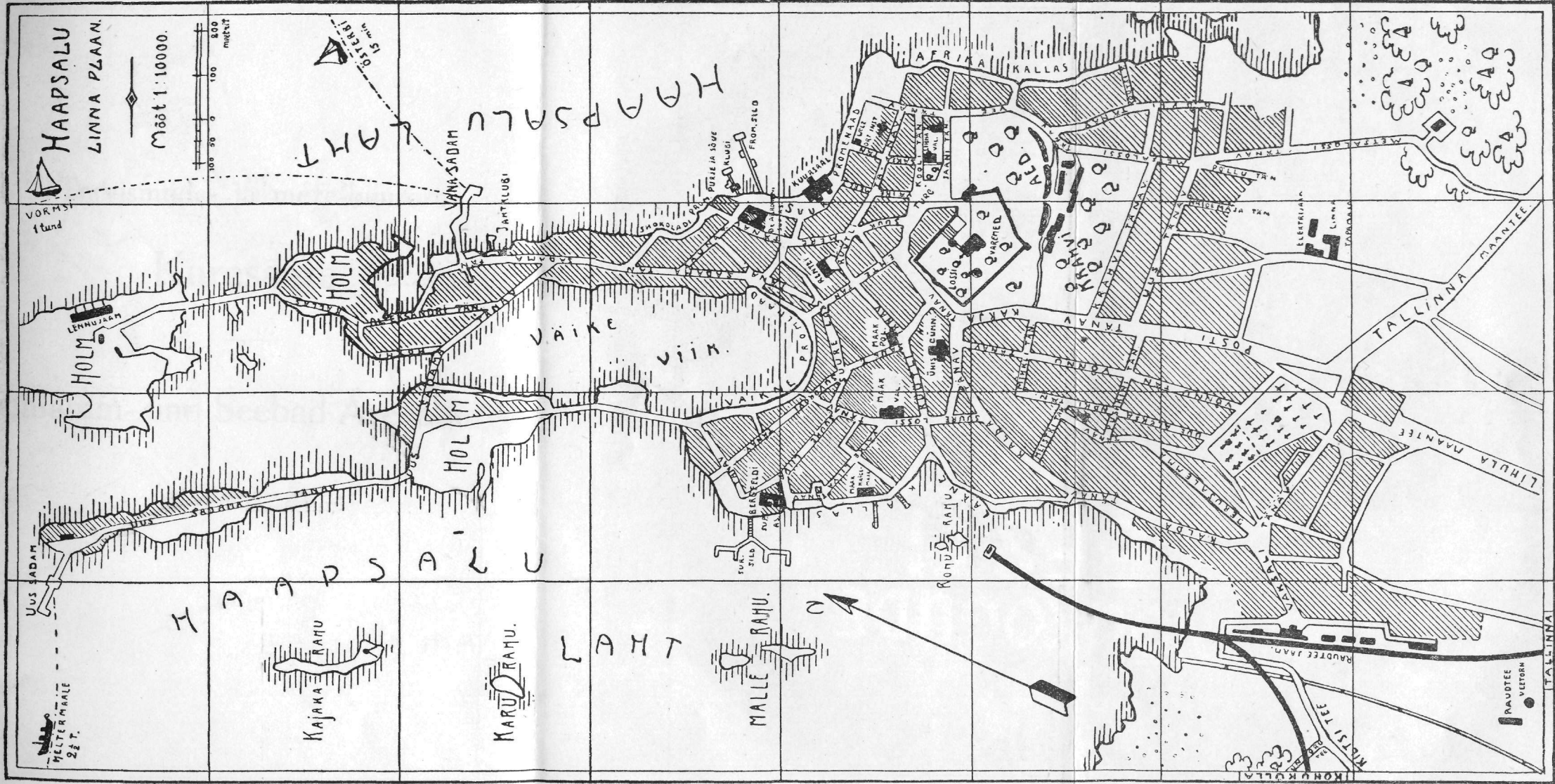
12. pilt. Haapsalu raudteejaam.

A

B

C

D

1 2 3 4 5 6 7 8

Tervismuda- ja mere-kuurort

Kuresaare.

Schlamm- und Seebad Arensburg.

Kuresaare asupaik — Saaremaa.

Eesti teine tähtsam tervismuda kuulsusega supluslinn — kuurort Kuresaare — asub Saaremaal, mis kõige suurem Eesti Vabariigile alluvaist Läänemere saartest. Saaremaa geograafiline seisukoht on Riia lahes 58° ja 59° põhjalaiuse ja 22° — 23° idapikkuse all (Greenw.). Saaremaa mõõdab pikuti 103 ja laiuti umbes 77 km; pinna suurus 2709 km²; kalda piirjoone pikkus täpsalt 792,92 km.

Saaremaa lõunapoolne kallas on lamedam ja madalavõitu ning lõhestatud hulgest merekäärudest, maaninadest jne. Põhjapoolne kallas sellevastu on kaljusem, kujuneb kohati kõrgeiks paeseiks pankadeks, milledest kõige kõrgem — Mustjala pank — kerkib 35 m üle merepinna.

Maapinna koosseisu järele kuulub Saaremaa hilisemasse geoloogilisse ajajärku kui manner. Maapind enamasti kuivliivane, lubjakivine. Saaremaa aluspõhja moodustavad ülemsiluuri lademed, mida siin Alam- ja Ülem-Saaremaa kihtideks nimetatakse. Saaremaa on madalik, mis keskmiselt umbes 15 meetrit üle merepinna kerkib. Kõige suurem ulatus on lauskrannikul Kuresaare ümbruses, kus ta linna umbes 15 km laiuselt ümbritseb. See on tasandik, milliseid Eestis vähe leida. Ainult harva märkab silm mõnda kühmakest. Kaugel silmapiiril sinetab metsavöö, ligidal erineb pae-alus, tasane kui põrand, kaetuna kruusasegase savikihiga, mis kasvatab alandlikke kadakaid ja sarapuu-põõsaid.

23 km Kuresaarest eemal tõuseb Saaremaa lõunapoolne pind kõige kõrgemale. Siit põhja poole algab madaldumine.

Ajaloo andmetest võib järeldada, et Saaremaa pikkamisi laieneb, kuna meri kaugemale taganeb. Viimase 600 aasta jooksul on siin suured maatükid veepinna alt kuivale kerkinud. Väike väin ulatunud vanasti Tornimäeni, millest

nüüd mitu kilomeetrit kaugemal lainetab. Isegi mõned mõisate ja valdade nimetused, nagu Orisaare, Siksaare jt. võivad tõendada, et need kohad vanasti saared olid.

Saaremaa on rikas maapõues leiduvaist looduse varandusist. Kihelkonnas näit. leiduvad suured lademed tsemendikivi ja puhast lubjakivi, millest klaasivabrikule lubja- ja marmorijahu võib valmistada. Metsakülas leidub rohkesti marmorkivi, kohati ka rauamulda.

Mustjala panga juures (40 kilom. Kuresaarest) sisaldab dolomiit raua- ja väävlipuru, randadel olla leitud vanasti ka merevaiku jne.

Saaremaa elanikkude tähtsamaks tegevuseks on põlluharimine ja karjakasvatamine, mereranna läheduses ka kalapüüdmine. Saarlastele põllutöö just hästi ei meeldi. Mehed jätavad põlluharimise enamasti naiste hooleks ja lähevad ise kevadel „Suurele maale“ tööd otsima. Talukohad on siin mandriga võrreldes väikesed, vähematel 3—4 tiinu põldu, suurematel 6—7.

Saaremaa elanikud on enamasti kõik eestlased. Oma eriliste iseloomu omaduste poolest on saarlased kõigiti sümboolsed, tööarmastajad ja terava mõistusega. Head põllumehed, osavad kalurid ja laevaehitajad. Julged ja hakkajad ettevõttesis. Selle juures ausad ja õigusenõudjad. Iseloomu poolest lahke ja rahulik rahvas. Saarlane on ka oma kõnes teiste keskel „nupumees“, kellel alati teravalt tabav nali käepärast. Saaremaa rahvas kõneleb puhast eesti keelt ning kannab eesti rahvuse nime. Silmitseme aga Saare eestlasi erilise tähelepanuga, siis märkame üllatuseks, et nende üldine tüüp väga mitmekesine on. Pea igas kihelkonnas leiduvad iselaadi näod ja ninad. Saaremaa tundja võib siin näovormi ja tüübi järele igast enne tundmatust isikust ütelda, missugusest kihelkonnast ta pärit on. Kihelkonnas ja ka mujal leiame sagedasti nägusid, mis eestlaste omast erinedes germaani tõugu meelde tuletavad. Arvatakse, et endistel aegadel võõrad laevamehed Saare rahva sekka võõrast verd on toonud.

Mustjala kihelkonnas ja Sõrves elab rahvas, kellest arvatakse, et nad Rootsist pärit olevat.

Oma kehaehituse poolest on saarlased tugevamad ja pikemad kui mannermaa eestlased. Pealt kuue jala pikkuseid mehi võime siin kaunis rohkel arvul leida.

Kuurort Kuresaare

Hooaeg 1. juunist 15. septembrini.

**Mudaga arstimine Tartu arstiteaduslisel
näitusel 1921. a. I auhinnaga kroonitud.**

Kuresaares arstitakse heade tagajärgedega: ägedat ja pikalist jooksjahaigust, liikmete kangestust, mis põletikkude või vigastuste tagajärjedena tekkinud. Kondiüdi ja näärmete tiisikust, iseäranis lastel, ergukava haigusi, erkude valusid, nõrkusi ja halvatusi. Naisterahva haigusi, pikalisi nahahaigusi, verevaesust ja üldist nõrkust peale raskete haiguste läbipõdemist.

Ühendust peavad esimese klassi reisijate-aurulaevad „Ristna“, „Eestima“ ja „Grenen“.

Laialine park, mererand, pehme kliima, korterite ja toiduainete rohkus. Hinnad odavamad kui mujal.

Suvitajaile korraldatakse lõbusõidud aurikul Ruhnu ja Abruka saarele ning Sõrve poolsaarele. Kuurpargis mängib sõjaväe-orkester. Mitmesugused lõbustused.

Lähemate teadete saamiseks palutakse linnavalitsuse poole pöörduda.

Kuresaare linnavalitsus.

Saaremaal on säilinud võrdlemisi kõige rohkem rahvariideid, mida kantakse pühapäevadel ja isegi linnas käimisel. Kõigil, kes Saaremaa poolsaarel — Sõrves — liikunud, on küll sõrvlaste iseäraline rahvariie tuttav, pika sukasääre taolise mütsiga¹⁾, mille kandmisest tänapäevani visalt kinni peetakse. Isäranis huvitavad on mitmemoelised naisteriided. Nii pakub Saaremaa suvitajaile rändamiseks mõndagi huvitavat omapäraste rahva eluviiside, keele, riiete ja üldse etnograafiliste kui ka antropoloogiliste iseärasuste poolest. Mannermaa elanikud, kes Kuresaarde suvitama sõidavad, ei jäta huvitavat juhist kasutamata.

Saaremaa tervendav kliima.

Mis Saaremaale ja eriti Kuresaarele tervise parandamise mõttes kuulsuse annab, on tema; põhjamaade kohta haruldaselt soe ja kosutav merekliima. Ühetasasem temperatuur, suurem osoonisisaldus, täielik puhtus, mikroorganismide vähesus annavad Saaremaa merekliimale parimad omadused. Külmetamist juhtub Saaremaal näit. väga harva. Kestvam viibimine Saaremaa kliimas kõvendab organismi, rohkendab verd, parandab naha tegevust jne.

Niihästi Saaremaal kui ka Kuresaares ei ole kunagi juhtunud haigeksjäämist kolerasse, samuti on ka difteriit siin haruldane nähtus. Kuresaare linna peavad arstid kõige tervemaks kohaks raskejalgseile ja sünnitajaile. Täiesti tundmata on siin ka malaaria. Isegi loomade taude ei juhtu peaaegu kunagi.

Saaremaad ümbritsev meri on kõige kindlamaks karantiiniks liikuvate haiguseidude vastu.

Esimest korda Saaremaal viibivaid inimesi valdab meeldivalt iseäraline õhu kergus, läbipaistvus ja sinihelgiline ilme.

Mõned eriteadlased sõandavad tõendada, nagu oleks Saaremaa kliima veel enam pehmenenud peale Kiili kanali ehitamist, millest läbi nüüd Golfi-vooluse soem vool hõlpsamini Saaremaale ligi pääseb.

1) W. Grünthal, „Kodu“, nr. 4 — 1913.

Saaremaa loodus.

Saaremaa kliima pehmust ja mõõdukust tõestab tema rikkalik taimestik. Et mere kliima talvel mandriga võrreldes on kõrgema-temperatuuriline, võivad Saaremaal kasvada mitmed puud ja taimed, millede kodumaa harilikult enam lõunapoolsetes maades. Lahkuminekuna mandrist üllatab siin lehtpuu-metsade rohkus, mille tõttu Saaremaa omandab lõunapoolsema ja mahedama ilme. Kuna Eesti mandril puht lehtpuu-metsi vähe leidub, on Saaremaal sagedaseks nähtuseks niisugused lehtpuu-metsad, kus pole ühtki okaspuud. Puht okaspuu-metsad on hilisemal ajal vene valitsuse poolt istutada lastud ja „kroonumetsadena“ tuntud.

Rahvas on Saaremaal aia- ja teiste ilupuude armastaja. Iseäranis seal, kus rohkem endisi kroonuvaldu, nagu Kihelkonnas ja Kärilas, näeme talude juures suuri ilusaid viljapuu-aedu. Peremehed on aja jooksul aia- pidamises vilumuse omandanud, mille tõestuseks on nende viljarikkad õunapuud, mida mõnes peres leidub sadade viisi. Saaremaa peremees kutsub külalise hea meelega aeda ja pakub kõige paremaid õunu.

Aiavilja rohkus tundub eriti suvitajaile tähtsana. Nii ilusaid ja odavaid marju ei leidu suvel kuskil mujal Eestis kui Kuresaares. 1922. a. suvel müüdi näit. kirsse Kuresaares kolm korda odavamalt kui Tallinnas.

Saaremaa metsades

kasvavad (vähemal arvul): jugapuu (*Taxus baccata*¹), pöökpuu (*Fagus sylvatica*), viinapuu, leedripuud (*Sambucus*), akaatsia, jalakas, luuderohi (*Hedera helix*), türgi pähkklapuu (*juglans regia*); aedades kasvavad püramidaalsed itaalia paplid, ameerika elupuud (*Thuja occidentalis*) jt. Külade vahel leidub ka üksikuid pooppuid (*Sorbus scandica*, schwedische Eberesche) punaste söödavate marjadega, mis Eestis ainult saartel kasvab ja mõnikord üsna tugevaks sirgub: kuni paari-meetrilise übermõõduga.

Tuntud taimeteadlane, Klinge, väidab oma teoses (Flora von Estland, Livland und Kurland, Reval 1881), et muistsel

1) Kõige rohkem Sörves.

ajal ordurüütlid Saaremaal päris eht viinamarju (*Vitis vinifera*) kasvatatud. Ka enne sõda kasvasid viinapuud ühes Kuresaare aias, Uue Roomassaare tänava ääres, kus nad mitu aastat marju kandsid; marjad olid küll pisukesed, kuid suhkrumagusad. Talve külma kannatanud nad hästi välja.

Kuna tammed mandril haruldaseks on jäänud, leidub Saares veel puht-tammemetsi; sagedasti kasvab neid ka teiste puude seas, näit. on Kuresaare lähedal Loode metsas rohkesti tammi näha. Üksikuid hiiglatammi on metsades tihti leida.

On selgunud, et neis maades, kus keskmine talvine temperatuur alla 4 kraadi langeb, jugapuu ega luuderohi väljas vabalt ei kasva. Saaremaal aga, kus talvine keskmine temperatuur $2\frac{1}{2}$ — 4^0 vahel kõigub, võivad need soemate maade taimed talve hõlpsasti üle elada.

Saaremaal leidub ka haruldasi taimi, näit. liblikõislaste perekonnast *kõdrane nõiahammas* (*Tetragonolobus siliquosus*), mis kasvab Kuresaare lähedal Roomassaare, Loode ja Nasva heinamaadel ja kaugemal — Kihelkonnas, iseäranis Kuusenõmmel ja läänerannikul. Käpaliste perekonnast — *haisev käpp* (*Orchis coriophora*), *käokeeled* (*Platanthera viridis*), mailaseliste perekonnast *käokannused* (*Linaria cymbalaria*), mis harilikult kasvavad Vahemere kalaste mägestikkudes. Käpalistest kasvab Saaremaal ainult *Aceras pyramidalis* ja tolmpead (*Cephalanthera Xiphophyllum*), õielistest — kevadine kurelääts (*Orobus niger*¹⁾ jt.

Saaremaa pehmemat kliimat tõestavad ka mõned siin elutsevad liblikate perekonnad, kes harilikult lõuna pool sigivad, näit. *Parnassius apollo* (Sõrves, Parasmetsas), *Stauropus fagi*, *Delephila euphorbiae*, *Zeuzera aesculi* (Kuresaares) jt.

24 aastat töötanud Roomassaare suplusmaja meteoroloogijaama andmetel võib kevade alguseks Saaremaal lugeda märtsikuu esimest poolt. Veebruari lõpul ilmuvad juba lüügid, märtsi algul lõokesed ja kuldnokad. Ainult öösiti juhtub mõnikord külma kuni — 7^0R . Märtsi teisel poolel tõuseb soojus varjus + 10^0R . Aprillis vabanevad merekaldad jääst. Saarele lendavad lugematud parved kajakaid, merekaldad ja lähedased järved kihavad igasugu veelindudest. Merelindude

1) Esimesena Saaremaal leitud Dr. Mierzejevski poolt 1908. a.

häälitsemine kajab hommikust õhtuni. Aprilli lõpul tulevad pääsukesed, ilmuvad lilled.

Suvi ei tundu Saaremaal kunagi palavana, mõnikord tõuseb soojus siiski $+22^{\circ}\text{R}$ varjus.

Kevade ja suve algus kuni juulini on enamasti kuiva-poolsed; üldse tuleb saarel sademeid vähevõitu. Esimesed öökülmad ilmuvad alles oktoobri keskel ja needki harva. Saaniteed jätkub ainult 3—6 nädalaks. Kõige sagedamini puhub üsna kuiv ja tugev tuul edelast (S-W), sellevastu toovad vihma lääne-, lõuna- ja kagutuuled; kaks viimast sagedasti ka tormi. Kõige harvemini puhub põhjatuul ja sedagi pehmendab maapinna tõus põhjapoolses sihis¹⁾.

Andmed Kuresaare temperatuuri kohta.

Eriti Kuresaarel on kõik Saaremaa kliima soodsad omadused.

Allpool näitavad 16 aasta jooksul (1888—1904) toimendatud meteoroloogilised vaatlused Kuresaare kliima keskmist kuu-temperatuuri ja selgete päevade arvu:

Kuu:	Keskmine temperat. (R):	Selgeid päevi:
jaanuaris	— $2,5^{\circ}$	7
veebruaris	— $3,0^{\circ}$	11
märtsis	+ $0,9^{\circ}$	18
aprillis	+ $5,5^{\circ}$	20
mais	+ $10,1^{\circ}$	23
juunis	+ $13,2^{\circ}$	26
juulis	+ $14,0^{\circ}$	23
augustis	+ $13,4^{\circ}$	20
septembris	+ $8,7^{\circ}$	14
oktoobris	+ $4,8^{\circ}$	12
novembris	+ $1,8^{\circ}$	5
detsembris	— $0,6^{\circ}$	6

Nagu tabelist selgub, on Kuresaare suvi soojuste poolest mõõdukas, enim värskendavalt jahe (13 — 14°), kuid rikas selgeist päevist (20 — 26), mis eriti suvitajaile tähelepanndav. Aasta keskmiseks temperatuuriks tuleb $+5,53^{\circ}\text{R}$,

1) Dr. Mierzejewski. Грязелечебница Ромассаръ, lehek. 279—280.

nii et imestada pole, et Saaremaal kasvab valge akaatsia, viinapuu ja võiksid isegi siidiussid sigida.

Kuresaare merevee ja õhu soojuse võrdlus.

Kuresaare suplusarst, Dr. Klau, on 22 a. järgemööda maikuust algades kuni augusti lõpuni, iga päev kolm korda, niihästi õhu kui ka vee soojust mõõtnud ning iga kuu kohta temperatuuri keskarvud R järele märkinud.

Need andmed on järgmised:

	õhu soojus	merevee soojus
mai (II pool)	12,8 ⁰ R	13,2 ⁰ R
juuni	14,1 ⁰ „	15,3 ⁰ „
juuli	14,8 ⁰ „	16,1 ⁰ „
august	12,9 ⁰ „	13,6 ⁰ „

Merevee temperatuuri keskseis suvekuudel on Kuresaares 13—16⁰ R.

Uurimistest selgub, et merevee soojus Kuresaares õhu soojusest kõrgemana püsib, mis suplemise juures tähelepandavaks paremuseks.

Kuresaare geograafiline asend, territoorium ja rahvaarv.

Kuresaare linn (saksa keeles Arensburg) asub Saaremaa lõunapoolsel kaldal, milline seisukoht (vastu lõunat) temale suvitamise mõttes tähelepandavuse võidab. Linn seisab väikese merelahe ääres, kuhu vanasti ka suuremad laevad pääsnud. Selles lahes, otse linna külje all, oli ka endine sadam, praegune „Vana sadam“ Tori külas, kust veel paarikümne aasta eest kõik supelvõõrad väikese aurupaadiga linna toodi. Praegu sõidavad suuremad laevad Roomassaare sadamasse, mis linnast umbes 4 km kaugel ja mille ehitas vene valitsus 1894. a. just Kuresaare kui tervislinna tähtsuse tõttu.

Kuresaare elanikkude arv ja rahvus.

1922. a. rahvalugemise järele oli Kuresaares 4040 elanikku (1658 meest. ja 2382 naist.)

Eesti Kirjastuse-Ühisus

„POSTIMEES“

Aadress: Postimees, Tartus.
Telefon nr. 80.

Raamatukauplus ja kirjastus.

Suur ladu teaduslikku, ilu- ja koolikirjandust, kantselei- ja koolitarbenõusid.

—= Kõige parem ostukoht igähele. =—

Trükikoda

valmistab paraja hinnaga maitserikkalt ja asjatundlikult igasuguseid trükiteid eraisikutele, koolidele, asutustele, kaubandus- ja tööstusettevõtetele jne.

Tsinkograafia.

Igasuguste klišeede kiire ja asjatundlik valmistamine osavate tööjõudude poolt. „Postimehe“ tsinkograafia tööd on 1922. aasta näitusel **esimese auhinna** saanud.

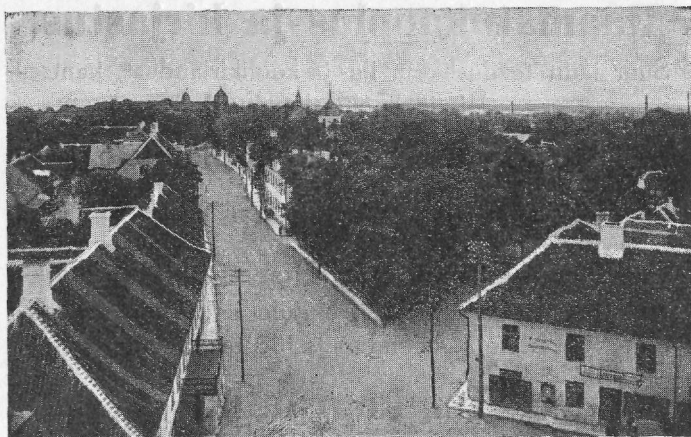
Köitekoda.

Liht- ja **iluköite** tööde korralik ja rutulik valmistamine.

1. jaan. 1923. a. aadress-laua teadete põhjal 4620 elanikku, nendest: eestlasi 1370 meest. ja 2293 naist., sakslasi 116 m., 246 naist., venelasi 57 m., 75 naist., rootslasi 5 meest., 13 naist., poolakaid 14, juute kokku 22. 1881. a. rahvalugemise järele oli Kuresaares 3454 inimest, 1897. a. " " " " 4603 inimest.

Kuresaare territoorium ja ehituste arv.

1922. a. lõpul oli linnas maju 921, nendes elukortereid

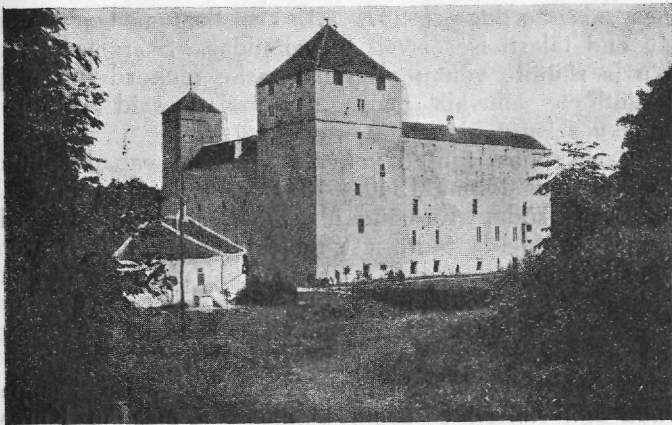
13. pilt. Kuresaare ülevaade. Lossi tänav.

1293. Kuresaare maa-ala suurus on 1636 hektarit. Uus linna maa-ala, mille piirid 1922 a. kindlaks määrati, suureneb endisega kokku 2748 hektarini. Linna ehitustik mõõdab pikuti umbes 2 km, laiuti umbes 1 km.

Kesklinnas leidub rohkesti kivihooneid, näit. ühe peatänava (Lossi ja Kuberm. tän. ääres) ulatusel 30 kivimaja, üldiselt on aga puumajade arv 3—4 korda suurem. 1922. a. oli pooleli ehitusel 4 elumaja (13. pilt).

Kuresaare linna ja lossi ajalooline ülevaade.

Vana-Liivi orduaegsetest suur-ehitustest on kõige paremini säilinud Kuresaare loss, mille ümbruses praegune Kuresaare linn asub (14. pilt). Vanus kroonikais räägitakse Kuresaare lossist esimest korda 1381. a., dokumentides 1384. a. Põhjendatult arvatakse, et Kuresaare loss ehitati peale suurt Eesti mässi 1345. a. piiskop Hermann v. Osnabrügge (1338—1362) ajal. Lossi külje alla tekkis väike alev, kus

14. pilt. Kuresaare loss praegusel ajal.

esialgul asusid piiskopi käsitöölised. Sellest alevist võrsuski aegamisi Kuresaare linn. Linna ehitamise ajalooliseks aastaks loetakse 1563. a.

Loss oli esialgul Saaremaa piiskoppide asukohaks 1341.—1560. a. Piiskoppide valitsuse järele asus Kuresaare lossi 1560. a. hertsog Magnus, Daani kuninga vend, kes ühtlasi sai ka Saaremaa viimseks vaimulikuks peaks; 1645. a. läksid saared rootsi valitsuse alla, 1710. a. langes Kuresaare vene sõjavägede kätte ja püsis vene võimu all kuni eesti ajani.

Kuresaare lossi ja linna ajalugu algab, nagu teistelgi vanemal Eesti linnadel, ristiusu Baltimaale tuleku päevist.

Juba esimesed Baltimaale sissetunginud ristiusu piiskopid märkasid, et kiriku suusõnaline võim üksi siin töötamist ei kindlusta, nad hakkasid endile abimehi nõutama ilmalikult võimult lootes seda jõudu kiriku tahtmise järele tegutsema panna. Selle abimehena asutati 1202. a. möögavendade ordu. Kuid varsti algasid kokkupõrked nende kahe võimu vahel. Tüli õhutas just maade jagamine. Saaremaast kiskusidki rüütlid osa endile. Iseäranis põnevaks läks piiskopi ja möögavendade ordu vahel peale seda, kui viimane ühines saksa orduga (1237. a.), kes Saaremaa piiskoppide vastu end täiesti iseseisvalt üleval pidas. Saaremaal kujunes kiriku ja rüütlite võimu all sama raske olukord kui mujalgi ordurüütlitele alluvais mais. Talupojad said rüütlite ja vaimuliku seisuse õigusteta orjadeks.

Vanast ajast tuntud vahvate saarlaste vabaduspüüd löi mässuleekidena loitma 1340.—1341. a. Üle Saaremaa algas talupoegade sõda. Et nüüd ühest küljest uhke saksa orduga edukamalt võidelda ja teisest küljest oma võimu Saaremaal kindlustada ja talupoegi alla suruda, ehitaski eespool nimetatud piiskop Osnabrügge tugeva Kuresaare lossi sadamaks sünda lahe äärde. Lossile annud ta nimeks „Arensburg“ ühe enda sõjaväe-pealiku, krahv Arensburg'i auks, kes iseäranis vahvalt oli aidanud talupoegi vaigistada. Lossi asupaigal seisnud aga vanasti eestlaste kindlus — maalinn Kuresaar, millest eestikeelne nimi saadud ja selle nimetuse järele pärast kure¹⁾ kujuga vapp tehtud. Ka Daani kuningas Valdemar II ehitanud siia 1221. a. puust kindlustuse, mis aga daanlaste eneste poolt 1227. a. maha põletatud.

Viimane Saaremaa piiskop, hertsog Magnus annetas Kuresaare linnale Riia õiguse ja asutas esimese kooli. Hertzog Magnuse annetatud linna õiguste akt hoitakse alal linna arhiivis.

Kuni 1561. a. valitsesid Kuresaare lossis Saaremaa ja Haapsalu piiskopkonna üle 30 piiskoppi, välja arvatud hertsog Magnus.

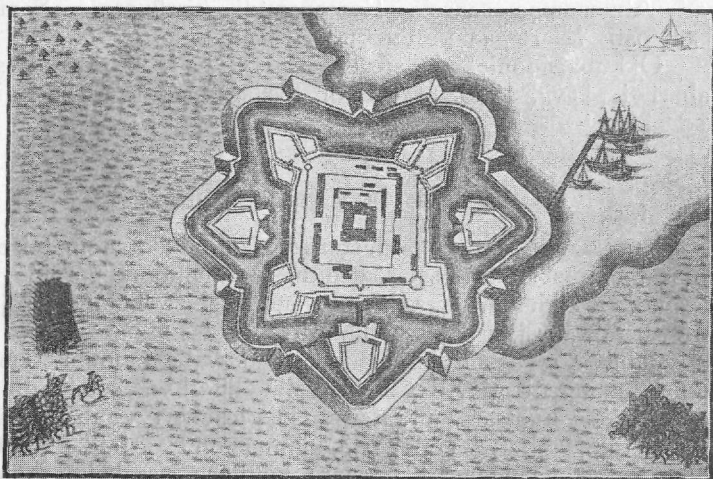
1561—1645. a. jäi Kuresaare linn ühes Saaremaaga

1) End. Kuresaare vapp oli kure kujutusega.

daani valitsuse alla, kuhu ta ostu teel piiskoppide käest sattus. Daani ja Rootsi vaheline sõda 1611. a. ulatus ka Saaremaale sellega, et osa saart rootslaste poolt ära võeti, kuid lõpuks Daanile tagasi anti.

1645. a. võtsid rootsi sõjaväed Saaremaa täielikult oma alla ja ühendasid ta teiste Rootsi selleaegsete maa-aladega Baltimere rannal.

Rootsi võim püsis Saaremaal 65 aastat. Suure Põhja

15. pilt. Kuresaare kindluse plaan 1710. a. Kuresaare muuseumis.

sõja ajal, peale Pärnu ja Riia kapituleerimist langes Kuresaare kindlustatud loss 12. septembril 1710. a. vastupanematult vene vägede kätte. Vähe hiljemini, 29. sept. tabas ka Tallinna sama saatus, kuigi visa võitluse järele. Rootsi garnison, kes katku läbi oli nõrgestatud, lahkus Kuresaare lossist, kuhu asus 100-meheline vene väesalk. Kartes, et rootslased lossi tagasi võtavad, saatis vene väejuhataja Kuresaarde toetus-salga, kellele ülesandeks tehti lossi õhku lasta, mis osalt sündiski aprillis 1711. a. Purustati enamasti lossi kaitseehitused, kuna lossi peahoone ja eriti tema välised müürid pü-

sima jäid ning tänapäevani võimsa keskaja ehitusena tähelepanu valdavad.

Kuresaare lossi muuseumis leidub trükitud ärakiri lossi kapituleerimise aktist 1710. a. ühes venelaste kätte langenud lossi põhiplaaniga (15. pilt).

Nystadti rahulepingu järele 1721. aastal seati loss uuesti korda. Keisrinna Katariina II ajal on vall väljastpoolt raidkividega vooderdatud. 1836. aastani seisis Kuresaare loss Vene kindlustuste nimekirjas. Siis aga viidi suurtükid sealt Ahvenamaa saarele Romansundi kindlusse. Samal aastal ostis Saaremaa rüütelkond lossi enesele.

Okkupatsiooni ajal asusid lossis saksa sõdurid. Eesti Vabariigi päevil, 1920. aastast on loss Saare maakonna-valitsuse käes.

Kuresaare loss ja kindlus.

Kuresaare lossi moodustavad õieti kaks teineteisest erinevat ehitust: üks lossi siseehitus — kivihoone tornidega, ja teine — kivimüüridega kaetud mullavallist kujunev sõjakindlus, mis lossi siseehitusi ümbritseb.

Juba 16. aastasajal hakati lossi valliga ümbritsema. Rootsi kuninga Karl XII valitsuse ajal ehitati vall sõjakindluse jaoks omaaja kuulsama prantsuse sõja-inseneri Vaubani süsteemi järele ümber. Töö kestis kümme aastaid. Rootsi aja mälestustena näeme Kuresaare kindluse sissekäigu kohal kivi sisse raiutuna kolm tähte ja aasta-arvu $\frac{CRS}{1645}$, mis tähendab *Christina Regina Savoniae* (Rootsi kuninganna Kristiina 1645).

Kindlus.

Kuresaare kindlus on neljanurgeline bastioon — mulla-kindlustus, nelja massiivse nurgakindlustusega — ravelinidega, mis kolmnurkadena kaugemale väljapoole ulatuvad.

Kindluse kaitseehituse moodustab umbes 9 meetri kõrgune mullavall, mis väljastpoolt kaetud raidkivi-müüriga. Mullavalli ümbritses vanal ajal lai, veega täidetud vallikraav. Väljaspool mullavalle kaitsid kindlust kolm eraldi seisvat mullakantsi, mis nüüd oma esialgselt kujust palju on kaota-

nud. Terve kindlus oli nurkipidi ilmakaarte järele ehitatud, nii et iga nurk kas põhja, lõuna jne. poole sihtis.

Kindluse pääsis ainult ühe ainsa värava kaudu kirde poolt küljest üle eraldi seisva kindlustuse. Kindluse läbimõõt on umbes 200 meetrit ühe valli äärest teise äärde. Mullavallide piirjoone pikkus üle 1000 meetri, mille ulatusel nüüd vaikne puistee lookeb. Mullavalliga kaitstud kindluse sisemuses asusid vanasti vangihooned, püssirohu-keldrid, kahekordsed võlvitud katakombid ehk hauakabelid, keldrid jne. Mitmed neist võlvistikest on praegu veel näha, suuremad aga kinni müüritud. Mullavallide väline kivisein on paiguti maha varisenud, paiguti ehituskivideks kasutatud. 1875. a. lubas Saaremaa rüütelkond Dr. Mierzejevskile 97 rubla eest hulga kindluse kiviseina suplusmaja ehitamiseks. Kindlust ümbritsev lai kraav täideti mereveega. Peale selle piiras kindlust veel üks madalam mullavall, mis praegu ligi kahe kilomeetri pikkuseks puisteks on korraldatud. Lossi kraavis kasvab nüüd pilliroog.

Enda geomeetriliselt täpsate kontuuridega, sirgjooneliste külgedega ja sõjatehnika kohaselt kujundatud bastioonidega kuulub Kuresaare kindlus juba sesse ajajärku, kus purustava suurtüki-tule vastu tuli kaitset luua.

Kõrged ja paksud kivimüürid polnud siis enam kohased.

Nii on Kuresaare kindlus õieti kahte sõjatehnika arenemisjärku kuuluv ehitus: vanem, kivist piiskoppide-loss ja tema ümber hilisem, rootsiaegne kindlus.

Vallide pealseid katab nüüd tihe lehtpuiestik. Merepoolsest vallilt avaneb kaunis vaatluspilt lahele: paistavad vana sadam, Abruka saar tuletorniga jt.

Vana piiskopiloss.

Kuresaare vana piiskoppide loss on massiivne, neljanurgeline kivehitus, $43 \times 43 = 1849$ ruutmeetrilise pindalaga. Asub kindluse keskpaigas, seistes veidi kõrgemal maakühmal. Kuigi alludes aastasadade jooksul mitmeile valitsusile: piiskoppidele, daanlastele, rootslastele, venelastele, ei ole ta kunagi pikaldasi piiramisi kannatanud, nagu näit. Haapsalu loss. Aja ja ilmastiku mõjud pole suutnud tema müüridesse

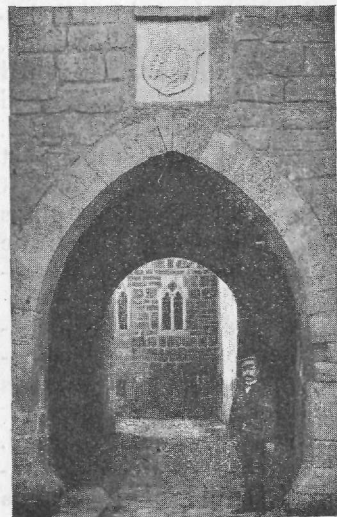
tunduvaid hävitusjälgi jätta. Kuid mõndapidi, iseäranis siseselt on inimeste käed lossi esialgset kuju moonutanud.

Lossi sissekäigu külge kindlustavad kaks neljakandilist torni: suurem torn põhjapoolsel nurgal nimetatakse piiskopi-, vähem torn idapoolsel nurgal vangitorniks (Pienturm).

Torni otsad olid endisel ajal kuju poolest teissugused.

Vähema torni otsas seisnud viimase piiskopi Münchhauseni (1541—1560) käsul tehtud vaskne Kuresaare vapp, mis kaugele merele paistnud. Selle vapi võtnud venelased ühes muu lossi varandusega 1710. a. sõjasaagiks.

Väliste müüride hambuline serv (laskeaugud), mis vanadele lossidele nii kauni muinasajalise ilme annab, tasandati peale tulekahju 1801. a. Välise akende järele otsustades moodustas loss endisel ajal kolmekordse hoone palkonitega, rõdudega, karniisidega, milledest nüüd ainult lääne- ja idapoolsetes müürides jäljed näha. Välistmüüridele on mitmed uued aknad sisse raiutud ja hulk vanu kinni müüritud. Ehitatud on müürid paksudest paeividest, tsementköva lubjaga.

16. pilt. Lossi värav. Üleval Kuresaare vapp.

Lossi pääseb ühe gooti-võlvilise värava kaudu (16. pilt). Värava kohal, väljaspool müüri küljes olnud nooleviskamise koda varjukatusega ja allpool kaks vaateauku, kust lossivahid salamahti pealetungiva vaenlase tõrjumiseks võisid sõjariistu tarvitada. Kaks väljaulatuvat kivisammast kummalgi pool väravat olid vanasti allalastava värava piitadeks.

Värava kohal näeme Saaremaa ja lossi vappi raiutuna kivisse: kilbil kull (evangelist Johannese sümbol) hoides nokas linti, millel sõnad „in principio erat verbum“ (alguses oli sõna).

Värvast pääseb otsekohe neljanurgelisse lossi hoovi. Lossi sisemised ehitused on alal hoidnud peaaegu ainult oma arhitektoonilise kuju, kuna muutunud on seinailustused, mööbel jne. 1836. a. peale mahutati lossi Saaremaa mõisnikkude maapäeva ruumid (Landratskollegium), mille alla võeti kaks läänepoolist majakorda. Algekujulisi ruume leidub rohkem tor-

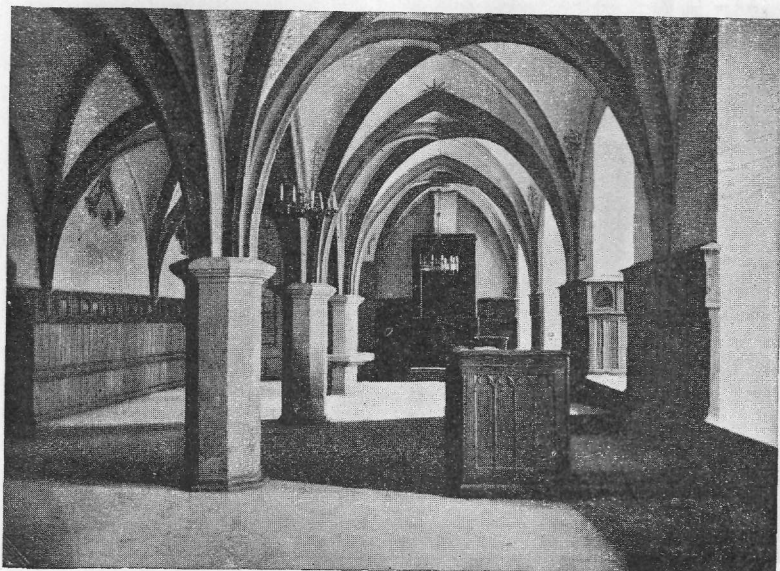
17. pilt. Kohtusaal Kuresaare lossis.

nidepoolsel küljel. Haruldaset kuiva ja värsket õhu tõttu tunduvad lossi toad elamiseks kõlblikkudena. Rüütelkonna jaoks võetud ruumid restaureeriti 1910. a. kunstnik O. v. Mülleri juhatusel, kes püüdis alal hoida lossi vanu ilustusi, aknaid, kaminaid, võlvi jne. (17. pilt.)

Kõige kaunim ja efektssem ruum lossis on kirikust ümberehitatud end. maapäeva saal (18. pilt). Praegu jaguneb see ruum kaheks osaks: suuremas nelja sambaga saalis peeti maapäeva istumisi; saali seinu ilustab kõrge paneel, mille

ülemisse äärde on maalitud kõigi end. Saaremaa mõisnikkude vapid (landraat v. zur Mühleni töö).

Gooti-stiililiste kaksikvõlvidega maapäeva-saal mõõdab pikuti 24 sammu, laiuti 10 sammu. See ruum oli esialgselt kirikuks, siis rüütlite pidusaaliks. Saali lõunapoolses otsas on kabel, mille seinal kõigi 30 piiskopi nimed kivitahvlile on

18. pilt. Lõssi end. kirik (pärasine maapäeva-saal) praegusel kujul.

raiutud. Altaril vana piltidega piibel aastarvuga 1729. Kabeli seinas *Sanctuarium*, s. o. seinakapp, milles pühi armulaua-riistu jne. hoiti.

Üht suuremat ruumi nimetatakse „Ekesparre“ saaliks, end. rüütelkonna peamehe O. v. Ekesparre mälestuseks, kelle pilt saali seinal ripub (kunstnik parun Sassi töö).

Lõssi all maapõues peituda võlvitud salakäik, mis vanal ajal ulatunud linnast välja Kaarma kloostri (13 km). Esi-

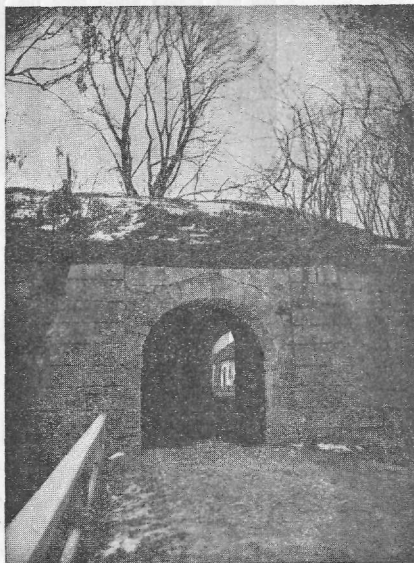
mene maa-alune lossi kord lasub umbes 4 meetrit allpool maapinda. Vanasti viinud sinna 11 ust, mis nüüd enamasti kinni müüritud.

Hulga poolenisti lagunud saalide, treppide, tubade jne. kõrval leidub lossis ka rohkesti kordaseatud ruume, mis elamiseks kõlblikud oleksid. Praegu on loss elanikkudest täiesti tühi.

Lossi käivad suvitajad tihti vaatamas. Vaatamaskäikusid korraldab ja annab tarvilikke seletusi seal samas lossi õuel kivimajas elutsev raamatukogu-hoidja. Lossi pääsmiseks on sellekohased tunnid; muul ajal seisab lossi värav lukus. (19. pilt.)

Kuresaare lossi plaan.

See plaan kujutab Kuresaare lossi teist korda, kus asuvad tähtsamad ruumid. Välisukse taga on suur lahtine koda, kust viib kivitrepp (a) teisele korrale¹⁾. Ümber õue läheb koridor (b). Piiskopi tornis on rüütelkonna ajal restaureeritud kuulsa Saare maamarsali Buxhoevdeni auks eriline tuba (c). Sealt edasi lähevad endised piiskopi eluruumid (d), millede all on lossi kogu parempoolne külg. Ühes neist asub piiskopi pime magamisruum (e). Nurgatsast läheb trepp lossi müüri küljes asuvasse kantslisse (g),

19. pilt. Kuresaare kindluse värav. Läbi värava paistab muuseumi hoone.

1) Ehitatud on trepp 1868. a.

Eesti vanem päevaleht

„Postimees“

Toimetuse ja talituse kõnetraat nr. 80 ja 2-86

Telegrammide aadress: „Postimees“ Tartu

==== ilmub iga päev. ====

Peakontor Tartus, kevadest k. a. peale omas
majas, **Jaani tän. nr. 11—13**, vastu Ülikooli.

- Postimees** on esimene suurem, poliitiliselt tõsisem ajaleht Eestis ja loetavam leht L.-Eestis.
- Postimeest** toimetavad vilunud, haritud ajakirjanikud. Alalise kaastööga toetavad Postimeest Tartu Ülikooli professorid, eriteadlased kõigil aladel jne.
- Postimehes** ilmuvad kõige värskemad välisilma teated, mida Tartus asuv raadiojaam võimaldab. Tallinna viimaseid uudiseid toob Postimees kuni lehe ilmumiseni telefoni ja telegraafi abil.
- Postimehe kuulutustel** on iseäranis laialdane ulatus ja suur mõju.
- Postimehe tellimise hind** kuus: talitusest ära viies 68 mk, postiga 75 mk, välismaale 200 marka.

Iga „Postimehe“ tellija saab hinnata

Postimehe seinakalendri

ja piltidega ilustatud

„Postimehe Nädalalehe“.

Lahus Postimehest tellides on Postimehe Nädalalehe hind kuus: talitusest ise ära viies 15 mk, postiga 20 marka.

„Postimehe“ hinnalised kaasanded :

„Lasteleht“

piltidega ilustatud kuukiri

„Tervis“

rahvalik arstitead. kuukiri

antakse Postimehe tellijaile alandatud hinnaga ja maksab kuus: Lasteleht 6 mk, Postimehest lahus tellides 10 marka; Tervis 6 mk, Postimehest lahus tellides 10 marka.

„Sädemed“

ilustatud pilkeleht K. A. Hindrey ja O. Krusten'i toimetusel. Tellimise hind kuus: postiga 45 mk, ise talitusest ära viies 40 mk, üksiku numbri hind 25 marka.

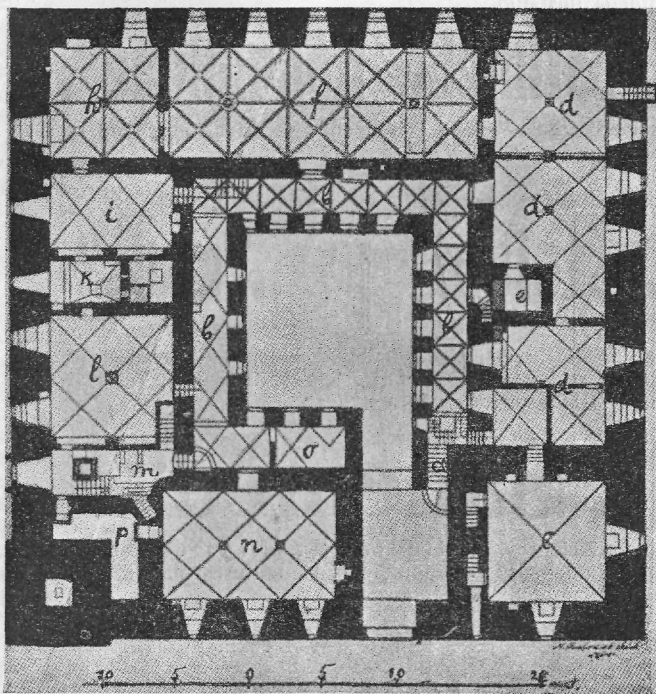
Postimehe $\frac{1}{4}$ aasta tellijad saavad põllutöö-ajakirja

„Põllumehe“

alandatud hinnaga, nimelt 3 k u u d 20 marka.

„Postimehe“ talitus.

kust piiskop väljas olevat rahvast õnnistas. Ruumikas piiskopisaal (f), kus pärast kirik asus, rüütelkonna ajal aga maa-päeva koosolekuid peeti, on ühendatud piiskopi kabeliga (h). Selle kõrval on käärkamber (i) kantsliga seinas, edasi klo-

Kuresaare lossi plaan.

sett (k). Kohtusaal (l) on ühendatud vangikoja ja „lõukoerte augu“ esiruumiga (m). Lossi esiküljes on söögisaal (n) sahvriga (o).

Lossi kõrgem torn, mis asub paremal pool, nimetatakse piiskopi-, teine vähem aga vangitorniks, mille sügavas põhjas

hoiti vange. Selle sisemise nurga ümber asub nn. „Lõukoerte auk“ (p), milles hukati surmamõistetud, nad lõukoerte kätte heites.

Lossi alumisel korral asuvad keldriruumid, mis rüütelkonna ajal tarvitati osaliselt kantseleiks, arhiivi ruumiks jne. Lossi pahema külje koridori keskpaigas asub võlvidega hästi varjatud kaev; selle kõrval köök ja supelruum (l ja m all). Oue pahempoolsest esinurgast viib uks köögi ja supeltoa kõrval olevasse ruumi, kust oma ajal leiti müüritud rüütel.

Müüritud rüütel.

Sügisel 1785. a. Kuresaare lossi keldriruume korraldades märgati, et kivimüür ühes nurgas õõnsalt kajas. Selle avamisel leiti sealt väike ruum, millesse oli müüritud rüütel, kes istus massiivsel nahaga kaetud toolil, pea ettepoole, käed kõrvale vajunud (20. pilt). Pahemal pool rippus mõõga pära. Saapad olid kannustega, ihukate kõdunenud. Elusalt müüritud rüütlist oli järele jäänud pooleli rietatud luukere. Ta ees seisis punaseks värvitud laud, millel oli savist veekruus, mingid raasukesed, nähtavasti leiva jäänused ja kõdunenud paberid, mida korda ei läinud lugeda. Laua laekas oli mustadest klaaspärlitest roosikrants. Seinal rippus sametist peakate ühe punase ja teise valge jaanalinnu-sulega. Kõrval seinal oli lamp raudalusel. Puutumisel langes luukere tolmuks.

20. pilt. Sissemüüritud rüütel.

Andmete puudumisel ei saa kindlaks teha, kes oli Kuresaare lossi müüritud rüütel, kunas ja mis põhjusel see sündis. Muinasjutte sel puhul on tekkinud aga mitmesuguseid.

Ühe järele on müüritud rüütel oma nuhtluse osaliseks saanud usupuhastuse ajal Lutheruse usku ülemineku pärast. Teine seletab, et säärase karistamise põhjuseks olnud rüütli armusuhe ühe nonniga Saaremaa kloostri. — Igatahes on pilt huvitav omaaegsete karmide kommete kindla tunnistajana.

Müügil leidub postkaarte müüritud rüütli pildiga.

Saaremaa muuseum Kuresaare lossis.

1818. a. asutati Kuresaares teadusline Eesti selts („Estnischer Verein zur Kunde Oesel's), kes endale eesmärgiks seadis Eesti murrakut ja muinasjäänuseid uurida. Nimetatud seltsi ettevõttel asutati Kuresaarde Saaremaa antropoloogiline ja etnograafiline muuseum, mis praegu mahutub lossi õuel kivimajas. Kuresaare muuseumis leidub umbes 700 eksemplari muinasvara üksi Saare, Muhu ja Hiiu saarte vanadest haudadest ja maalinnadest.

Kuresaare muuseumi muinasvarad on tähelepanemiseväärilised eriti selle poolest: 1) et nad pea kõik on leitud Saare-, Hiiu- ja Muhumaalt, 2) et nad kuuluvad kivi- ja pronksi-ajajärku ja 3) on enamasti kõik algupärandid. Võõrasmaade muinasvara, näit. rooma muinsusi¹⁾ on muuseumis umbes poolsada eksemplari.

Saarte maalinnade ja muinashaudade kaevamisi toimetati 1865.—1880. a.; nendes leitud kivi- ja pronksi-ajajärgu tarbeasjade kohta avaldas Saaremaa õpetlane ja muinsusteadlane Holzmayer lähema trükitud aruande 1880. a. „*Osiliana*“ nime all.

Leitud muinasvara toodi Kuresaare muuseumi. Selle hulgas leidub väga haruldasi ja kõrge vanusega muinasasju, näit. hõberaha 978.—1016. a. jms. Peale pronks- ja kiviasjade on muuseumis muinsväärtusi ka teistest ajajärkudest.

Muuseumi hoidja, vana hall auväärilise näoga õpetlane, näib universaalne oma teadmistes. Jutustab süvenevalt ja põhjalikult temale usaldatud varandustest, mis kuuluvad

1) Lähemalt B. Toll, Die römischen Altertümer im Museum des Vereins zur Kunde Oesels. (Lossi raamatukogus.)

mitmele teadusalale. Eriti üllatab haruldaste geoloogiliste leidustega Saaremaalt. Näitab kivistunud enneajaloolise inimese sääreluu otsa, mis õpetlaste ilmas haruldast tähelepanu äratanud ja mille eest üks inglise muuseum tervelt 1000 naelsterl. rohkem pakkunud kui teised. Edasi toob kapist nähtavale aastatuhandete eest ilmast kadunud (siluuri-ajastu) merivähkide kivindid kivipankades, mis samuti õpetlaste huvi vallanud. Mitmed välisriikide tähtsamad teadusmehed käinud neid kivindeid uurimas. Muuseumi hoidja räägib kuulsast nimedest.

Zooloogia osakonnas näitab kaht metshärja pealuud, milledest üks kivinenud. Seletab, et kivinenud pealuu leidnud keegi vene mõisnik Nižni-Novgorodi kuberm. Volga äärest liivakünkast. Pärast selgunud, et sarnasi eksemplare terves ilmas ainult 6 leidub, kõige parem Briti muuseumis, mille esitaja Kuresaare muuseumis leiduva eksemplari hinnanud 3—5 miljoni Eesti marga peale.

Huvitavalt kõneleb vana muuseumi-hoidja ka Ruhnu saare hülgepüügi-riistadest jne.

Kuresaare üldine vaatluspilt.

Kuigi Kuresaare asetseb merekaldal, erineb ta teistest merelinnadest sellega, et tema juurde enam suurema laevaga ei pääse. Kuresaarde sõites viib laev reisija Roomassaare sadamasse, kuhu linnast ainult lossi ja kiriku tornide tipud paistavad; terve linna majastik aga peitub igava ühetoonilise legendiku taga 4 kilomeetri kauguses tihedas puistikus. Sadamast sõidetakse linna kitsarööpalisel raudteel, kuna kõrvuti raudteega ka maantee linna poole lookleb. Ilutu, karjamaa-taoline maastik elustab uudishimu linna ootel. Kitsarööpaline toob reisijad otse linna pargi äärelle, end. toreda Roomassaare suplusmaja ette. Reisijad leiavad endid korruga põlises ilupuistikus, mille kruusitatud teed linna kultuuri tõendavad. Meeldivalt üllatav taimestiku vaheldus: mingi oaas kurbavõitu legendiku ääres. Puude vahel valkjate müüridega kivimajad vanalaadiliste kivikatustega, millede kriitvalged kontuurid ja kõrged viilud väljendavad keskajast pä-

ritud arhitektuuri. Pikka puisteed (Allee tän.) mööda samuvad rongilt tulijad südalinna poole. Pahemal pool põlispuudega kaetud muistne kindluse vall, mille varjult paistavad lossi tornide tipud. Pahemal pool mitu sirget tänavat pika rea suvemajadega ja aedadega. Kaarjoones kindluse äärt mööda viib Allee tänav linna pargi nurgale Lossi tänavale, mis algab senini alalhoidunud kindluse värava juurest ja viib kesklinna turuplatsile. Sealt edasi lõikab linna keskkohast läbi Kubermangu tänav. Lossi ja Kubermangu tänavate ümbruskond moodustab linna südame. Nimetatud tänavate ääres on Kuresaare suuremad ja tähtsamad ehitused: kirikud, raekoda, pangad, postkontor jm. Linna keskkohas on turg, kus iga hommiku maalt toodud toiduainete müük korraldatakse. Turu ääres, Lossi tän. poolt vaadates asub 1670. a. ehitatud raekoda (vaata lähemalt allpool), raekoja vastas postkontor.

Sammume aga Allee tänavat mööda puiestiku äärel edasi, siis tuleme Pargi tänavale, mille paremal pool ääres Kuresaare tervismuda- ja suplusmajad.

Kõigi teiste Eesti merelinnade kõrval on Kuresaare kuurordil see eriliselt tähtis paremus, et teda meri lõuna poolt piirab. Kuresaare suplemispiirkonda soendab alaliselt lõuna- ja õhtupäike, kuna teda külma põhjatuule eest terve saar ja linna puistik varjab. Nii seisab siin vee temperatuur õhu omast kõrgemal.

Kuresaare asendi piirjooned annavad üldiselt järgmise pildi:

Merekaldale ehitatud kindlus, selle keskel muistne piiskoppide loss, kindluse piirkonna läbimõõt umbes $\frac{1}{2}$ km. Mõlemalt poolt kindluse piirkonda surub linna majastik vastu merd. Põhja pool, kindluse valli ääres umbes 300 meetri pikkune linna park, millest algab kesklinn arenedes põhjaida sihis. Pargini ulatuvad linna tähtsamad tänavad: eespool nimetatud Lossi tänav, siis Pikk tän., mille ulatus üle kilomeetri, Tolli tän., Veski tän. jt. Lossi juurde koonduvad raadiustena pea kõik Kuresaare tänavad.

Linna arhitektooniline kuju mõjub (iseäranis keskkohas) esialgul raskepärasena, monotoonsena, kivisena. Majad enamasti ühe-, kahekordsed massiivsed kivehitused lihtsa paksu-

müürilise välimusega või jälle vanemad telliskivi-katustega puuhooned. Südalinn sarnaneb mitmeti keskaja ehituslaadile. Mõnes kohas tuletab majastik meelde Tallinna Toompead.

Vanamoelise ehitustiku kõrval on aga Kuresaare tänavad ruumiküllaselt laiad ja avarad ning südalinnaski üsna sirged, kuna ääre poolsed linnaosad lausa sirgjooneliselt on planeeritud.

Südalinnas on tänavad oma üllatava laiuse peale vaatamata kõik hoolikalt munakividega sillutatud, mille tõttu linn

21. pilt. Pildid südalinnast. Kubermangu tän.

puhta ja korraliku välimuse võidab. Põlised ja kindlad tänavad, jätkub neid aastakümneteks ilma paranduseta. Linna elusoot — Kubermangu tänavat — võiks võrrelda juba mõne suurema linna tänavaga (21. pilt).

Jalgteed avarate tänavate ääres aga üsna kitsukesed, mõnede laius vaevalt paar vaksu. Tihedate ja lopsakate aedade ja puistikkude rohkus majade vahel annab Kuresaarele rahulise suigutava veetluse ja intiimsuse, kuigi ta esialgul tundub veidi kurbavõitu, melankoolne ja nagu hääbuv kõdunemisele oma mineviku ilmega.

Kuresaares ei leidu peale lossi midagi üllatavat, kunstiliselt silmapaistvat või moodsalt mugavat. Harilik ilutu mere-rand — poolvesine heinamaa-riba, kaldal kalameeste luitunud ja tõrvaga võõbatud paadid, kaldaäärne merepõhi paiguti kivine, kohati kallas ummistunud vesitaimedega, pillirooga. Puudub Pirita või Narva-Jõesuu puhas-liivane mererand.

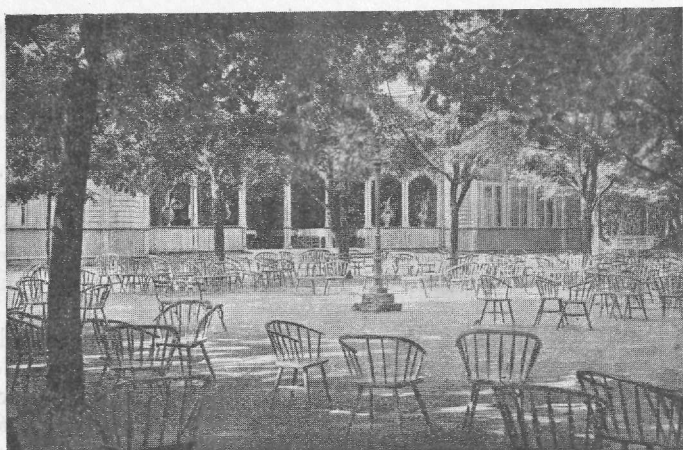
Südalinna raskepärane ehituslaad, seinte luitunud, hallikas põhitoon, hämarad rohtunud põlispuiestikud massiivsete kiviaedade taga mõjuvad esialgul võõrastavalt, rusuvalt, kujun-

22. pilt. Kuresaare park.

davad kurbuse, mahajäetuse pildi. Sügavajooneliselt täiendavad seda kurvatoonilist muljet veel mitmed majade varemed ilmasõja päevilt. Neid varemeid leidub isegi kesklinnas. Mõnedel majadel aknad sulutud. Õudse hävituspildina mõjuvad ka Vildenberg'i end. hiigla-nahavabriku varemed merekalda läheduses. Kõduneb sulutuna Roomassaare elegantne suplusmaja jne. Venelaste ja okkupatsiooni-aegsete sakslaste saagihimust ja lõhkumistööst jutustavad elanikud kurbi lugusid. Hävitustööde asemele suudetakse ainult hulga aastate jooksul uusi ehitusi luua.

Kuresaare teeb aga tähelepandavaks suvituskohaks tarbeainete ja korterite odavus võrreldes suuremate Eesti linnadega. Kõige tähtsam koht Kuresaares, kuhu kuresaarlane võõra suvel jalutama viib, on linna park ja vana kants ehk „hall tokk“ (22. pilt). Park on Kuresaarele seda, mis Tallinnale Kadriorg. Kümmeakonda aastate eest olnud praegune pargialune lage laadaplats. Imeruttu on siin uhked saared, kastanid ja teised lehtpuud kauniks pargiks kasvanud.

23. pilt. „Kuursaali“ esine.

Iseäranis üllatavad on vaadata allapoole kasvavate okstega saared Kuresaare pargis.

Keset parki on Kuresaare „kuurhaus“ — kontsertsaal restoraniga. Maja esine kujuneb kruusaga kaetud platsiks, kus uues nägus as kõlakojas muusikakoor igal õhtul supelvõõraid lõbustab (23. pilt). Park on asutatud 1861. a. Pargis vanadest hauakividest monument daanikeelsete pealkirjadega 1595. ja 1587. aastatest. (Vaata allpool „Laurentsiuse kirik“.)

Kuresaare tähtsamad ehitused.

Kirikud ¹⁾.

Kuresaares praegu olevatest kirikutest on Lossi kirik kõige vanem, kuna Laurentsiuse (ev.-Lutheruse kog.), Nikolai (apostl. õigeusu kog.) ja methodistide koguduste kirikud pärastpoole on asutatud.

Lossi kirik,

mis XIV aastasaja keskel lossi suurendamise ajal tehtud ja mis sellest, oma ehituse ajast alates on kirikuks olnud 300

aasta ümber. Pärast seda on kirik daani valitsuse ajast alates, rootsi valits. aja ja vene valitsuse ajal üle 100 aasta viljaaidaks olnud. Kui Saaremaa mõisnikud (1836. a.) lossi omandasid ja selle järele lossi kiriku korda seadsid, peeti 15. aug. 1868. a., üle kaheksa aasta pärast, selles jälle esimest korda jumalateenistust.

1910. aastate ümber, lossi viimase paranduse ajal parandati kirik ka seest uuesti, ruumide suhtes muudatusi tehes. (24. pilt.)

24. pilt. Piiskoppide nimetahvel lossikabeli seinal.

1) „Meie Maa“ andmetel, 1922. a.

Laurentsiuse kirik

on piiskopi valitsuse ajal asutatud. Algul on see olnud praeguses linna pargis. Koguduse on kirik omale saanud 1522. a. — Peale lossi valmissaamist on lossi kirdepoolsele küljele aegamööda alev tekkinud.

Daani kuninga Christian IV ajal põles kirik 1612. a. maha. Mahapõlenud kirik seisnud M. Körberi arvates („Oesel einst und jetzt“ I) pargis sellel kohal, kus praegu hauakividest monument. Monumendi ligidalt on pargi asutamise ajal kaevates palju inimeste luid leitud; luud korjati sama paika kust nad leiti ja maeti sinna uuesti maha; ka leitud hauakivid asetati kokkukogutult monumendina samasse paika. Et surnud enamal ajal kas kirikusse või kiriku õuele maeti, siis võiks seal leitud inimeste luude ja hauakivide pärast tähendatud kohta mahapõlenud kiriku asemeks arvata. Kiriku mahapõlemise järele annetas Christian IV uue koha, sinna, kus praegune Laurentsiuse kirik on.

Kuid praegusele kohale ehitatud kirik hävitati Põhja sõja ajal venelaste poolt jällegi ära. Ka lõpetas katk aastal 1710 linna elanikud pea viimseni.

Alles 1726. a., 16 aastat pärast katku, võidi kiriku parandusega algust teha. Lõplikult sai kirik valmis 1733. a.

1828. a. 10. juulil lõi pikne kiriku torni põlema; uue torni ehitus jõudis lõpule 1836. a.¹⁾

Dokumentaalsed tõestused kiriku nime tuletusest olevat ühes Kopenhaageni arhiivis 1522. aastast, milles lugeda: „*in honorem divi Laurentii fundata*“. (Jumaliku Laurentsiuse nimepäeva auks olgu kirik asutatud.)

Kiriku inventari hulgas on veel daani ajast olemas: kroonlühter 12 haruga eeskirikus oreli koori ligidalt, anetatud mitme isiku poolt 1643. a.; kolmas kroonlühter 16 haruga eeskirikus on kingitud 1635. a., ja kirikukott ühe hõbekellukesega, mis aastarvu 1640 kannab.

Kiriku altaripilt on Walteri maalitöö Tallinnast. Praegune orel on W. Sauer'i tehtud Frankfurtis 1881. a.

Altari kroonlühtri 30 künla jaoks annetas vabrikant

1) Torni põlemisel leidis diakon Haken torni nupust dokumendi, milles kirikut nimetati „Laurentsiuse“ kirikuks, mitte aga St. Johanne kirikuks, nagu teda torni põlemise ajani eksikombel oli nimetatud.

O. Vildenberg 1907. a. Torni tunnikell, ühe tunninäitajaga on tehtud Miitavis Wolzke töökojas 1860. a.

Nikolai apostliku õigeusu kirik.

Esimene ap. õigeusu kirik Kuresaares ehitati puust 1748. a. 1750. a. pühitseti kirik Lykia Myra linna ülempiiskopi ph. Nikolai nimeliseks. Kirikus peetud jumalateenistust nelikümmend aastat. Selle aja jooksul on kirik nii vananenud, et iga suurema tormi ajal kokkulangemist kardetud. Siis on Vene keisrinna Katariina II 1784. a. käskinud uue kivikiriku kesklinna ehitada, mille ehitamiseks 11.600 rubla annetatud.

Uue kiriku ehitamist alustati 1786. a. ja 1790. a. pühitseti kirik — praegune Nikolai kirik — jumalateenistuseks.

Nikolai, uue kiriku kuus kirikukella võeti ilmasõja ajal vene valitsuse käsul kiriku tornist maha, viidi vaenlase eest ära ja on sellest saadik kadunuks jäänud.

Methodistide kirik

pühitseti 1912. a. 10. novembril superintendent Dr. G. Simons'i poolt. Oreli annetas kirikule Ameerika misjoniselts 1913. a.

Koguduse liikmete arv oli 1922. a. Kuresaares ja Saaremaal kokku üle 400 inimese.

Surnuaiad.

Esmalt, kui Laurentsiuse kirik linna pargis oli (nimetatud kirik põles 1612. a.), asus ka surnuaed sealsamas kiriku ümber.

Surnuaia suurendamine on olnud 1868. a., mil siis ka põhjapoolne jagu surnuaeda, uus surnuaed asutati, ja sellest ajast on hakatud surnuaeda kahe nimetusega — vana ja uus surnuaed — nimetama.

Vanal surnuaial puhkavad Saaremaa tähtsamad õpetlased-kirjamehed: Dr. Johan Wilhelm Ludwig Luce, surnud 1842. a. 92 aasta vanuses. Martin Körber, surnud 1893. a. 76 aasta vanuses ja Saaremaa tähtsam muinasasjade koguja J. B. Holzmayer, surnud 1890. a.

Raekoda. (25. pilt.)

Raekoja ehitamine alustati de la Gardie ajal, 1654. a. ja lõpetati 1670. a., mil siis ka ladinakeelne kiri ukse kohale

tehti: „*Semper officio fungitur, utilitati hominum consulens et societati. Anno MDCLXX*“. („Alati täidab ta oma kohust inimsuse kasuks ja seltskonna heaks“. A. 1670.)

Raekoja alla ehitatud kelder oli ka de la Gardie ajal veinikeldriks. Rootsi kubernerina Kuresaares elades tahtis de la Gardie linna tööstuse- ja hansa- (vabakaupluse) linnaks tõsta, mispärast siis muidugi veiniga täidetud keldrid tol ajal puududa ei tohtinud.

25. pilt. Kuresaare raekoda.

Aastal 1710, Põhja sõja ajal, mil linn venelaste poolt peaaegu maha põletati, hävitati ka raekoda sõjatule läbi; ukсед, aknad, põrandad, laed ja katus põlesid ära, ainult eeskoda jäi niivõrt terveks, et esialgul seal jumalateenistust eesti kogudusele võidi pidada.

Raekoja torn on Georg Brockhauseni poolt 1847. a. ehitatud, tema esimese poja mälestuseks.

Endisel ajal on raekoda läbikäimiseks ümberringi lahtine olnud. Veel 1876. a. linnaplaanil ei ulatu ühtki maja ega aeda selle tagaseinte vastu.

Raekojaga ühel ajal on ehitatud ka turuplatsil olev maja, mille lipu sees on aastaarv ja tähed: 16 A R 54. Tähendatud trepikujulise otsaga maja on Magnus de la Gardie lasknud kaalumajaks ehitada turul kauplejate tarvis. Praegu asuvad selles majas kauplused.

Vanemad majad.

Laurentsiuse koguduse õpetaja maja, Kauba ja Turu tänava nurgal, on üks vanemaist majust. Aastal 1708 kurtis superintendent Witte valitsuse ees, et kirikuõpetaja elumaja olla lagunemas: ei pakkuda enam vihmagi eest varju.

Maja Pikal tän. n. r. 44 (praegune B. Tolli m.) on viimase piiskopi Münchhauseni (1541.—1560. a.) ajal ehitatud ja seega ligi 400 a. vana, mida ka tõestab maja viilul leiduv aasta-arv 1543. Suurtel tulekahju-aastatel — 1710 ja 1746 on see maja tulest puutumata jäänud, kuna suurem osa linna maha põles.

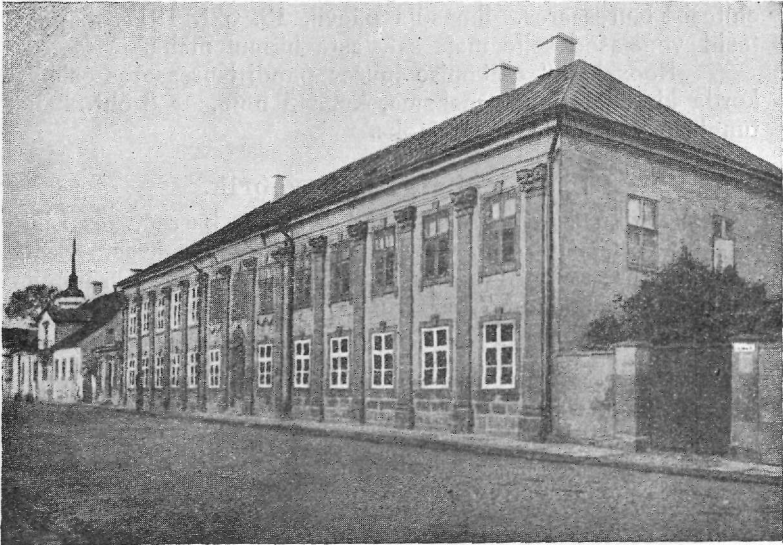
Endine „Ranna ait“,

praegune Vildenbergi vabriku hoone Veski tän. Ehitatud 1663. a. Kakssada aastat oli „Ranna ait“ viljaladuks, kust laevadele vilja laaditi, sest endisel ajal oli meri linnale palju lähemal kui praegu. 1726. a. on viimane laev aida juures ankrus seistes vilja peale võtnud. Selle järele hakatud mere madaldumise tõttu vilja paatidega laevadele vedama. „Ranna aida“ asutamise ajal oli sadam otse linna külje all.

1645. a., millal Saaremaa rootsi valitsuse alla langes, saatis Kuresaare linn delegatsiooni Stockholmi, et linna majanduse elustamiseks mõnda eesõigust nõutada. Muu seas sooviti, et Kuresaare Hansa liitu (vabakaupluse sadamate hulka) võetaks, mille peale rootsi valitsus järgmiselt vastas: „Kuresaare sadam vabastatakse igasugusest tollimaksust ja linnale antakse tollivaba kauplemise õigus kõikide Rootsi, Soome, Eesti, Liivi jt. maade vabade kaubalinnadega“. . . Selle järele astus Kuresaare Hansa liidu liikmena välisriikidega kaubaühendusse, mispärast siis ka „Ranna ait“ sadama laduna tarvilik oli.

Vanad inimesed räägivad, „Ranna ait“ seisnud ikka katuse harjani vilja täis. 1870. a. ehitati siia auru-jahuveski. Majas Pikal tän. nr. 56 (praegune Freundliche m.) elas Saaremaa tähtsam õpetlane Dr. Joh. Lu ce.

„Kantsel“, Kubermangu tän. nr. 14,
kus asub praegu Eesti panga Kuresaare osakond (26. pilt). Selle

26. pilt. Kuresaare Eesti panga osakond. („Kantsel“.)

maja nimetus ja minevik näib salapärane, kuna tema ehitamise kohta dokumentaalsed andmed puuduvad. Suusõnaliste teadete järele olevat „kantsli“ ehitaja olnud keegi Glinski (18. aastas. 2. poolel), kes kavatsenud sellesse hoonesse võorastemaja asutada, mida ka ruumide jaotus laseb oletada. Maja võetud aga ehitaja käest sel põhjusel ära, et ta omavoliliselt kindluse voodri kive materjaliks tarvitanud. Riigivara omandamise eest saadetud ehitaja koguni Siberisse. Majasse asendatud

riigi ametiasutused, — kantseleid, millest arvatavasti ka nime-
tus „kantsel“ saadud.

„Roosakoda“,

endine klubisaal, Tolli t. nr. 3. Maja on omandanud 1827. aastal Carl Gustav v. Rose ühes suure platsiga. 1850. aastal on Ungern-Sternberg selle omandanud, tema olevat sinna klubisaali ehitanud. Ehitamistööd on suuremalt osalt venelased teinud, muu seas ka seinad esikülje ilustused. 1886. a. läks see maja linna omanduseks. „Roosakoda“ oli üks kenamaist ehitusist Kuresaares. Ilmasõja päevil, 13. okt. 1917. a. põletasid venelased selle maja sakslaste hirmul maha.

„Roosakoda“ ehitamise juures pandi Kuresaares esimest korda kindel tööpäev maksma, kella 5 homm. — 8 öht., kahe-tunnilise vaheajaga söögi jaoks.

Vildenbergi nahavabrik.

Vabriku asutas Reinhold Vildenberg, kes Lihulast tulles siin 1857. a. väikese parkali-töökoja avas. Paarikümne aasta jooksul võrsus töökojast suur aurujõuline vabrik, mille hooned 7-hektarilise pinna katsid. Töölisi oli Vildenbergi vabrikus 250 ümber. Suurem, 36,2 meetri (17 sülla) kõrgune korsten ehitati 1900. a., vähem, 30 meetri kõrgune — 1906. a.

Vildenbergi vabrik valmistas suuremail tegevusaastail 50.000 suurt pargitud tallanahka ja 120.000 peenemat nahka aastas. Oli seega üks suuremaid nahavabrikuid Venemaal.

Ilmasõja ajal, 13. okt. põletasid venelased vabriku maha. Säilinud varemed pildistavad kurvalt selle end. suurtööstuse võimet.

Kampenhauseni maja, Komandandi tän. nr. 9.

Kampenhausen, kes oli Saaremaa asekuberner 1783 —1797. a., ehitas omale nimetatud maja, mida seni tema nimega mäletatakse. Maavalitseja majana oli see oma ajal nägusamaist linnas. (Praegu H. Melnikovi omandus.)

O. Polli maja, Lossi tän. nr. 6.

Üks vanemaist ehitusist. Seisab maa-aluse tee kaudu lossiga ühenduses. 1923. a. kevadel, kui omanik seda maja

müüa pakkus, tutvustas ta muu seas ostjaid ka nimet. maaaluse võlvistikuga. Vanasti olnud Polli maja kohal klooster.

Kuresaare apteek, Turu tän.

on üks vanemaist Eestis. Esimese apteegi asutas Kuresaarde Jakob Zimmermann 1680. a.; see põles maha 1710. a. Järgmine apteek ehitati 1723. a. ja toodi Tolli tänavalt 1806. a. praegusele kohale — Turu tänavale, kus ta üle 100 aasta on seisnud. Praegune apteek on mag. A. Alliku omandus.

Grosvaldi maja, praegune Erich Nolken'i oma, Lossi tän. nr. 11, milles Saarte ühispank asub, on endiste majaomanikkude: maakonna- ja supelarst Dr. Normann'i ja Grosvald'i elukohana tähtis. Dr. Normann oli südi tegelane muda-suplusasutuste asutamistööl Kuresaares. Tema püüdel ja eestvõttel asutati 1840. a. Kuresaarde esimene suplusasutus, mis praegu „Linna muda-suplusasutusena“ alles on. Grosvald (sünd. Kuresaares) on vanas eas oma kodulinna ilustamise eest (puiestikud oma kulul istutanud jne.) suurt hoolt kannud. Dr. Normanni omanduseks oli tähendatud maja aastast 1840. edasi ja Grosvaldi omaks 1861.—1870. aastani. Grosvald on maja suurendanud ja ilustanud.

Bergmanni maja, Lossi tän. nr. 5. Selles majas on Vene keiser Aleksander I oma külaskäigul, 1804. a. temale siinsete mõisnikkude poolt valmistatud suurel võõruspeol viibinud.

Algkooli majas on Aleksander I samal (1804. a.) külaskäigu korral hommikueinet võtnud, ja sellele kohale, kus keiser istunud, on seinale kivitahvli sisse saksakeelne kiri lõigatud.

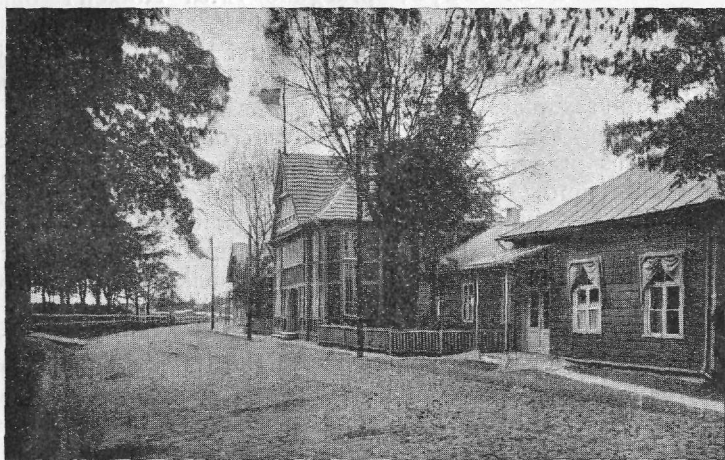
Körberi maja, Vaeste tän. nr. 4, on endise Anseküla õpetaja Martin Körberi elukohana tähtis. M. Körber on kirjanduse põllul oma ajal südilt töötanud, milline töö Saaremaa kohta väärtusline.

Tähendatud maja oli, enne kui Körber selle omandas, „Lastekoduks“ kehvemate linnaelanikkude lastele. Lastekodu asutusena olevat see olnud Tobra Gustav'i ajast peale, kes 1848. aastal maja omandanud.

Kuresaare tervismuda-linnana.

Kõige esimesed meremuda tarvitajad Saaremaal olid Kihelkonna talupojad. Juba 1800. aasta paigu oli neile mere-

muda tervendav jõud tuttav. Rootsiküla mõisaomanik, parun Buxhoevden ehitas Kihelkonnas 1824. a. esimesed meremudavannid ja tegi sealse talurahva keskel katseid meremudaga mitmeid haigeid parandada; katsed andsid häid tervistparandavaid tagajärgi ja ühtlasi tõuke arvamisele, et tervismuda ka teistes Saaremaa randades peab leiduma. Esmalt prof. Grindel ja pärast Dr. J. Luce, kes Saaremaad hästi tundsid, eeldasid, et kõigis Saaremaa randades tervismuda on tekkinud. Samale arvamisele jõudis ka Dr. Normann.

27. pilt. Linna muda-suplusasutus. Asut. 1840. a.

Esimene muda-suplusasutus Rootsikülas oli väiksel sisse seatud ja ravitsusele tulevate haigete arv näis esialgul vähepoolne. Pärast tuli aga supelvõraid isegi Peterburist ja mujalt nii rohkesti, et see tervise-asutus enam nõuetele ei vastanud. Rootsiküla suplusmaja suluti omaniku poolt 1834. a.

Ilmasõja eel hakati Rootsikülla uut suplusmaja ehitama, kuid sõja tõttu jäi ehitus pooleli ja praegu on ta hoopis ära lõhutatud. Kohaliku rahva poolt leiab Rootsiküla muda laialist tarvitamist; enne sõda veeti siit palju muda välja, muu seas ka Riiga ja Liibavi.

Ka Kiirasaare lahes, mis Kihelkonna alevist umbes 3 km kaugel, leidub tervismuda. Juba ammust ajast tarvitatakse seda siin kohalikkude elanikkude poolt haiguste arstimiseks; enne sõda oli Kiirasaare talus eraldi majas ehitatud kolm mudavanni kohalikkude elanikkude jaoks.

Lähemad uurimised selgitasid, et ka Kuresaare linna lähedal Suures lahes tervismuda leidub, mis mitmesuguste olluste poolest tervise parandamiseks Saaremaal võrdlemisi kõige parem on.

28. pilt. Dr. Mierzejevski muda-suplusmaja. Asut. 1876. a.

Dr. Normanni õhutusel ja tegevusel ehitati Kuresaarde esimene tervismudaga arstimise asutus. Selle ehitas puusepp Jakob Weise oma kulul 1840. a. nõndanimetatud „Weise heinamaale“.

Weise ise lahendas haigemajas ainult majanduslisi küsimusi. Tema asutatud suplusmaja sai aga ikka enam tuttavaks, täienes ja suurenes sisseseadete kui ka ruumide poolest.

Praegune linna suplusasutus on puusepp Weise suplusmajast võrsunud. (27. pilt). Oli tarvis endist Weise asutust tähtsalt laiendada. Tervise otsijad ei tulnud mitte ainult

Peterburist ja Sise-Venemaalt, vaid ka kaugelt välismaalt Kuresaarde, sest et seal saavutatud head paranemise tagajärjed reumatismi ja teiste vananenud haiguste juures ikka enam ja enam tuttavaks said ja Saaremaa meremuda, millel tähelepandav raadioaktiivsus, (vaata allpool „Kuresaare tervismuda raadioaktiivsus“) tunnistati väga heaks parandusabinõuks. Aastate jooksul kasvas haigete osavõtt ikka suuremaks.

Tuntud Dr. V. Mierzejevski, kes ise Saaremaa tervis-

29. pilt. Linna „Uus muda-suplusasutus“. Asutatud 1883. a.

mudas raskest jooksjahaigusest paranes, asutas Kuresaarde 1876. a. Roomassaare muda-suplusmaja, mis oli oma nägusa hoone ja moodsa sisseseade poolest üks paremaid sellesarnastest asutustest Venemaal. (28. pilt.) Dr. Mierzejevski juhatas seda asutust ligi 40 aastat.

Hävitav ilmaõda katkestas Roomassaare muda-suplusmaja tegevuse. Sõja päevil lõhuti sisseseade. Nüüd seisab endine tore tervisasutus „Roomassaare“ mahajäetuna tühjalt ja nukralt. Teda kavatakse uuesti korda seada. Mudaga ravitsetavate haigete hulk kasvas aga niivõrt jõudsalt, et

Kuresaarde 1883. a. veel kolmas muda-suplusmaja asutati „Uue tervismuda-suplusasutuse“ nime all. (29. pilt.) Peale seisakut ilmasõja survel algas „Uus muda-suplusmaja“ enda tegevust uuesti 1921. a. Nii on Kuresaares praegu kaks mudaga arstimise asutust.

Kuresaare tervismuda asupaik.

Haapsalu ja Pärnuga võrreldes on Kuresaares kõige rikkalikumad tervismuda lademed. Kuresaare tervismuda saadakse 4 kilomeetrit linnast loode pool olevast Suurest lahest (Suur Viik) — järvest, mis umbes 4 km pikk ja 2 lai. Suure lahe mitmesopiline ja laialdane veekogu (Saaremaa kõige suurem järv) — endine merekäär, nüüd ainult veel Nasva jõe kaudu merega, — Paadla lahega — ühenduses, peidab oma avaras rüppes arutumal hulgal tervismuda. Lugemata aastate jooksul on siin meresopis siginud seda „lammi“ (saksa keelest: Schlamm) savist ning taime- ja loomariigi kõdunenud jätistest. Mingisuguse halli ilataoliselt pehme ja vängelõhnalise massina katab muda 2—3 meetri paksuselt merepõhja, kust teda pikavarreliste kappadega paati tõstetakse ja maale toimetatakse. Lugemata miljonite taime- ja loomariigi esindajate kehad, mere vees põhja vajunud, segatud merepõhjas peituvate mineraalsete ollustega — see ongi tervisetooja meremuda. Muda terveksstegevaid omadusi otsitakse tema väävliollustes: väävelvesinikus, väävelhappes ja iseäranis mineraalses väävelrauas ning raadioaktiivseis aineis.

Tervismuda leidub Suure lahe keskpaigas, rohkem mere pool; muda võtab oma alla umbes $\frac{1}{3}$ lahe suurusest. Muda leiukoht lahes kannab iseäralist laadi; äärest umbes $\frac{1}{4}$ km ulatusel on Suur laht madal, vett 1— $\frac{1}{2}$ jalga; siis läheb laht järsku 4—5 jalga sügavaks, mis ka umbes $\frac{1}{4}$ km:ni ulatub. Selle järele tõuseb mudakiht võrdlemisi järsku kõrgemale, tema peal on ainult 1— $1\frac{1}{2}$ jalga vett. Mudakiht on 7—8 jalga paks. All savi, segatud liivaga. Muda peal kasvavad veetaimed, milledest mõned veepinnale ulatuvad.

Kuresaare tervismuda läheb oma välimuse poolest teistest Eesti tervismudadest täitsa lahku. Ta on tume rohekashall, kilesarnane; veest väljavõetuna lagub ta väikes-teks tükkideks ja sünnitab halli vedelat-võitu pudru. Näppude

vahel hõõrudes liivateri või muid kõvu tükikesi temas ei tundu. Kuresaare tervismuda võib hõlpsamini ihu küljest ära pesta kui teisi tervismudasid.

Oma geoloogiliste kui ka bioloogiliste tekkimispõhjuste poolest sarnastub Kuresaare tervismuda Haapsalu omale, millest eespool pikemalt kirjutatud.

Tervismuda väljavõtmine. (30. pilt.)

Suvitaja, kes Kuresaares Suure lahe kaldale jalutab,

30. pilt. Kuresaare tervismuda tõstmine mudajärve kaldal.

näeb umbes 200 meetrit kaldast kaugel seisvaid ritvu mustade topsikestega. Nende külge seotakse lameda põhjaga muda-vedamise paadid, kuhu tervismuda villitakse pikkade ritvade otsas olevate ämbritega. Veepinnale tõstetud ämbrilt raputatakse liigne vesi maha. Paraja tihedusega muda on niisugune, mille pinnal hõberubla mõne silmapilgu seisab; vajub rublatükk kohe põhja, on muda liiga vedel. Paatidest villitakse muda kastidesse ja veetakse linna suplusmaja reservuaaridesse.

Sügaval lasuv muda sisaldab eriliselt vähe hapnikku: näiteks ei roosteta selles haljas raud aastasadade jooksul.

Arstliselt on see hapniku vähesus selle poolest tähtis, et haigust tekitavad bakterid ei leia siin kohaseid elamistingimusi.

Kuresaare muda keemiline koosseis.

Esialgsete orgaaniliste koosseisu olluste suhtes ei ole süsihüdraatidest midagi enam järel. Munavalge ollused on juba peaaegu täielikult oma algollusteks lahunud. Rasv, mis ainult vähesel määral esineb, hoiab kõige kauemini alal oma esialgsed omadused. Aastatuhandete jooksul muutuvad rasvaollused temperatuuri ja surve mõjul petrooleumi-taolisteks süsivesinikkudeks.

Sajas grammis toores Kuresaare mudas on 3,38 kant-sentimeetrit väävelvesinikku; 100 grammi orgaaniliste olluste kohta 2,4 grammi väävelhapet ja 0,44 grammi väävelrauda.

Täpsam Kuresaare tervismuda koosseis (Suurest lahest) on järgmine (analüüs 1000 kohta):

vett	395,61
väävelvesinikku	0,50
süsihapet	0,09
orgaanilisi olluseid	22,16
väävelammooniumi	0,18
väävelhaput lupja	1,71
kloorkaaliumi	3,91
kloornaatriumi	1,47
väävelkaltsiumi	0,24
väävelrauda	25,75
søehaput lupja	14,62
vosvorhaput magneesiumi	0,02
kloormagneesiumi	2,40
silikaate { savimulda rauaoxüüdi lupja naatriumi vaba liiva }	531,34

1000,00

Eesti tervismuda raadioaktiivsus.

Silmas pidades suurt tähtsust, mis meie tervismudal nii kodus kui ka väljaspool kodumaa piire olla võib, leidis eesti kaubandus-tööstusministeerium tarvilikuks uute uurimis-

tööde korraldamist enam ajakohaste abinõudega ja välja minnes praeguse aja teaduse vaatekohalt. Tervismuda uurimistöökanti 1922. a. Tallinna tehnikumi professorite F. Dreyeri ja M. Kandi hoolde, kelledele kaubandus-tööstusministeerium nimetatud otstarbel rahalise toetuse määras.

Uurimise juures kohtadel aitasid kaasa mitmed arstid, kohalikud omavalitsuse-asutused, linnavalitsused ja suplusasutuste juhatused. Katsed pandi toime osalt muda leiukohtadel, osalt riigi kesklaboratooriumis, kuna mitme mudaproovi kohta jätkatakse uurimistöökanti Tallinna tehnikumi laboratooriumis. Nimetatud uurimiste saavutusena ilmus 1923. a. algul eestikeelne uudisteos „Eesti tervismuda raadioaktiivsus“, mille autorid on F. Dreyer ja M. Kand.

Selles teoses leidub rohkearvulisi andmeid muda raadioaktiivsuse üle mudaproovides, mis võetud 12 tervismuda leiukohast. Nende uurimuste najal on Eesti tervismuda raadioaktiivsus tõestatud.

Vee ja muda raadioaktiivsus määratakse harilikult kas küriides „Curie“ või machedes „Mache“. „Curie“ on see emanatsioonide suurus, mis ühe grammi metallraadiumi emanatsiooniga raadioaktiivses tasakaalus seisab. „Mache“ üksuse põhjaks võetakse see elektrivoolu rohkus, mida ioniseeritud õhk elektriga laetud kehast edasi kannab. Niisugune raadioaktiivsuse üksus, mis ühe liitri vedeliku või gaasi peale arvatud, ongi „Mache“ üksus. Eesti tervismuda katsetel saadud andmed arvati Mache üksustes (M. E.) ja ühe liitri loomuliku muda kohta. Selle juures tunnistati ebaaktiivseks (inaktiivseks) niisugune muda, mille aktiivsus on alla 1 M. E. 1 liitri kohta.

Uurimiste kokkuvõte.

Järeleuuritud Eesti tervismudad võib nende mahutuse, kaalu, vee ja orgaaniliste ainete sisalduse, värvi ja teiste omaduste poolest kolme gruppi jagada, millede esindajaiks võiksid olla Voosi, Kuresaare ja Pärnu tervismuda.

Haapsalu Väikese Viigi muda on raadioaktiivsuse poolest esimesel kohal, temale järgneb teisel kohal Kuresaare muda, mis 1 kuu seisnud.

L e i u k o h t :	Maksimaal-aktiivsus 1 liitri	
	värske muda kohta :	1 kuu seisnud muda kohta :
Haapsalu Väike Viik	33,6 M. E.	35,5 M. E.
Hiiumaa Suur Sadam	14,0	1,9
Kassari	6,9	2,1
Kuresaare	3,2	5,4
Vorms	2,8	1,8
Haapsalu Voosi	2,5	3,2
„ laht	1,9	2,3
Kihelkond Saaremaal	1,3	0,6
Pärnu-Saulepa	0,4	0,8
Matsalu laht	0,1	2,2

Kuresaares kõige parema eduga arstitavad haigused.

Iseäranis soovitav tundub Kuresaare ter-
vismuda, kliima ja merevee kogumõju haigetele,
kes põevad liikmejooksjat, luuvalu, skrofuloosi, rahude-
ja luutiisikust, naistehaigusi, eksudaate, mis vaja panna
resorbeeruma (laili minema), närvivalusid (neuriite), kõiksugu
halvatusi, nõrkus-seisukordi ja nn. verevaesust. Liikmereu-
matismi kohta tuleb tähendada, et niisuguste teravate (akuut-
sete) või alateravate (subakuutsete) juhtumiste arstimisel,
milledesse salitsüülpreparaadid mitte sugugi või ainult vähe
mõjuvad, siin häid tagajärgi saavutatakse. Peale selle on
reumatismist paranejatele soovitav mudavanne tulla võtma,
sest et pärast seda haiguse uuestiilmumisi juhtub palju
harvemini.

Kondi ja rahude tiisikuse vastu on Kuresaare muda
tarvitamine üks kõige paremaid arstimisviisidest, mis üldse
olemas. Selge kopsutiisikusega haigetele ei ole Kuresaare
soovitav.

Kroonilised reumatismi vormid, mis haige vähehaaval
täiesti vigaseks teevad, näitavad Kuresaare mudaga arstimisel
silmapaistvat paranemist.

Luuvalu juures võib mudavannide abil ära kaotada liik-
mekangestusi ja valusid.

Dr. Mierzejevski tähelepanekute järele tundub mudaga arstimine kasulik muu seas järgmiste haiguste juures: jalgade halvatus seljaüdi haiguste tagajärjel; *meningo myelitis*; hüsteeriline närvivalu (neurii); *hemiplegia spastica*; jämesoolikate katarr; pimesoolika krooniline põletik; põiepõletik; verevaesus; kurnatud organism peale väsitavat vaimutööd, peale rasket haigust jne. Siis veel kurgu- ja kõrikatarr; krooniline bronhiit (mitte kopsupõletik); pleuriit jt.

Siifilist on Dr. Mierzejevski arstinud kõrgematemperatuuriliste mudavannidega ja ühtlasi väävlimäärde sissehõõrumisega. On registreerinud tervekssaamisi.

Meremudaga arstimisele aitab kaasa Kuresaare puhas ja selge õhk ning paras kliima. Meretuuled teevad siin kliima jahedaks ja ühetasaseks ning õhu niiskeks, et tolmu raaskestki ei pääse õhku ümber lendama. Peale selle ei ole maapind, iseäranis Kuresaare lähedal, liivane, mis tolmu võiks tekitada, vaid savisegane, kõva, ilma soota ja rabata. Mis puhas, jahe ja selge õhk tähendab, seda pandi tähele ühe kopsuhaige juures. Tema parandas oma kidurad kopsud sellega, et päevade ja nädalate kaupa mere ääres puhtas õhus kõndis ja istus. Üks teine haige kanti voodiga laevalt Kuresaarde, sest et ta pehmes tõllaski sõita ei kannatanud. Sama haige oli kuue nädala jooksul meremuda-vannide mõjul sedavõrt tervenenu, et kindlasti võis käia ja isegi tantsida. Nii on siin paranenu rohkesti haigeid, kes enda seisukorda päris lootusetuks pidasid.

37 aasta jooksul oli „Roomassaare“ muda-suplusmajas arstitavaist haigeist: 22% naistehaigusi põdejaid, 25% liikme-, lihaste- ja rahudejooksja haigeid, 20% liikmereumatismi põdejaid, 5% verevaeseid, 2% närvahaigeid ja 2¹/₃% naha- haigeid.

Arstimise vältus Kuresaares.

Hooaeg

algab 1. juunil ja kestab 1. septembrini. Kes puhkusest lugu peab, võib Kuresaarde jääda ka kuni 1. oktoobrini, sest sügis on siin haruldaselt pehme ja soe. 1922. a. vältas hooaeg 15. septembrini.

Arstimine.

Kõigi keskmise raskusega, olgu mistahes haigusenähtuste vastu, on 5- kuni 6-nädalane arstimiskestus küllaldane. Raskemad haigused nõuavad pikemat siinolu, mis võimaluse korral mitu aastat järgemööda peab korduma.

Peale mudavannide määratakse haigetele jahedad puhta vee vannid, et keha pärastise meresuplusega harjuks. Mudaga arstimise praktikast tõestub Kuresaares, et kõige paremad tagajärjed saavutatakse peale 40 muda-, 12 jaheda vanni ja 20 meresupluse. Kuresaare mudavannid mõjuvad enam aegamööda, kuid selle eest kindlasti ja ei nõrgesta organismi arstimise ajal.

Mudaga arstimise statistilised järeldused.

Mudaga arstimise tagajärjed ei ilmu otsekohe, vaid alles teatava aja jooksul. Eelmiste aastate kohta mõlemas Kuresaare muda-suplusasutuses peetud statistika aga näitab, et ravitsemisel olnud haigetest on hästi paranenud 60⁰/₀, kelle hulka on arvatud ka täiesti terveks saanud isikud. Peale nende on vähem heade tagajärgedega ravitsetud 40⁰/₀, enamasti raskemaid haigeid, kes mitme-aastast ravitsemist vajavad, sellevastu endid aga ainult ühe aasta Kuresaares on ravitsenud.

Meresuplused.

On eraldi suplusmajakesed meestele ja naistele. 1923. a. kavatseb linnavalitsus uued mere-suplusmajad ehitada.

Külmadel meresuplustel on Kuresaares iseäranis suur tähtsus, sest enam-vähem kroonilist reumatismi ei saa ilma külmade suplusteta peaaegu ülepea mitte täielikult terveks arstida. Kuresaare külmadel suplustel on see paremus, et päikesepaistese ilmaga vesi siin väga soe on. 20⁰ R. on harilik nähtus.

Õhu-supluskohana on Kuresaare oma puhta, maheda õhu pärast eriti väärtuslik. Spetsiaalset õhu-supluskohta ei ole sisse seatud; seda tehakse, kui tarvidus peaks nõudma.

Rannas vesi mitte just sügav. Põhi liivane. Vee temperatuur 16⁰ R., kesksuvel tõuseb kuni 20⁰ R.

Suvitajate arv Kuresaares.

Enne ilmasõda kõikus suvitajate arv Kuresaares 3000 kuni 4000 ümber, nii et linna elanikkude kogu suvel peaaegu kahekordseks kasvas. Sõja eelmistel aastatel, kui töötasid kolm muda-suplusasutust, ravitsesid suvitajaist endid mudavannidega igal suvel umbes 750—1000 haiget.

1922. a. oli supelvõõraid kokku 1583. Nendest eestlasi — 1454, venelasi — 39, lätlasi — 22, soomlasi — 25, rootslasi — 13, sakslasi — 8, tšehhe — 5, poolakaid — 5, ameeriklasi — 3, austraallasi — 3, inglasi — 2, greeklasi — 2, daanlasi — 1, norralasi — 1.

1914. a. oli 3000 suvitajat; 1921. a. umbes 2000. 1922. a. oli Kuresaare muda-suplusasutustes ravitsusel 669 haiget.

1922. a. suvel oli Kuresaares rohkesti eesti intelligenti suvitamas, näit. end. riigivanem Tõnisson, välisminister Piip, kindral Pöder, Dr. Konik, direktor N. Kann, riigikassa juhataja Käärik jt.

1922. a. hooajal anti Kuresaares kokku 17.653 muda-, süsihappe jt. vanne, nendest linna suplusasutuses 8260 mudavanni, 380 süsihappe- ja 300 männiekstrakti- ja mereveevanni, „Uues“ suplusasutuses 6849 mudavanni, 327 süsihappe-, 248 männiekstrakti- ja 980 mereveevanni.

Mudavannide tarvitamine üle miinimumi tõusmas.

Korralikul arstimisel peab haige tarvitama hooaja jooksul vähemalt (miinimum) 20 vanni. Kui võrrelda 1922. a. tarvitatud mudavannide arvu mudaasutustes ravitsetavate haigete arvuga, siis selgub, et haiged Kuresaares enda ravitsemist enam-vähem korrapäraselt ja arsti nõuete kohaselt toimetavad: iga haige kohta tuli suve jooksul ümmarguselt 23 mudavanni (15109 : 669), peale selle muud vanniid.

Kuigi supelvõõraste arv sõjavapustuste tagajärjel veel endisele kõrgusele pole tõusnud, näib selle vastu mudavannide tarvitamine suurenevat, — tõestus, et nüüd Kuresaarde enamasti tõsise ravitsemise otstarbel sõidetakse.

Haigete arv varemmail aastail.

Peale Krimmi sõda hakkas mudaga arstitavate haigete arv Kuresaares tunduvalt tõusma. Mitmel aastal saadeti riigi kulul siia ka mõnikümmend kadetti.

1861. a.	oli mudavannide	tarvitajaid	122
1862. a.	”	”	140
1863. a.	”	”	159
1871. a.	”	”	166
1874. a.	”	”	189
1875. a.	”	”	210
1876. a.	”	”	456
1877. a.	”	”	485
1878. a.	”	”	565 jne.
1912. a.	”	”	umbes 750.

Haiged tulid enamasti Peterburist, Moskvast, Kesk-Venemaalt, Leedumaalt, põhja- ja kirdepoolsetest kubermangudest.

Kuresaare tähtsust hinnates saatis rohkesti haigeid siia kuulus vene kirurg, Tartu ülikooli prof. N. J. Pirogov 1847.—1860. a. ümber.

Kuresaare arstimisasutused ja sisseseaded.

Nagu juba tähendatud, on Kuresaare tähtsamaks arstimisvahendiks meremuda, mida tarvitatakse vannis vette segatult ja keha ümber pandavais kottides suurema või vähema soojusega (vaata „Haapsalu mudavannid“). Igal haigel, kes Kuresaarde sõidab või kes arsti poolt sinna saadetakse, tuleb otsekohe suplusmajasse ilmuda ja seal vastuvõtja arsti poole pöörduda, kes tarvilised juhatused annab, mida tõsiselt peab täitma. Arst määrab kindlaks vannide liigid, nende arvu jne., mis sellekohasele lehele tähendatakse. Haigel tuleb siis kas igapäev või teatud vaheaegadega suplusmajas käia vanne võtmas.

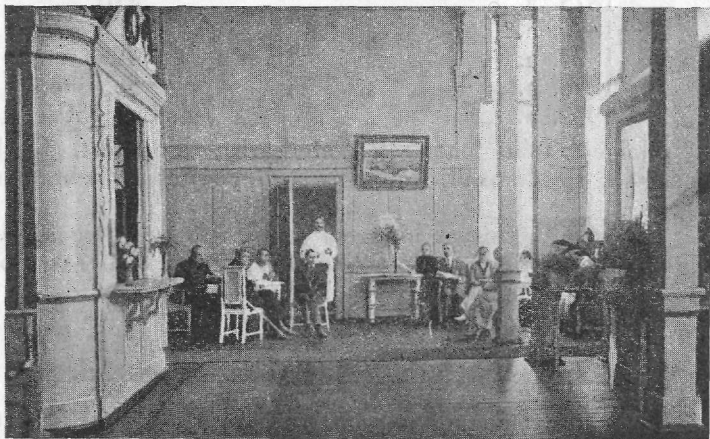
Kuresaare muda-suplusasutused.

Muda-suplusasutusi on Kuresaares kaks, mõlemad linna omavalitsuse omandus.

1) Kuresaare linna muda-suplusasutus, asutatud 1840. a.; (27. ja 31. pilt) 32 vannituba 64 vanniga. Tarbe korral ravitsemine elektrivannidega ja elektrimassaažiga. Tarviduse korral ka õhusuplus. 1923. a. on ette nähtud suplusmaja remont ja sisseseade täiendamine.

Arstid: direktor Dr. K. E. Russov, prof. Miländer, Dr. Meyer (Tartust), Dr. Carstens ja Dr. Hoffmann.

2) „Uus muda-suplusasutus“, asutatud 1883. a.

31. Puhkesaal pilt. linnamuda-suplusmajas.

(29. pilt) Dr. Wiedemanni ja Dr. Carstensi ettevõttel; 1908. a. saadik linna käes: 36 vannituba 72 vanniga.

Arstid: prof. Paldrock, Dr. Blacher, Dr. Hoffmann ja Dr. Martinson.

Mõlemad suplusasutused asuvad Pargi tänaval merekalda läheduses, otse linna pargi ääres.

Kolmas muda-suplusasutus, mis avati Dr. V. O. Mierzejewski poolt 1876. a., seisab praegu sisseseade hävimise tõttu tarvitamata. (28. pilt).

Uuenduskavatsused muda-suplusasutustes.

Käesoleval hooajal kavatsetakse sisse seada päikese-, elektri-, süsihappe- ja hapnikuvannid uuendatud süsteemi kohaselt, ja võimaluse järele ka Zanderi instituut; rootsi massaaž ja võimlemine; mudavannidega ravitsemine ühenduses mineraalvee-arstimisega jne. võetakse elavamalt tarvitu-sele. Muu seas on käesoleval aastal kavatsusel ka puhke-ruumide suurendamine.

Kuurordi juhatus:

1) Linnavalitsus ja 2) linnavolikogu poolt valitud supel-komisjon, kuhu kuuluvad neli linnavolikogu esitajat ja arstid: Dr. H. Martinson, Dr. I. Favre, Dr. K. E. Russov ja peale selle komisjoni poolt koopteeritud liikmed.

Tarvilikke teateid korteriolude, arstimisasutuste jne. kohta antakse linnavalitsuses, raekojas (Kubermangu tän. nr. 1) kella 9—3.

1923. a. avatakse teadete andmise punktid Tartus, Tallin-nas, Riias, Moskvas ja Peterburis, kust antakse lähemaid teateid ravitsemise võimaluste, kohaliste elutingimuste ja Kuresaarde pääsmise kohta. Nende punktide avamisest tea-tatakse ajalehtedes. Esialgelt võib teateid nõutada näit. Tallinnas tervishoiu peavalitsusest Toompea lossis, või pöördä kirjalikult Kuresaare linnavalitsuse poole.

Ravitsemise kulud.

Suvitusmaks perekonna pealt 500 mk, üksiku isiku pealt 300 mk. Keskmise mudavanni hind 120 marka. Visiitide kulu arstide juures hooaja kohta 1000—2000 mk. Arstide tasu, hariliku normi järele, umbes 200 mk visiidi eest.

Täielik mudavannidega arstimine hooaja kohta (umbes 30 vanni) 3600 marka.

Ühtekokku täielik ravitsemine hooaja eest:

suvitusmaks	500 mk
arsti honorar	2000 "
vannid	3600 "
astirohud jne.	900 "
	<hr/>
	7000 marka.

Korter ja ülespidamine.

Suvel võimaldub välja üürida vähemalt 300 elukorterit umbes 1000 toaga. Peale selle võõrastemajad ja pensionid. Suvituskorterite puudust karta ei tarvitse. Mida hiljemini üüritakse, seda odavama hinnaga saab. Linna jõudes tuleb päevaks või paariks võõrastemajasse asuda ja selle aja jooksul sobiv korter valida. Ainult need, kes hinna peale ei vaata ja võimalikult kaunimaid ja ilusamail kohtadel asuvaid villasid soovivad üürida, kauplevad suvekorterid juba kevadel aegsasti valmis. Üldiselt on Kuresaare suvekorterite üürihinnad üllatavalt odavad, võrreldes suuremate Eesti linnadega.

Üksikuile suvitajaile, kes mõneks nädalaks või kuuks ajaks Kuresaarde sõidavad, on kõige soovitamam pensioni või võõrastemajasse asuda.

Kuresaare korterid ei valda niipalju moodsate sisse-seadete ja mõnusustega, kui oma koduse lihtsuse ja eriti puhtusega. Puhtuse ja korralikkuse nõue on Kuresaare korteripidajate meeldivamaist omadustest. Ka on siin alal hoidunud mõõdukus ja tagasihoidlikkus tasu nõudmisel. Kuresaares juhtub sagedasti üllatusena, et supelvõõrad sügisel ära minnes rohkem tasu pakuvad kui nõutakse.

Üksikute tubade üüri hinnad.

1922. a. suvel olid üksikute tubade hinnad kuu viisi 1000—1500 mk, hooaja eest 1500—2000 mk. Arvatud ühes mööbli ja teenimisega. Ainult pesu tuleb kaasa võtta.

Korterite hinnad 1922. a. suvel:

2-toaline korter kuus 1200—1500 mk, hooajal 1500 kuni 2000 mk. 2—3-toaline korter kuus 1200—2000 mk, hooajal 1500—3000 mk. 3—4-toaline korter kuus 3000 kuni 5000 mk, hooajal 4000—8000 mk. 4—5-toaline korter kuus 5000—8000 mk, hooajal 8000—12000 mk. Arvatud ühes mööbli ja sööginõudega, soovi korral ka teenimisega jne. Hinnad olenevad korterite asukohast. Ei ole põhjust karta, et 1923. a. hinnad tõuseksid, sest eelmisel aastal seisis paljud korterid tühjad; vastu võib linn võtta kuni 4000 supelvõõrast.

Pensioonide hinnad.

Tuba söögiga kuus keskmistes pensioonides 4000—5000 mk.
 ” ” paremais ” 5000—6000 mk.
 Lõunasöökide hinnad paremais pensioonides; 2 rooga
 — 45 mk, 3 rooga — 70 mk.

Hinnad võõrastemajades.

Tubade hinnad võõrastemajades 100, 125 ja 200 mk öö-päeva pealt. Korralik, puhas tuba ühe voodiga 100 marka. Lõunasöökide hinnad 40—70 marka. Lõunasöökide hinnad kuurhausis 45—60 marka.

Suvitaja keskmine elamiskulu kuu jooksul.

Sõit Tallinnast Kuresaarde ja tagasi 2. kl.	1000 mk
tuba ja söök pensioonis	5000 „
suvitusmaks	300 „
vähemad kulud	700 „
	<hr/>
	kokku 7000 mk.

Hooaja eest (3 kuud):

korter (1—2 tuba).	2 000 mk
söök, à 2500 m.	7 500 „
suvitusmaks	300 „
sõidukulud	1 000 „
ettenägemata kulud	1 200 „
	<hr/>
	12 000 m.

Ühes täieliku ravitsemisega (6500+12 000) kokku 18 500 mk.

Võõrastemajad Kuresaares.

Soovitavad võõrastemajad suvitajaile:

Meissneri võõrastemaja (omanik F. Meissner), Pruuli tän. nr. 8. Nägus 24-toaline maja, tubades päikese küllus; rõdu jne. Toad 100—150 mk ööpäev. Lõunad 3 rooga — 70 marka.

„Kommerts“-võõrastemaja, (omanik J. Sagorsky), Kohtu tän. nr. 10. Toad mõõdukate hindadega.

Restoran „Kuld-oda“ (omanik A. Jürgenson), Lossi tänav nr 9. Kättesaadaval kohal pargi lähedal.

Võõrastemajades kui ka linnas on elektrivalgustus.

Pensioonid.

„Valdmanni“ pensioon (omanik E. Valdmann), Pargi tän. nr. 4. Üks paremaid pensioonidest Kuresaares; pargi lähedal kenade põlispuude keskel.

„Bellevue“, pensioon Lossi t. 17. Kuivad päikesekülased toad.

Sengbuschi pensioon, Kiriku tän. nr. 2. Michelsoni (Allee tän. nr. 1) ja Blatti pensioonid. Kokku pensioonides umbes 60 tuba.

Toiduainete hinnad.

Turupäevi peetakse igal äripäeval. Lehmi linnas 500 kuni 550. Saaremaa saadused, nagu vili, leib, kartul, liha, või, munad, juurvili — on märksa odavamad kui mandril, iseäranis kalad ja sügise poole ka puuvili. Toiduaineid on küllaldaselt saadaval. Keskmiselt võttes on Kuresaare turu hinnad suvel umbes 20% madalamad mannermaa hindadest; üksikud ained koguni kuni 50%. Sisseveetavad ained, nagu nisujahu, suhkur, riis jne. võrduvad hinna poolest Tallinna omadega.

Spordi ja väljasõitude naudingud.

Maal — murutõnis, merel — sõude- ja purjepaadid. Eeskujulikult sillutatud maanteed jalg- ja mootorrattaga sõitmiseks.

Muusika.

Linnapargis mängib orkester kaks korda päevas. Kuurisaalis pannakse toime näitemängu-õhtuid, kontserte. Väljastpoolt kunstnikud teevad siia tihti külaskäike.

Väljasõidud.

Linna lähedal Loodes tammik, kuhu pääseb jalgsi ja paadiga. Vähe kaugemal (Loodest 15 km), Sõrve poole, Järve kõrge liivakallas põlise männimetsaga (32. pilt). Siisemaal pääseb raudteel Valjala maalinnale ja Kaali järvele, mis olla tekkinud maa sees peituvate gaaside plahvatusel.

Aurikul tehakse väljasõitused Abruکا ja Ruhnu saartele, mõnikord ka Riiga. 1922. a. suvel maksis lõbusõit Riiga ja tagasi kokku 500 marka. Sõidu vältus 2 päeva. Ruhnu saarele edasi-tagasi 200 mk, sõidu vältus 14 tundi (aurik „Ristna“).

Sõidu-abinõudena on Kuresaares hobuste-postijaam, 8 voorimeest, autod jne.

Kaugemaist saarist võiks huvitavamana nimetada Filsandi saart Saaremaa läänerannal, Kihelkonnast 7—8 km.

32. pilt. Järve liivakallas.

Saarel on 10—15 talu. Elanikud hariduse poolest saarlaste hulgas esimesed, enamasti põlised meremehed.

Filsandi saar on Eesti Vabariigi kõige läänepoolsem maa-ala. Filsandi läheduses Vaika ja Vesiloo väikestel saartel pesitseb haruldaselt palju merilindusid, nagu tore vedjas, ristlind, vaeras, kellede munad umbes kolme kanamuna raskused, jt.

Lähemad andmed Kuresaare ümbrusest.

Kaali järv.

Linnast 18 km kaugel on Kaali järv, Kaali algkooli (endise Kaali mõisa) rohtaias.

Metsaga ümberpiiratud põldude keskelt paistab kõrge puupuhmastikuna Kaali järve kallas. Tasaselt maapinnalt kerkib kuue meetri kõrgune ringvall, mida katavad ümber ringi kasvavad põlispuud, ja selle ringvalli keskel on trehrikujuline kraater — Kaali järv.

Järve kaldal olles paistab vaatajale silma haruldane looduse ime. Vallkalda seespoolsel küljel seisavad ülespoole viltukistult suured paekivi-lademed, millede seisak looduse jõu-avalduise üle imestust äratav ja mis näitab, et avaus maa-aluse tõuke läbi sündinud.

Endine Kaali mõisa omanik O. Möller olevat mõtelnud järve üht monumenti ehitada, mille tarvis ta rohkesti kive lasknud järve visata, kuid kõik töö olnud asjata.

Järve kaldal kasvavate puude ja looduse-ilu poolest pakub koht huvitust, ja küllalt vaatamisvääriline on kallas oma iseäralise looduse poolest.

Järve hommikupoolsel küljel asub 1921. aastast Kaali algkool (endises Kaali mõisa härrastemajas). Ses kohas, kus endine mõisa asus, on vanal ajal Salavere küla olnud, selle küla nimest olevat mõisa oma saksakeelse nime „Sall“ saanud. Mõisa eestikeelne nimi „Kaali“ olevat mõisaomanikkude Gahlenite nimest kujunenud.

Esimene mõisaomanik olnud Joh. Buxhoevden, kes 15. juunil 1319. mõisa omandanud. Viimastena, 1856. aastast peale olid mõisaomanikkudeks Möllerid. Otto Möller oli kunstmaaler. Tema maalitöödest suurema tööna Saaremaal on praegune Kaarma kiriku altari-pilt, mis kunstnik Kaarma kirikule uue altari ehitamise ajal (1884. a.) annetas.

Ligi paar km:it Kaali järvest kaugel on Saaremaa põllutöökool, mis 1921. aastal endisse Kõljala mõisa härrastemajja asutati.

Kärla.

Linnast 19 km loode poole on Kärla.

Suur, ilus kirikumõisa puiestik, millest hõbeselge jõgi sügavate küngaskallaste vahel loogeldes läbi jookseb ja mille voolu keset puiestikku olev tamm sulub. Puiestikus kasvab põliseid leppi ja mände ning allee ärtele istutatud vahtraid, saari ja muid puid, kuna puiestik ise, selle vastas olev kirikumõisa rohtaed ja kirik põlisest männimetsast pea-

Tallinna ajaleht

„KAJA“

ilmub 7 korda nädalas.

„Kaja“ on lühikese aja jooksul mõjurikkamaks poliitiliseks, majandusliseks ja kirjandusliseks ajaleheks Eestis tõusnud, kes enesele laialise lugejate hulga igal pool üle riigi võitnud.

„Kaja“ on kindel kodanline ajaleht, kes poliitilisi eluavaldusi igakülgsest valgustab. Tema kaastööliste hulka kuuluvad tuntud riigi-, omavalitsuse- ja seltskonnategelased.

toob täielikke ülevaateid sise- ja välismaa majanduselust, mille tõttu „Kaja“ äri- ja töösturite ringkondades erilist tähelepanu on leidnud.

„Kaja“ seab endale ülesandeks põllumeestele nende ühinemispüüetes kindlaks juhiks olla ja põllumeeste elu-olu järjekindlalt ja igakülgsest valgustades meie riigi kandvama kihi rõõmude ning murede õiglaseks peegeldajaks olla. Selle kõige tõttu on „Kaja“ põllumeeste keskel valdava poolehoidu võitnud ning mõjurikkamad põllumeeste organisatsioonid on „Kaja“ oma häälekandjaks tunnistanud.

„Kaja“ teated on asjalikud, täpsad ja kiired. Kõmuteadetele on „Kaja“ veerud sulutud.

„Kaja“ on sisuliselt ja tehniliselt ajakohaselt toimetatud. Kätesaatmine sünnib meie oludes kättesaadud kõige suurema kiirusega.

„Kaja“ tellijad saavad **hinnata** kaasa „Pildilehe“, tarvilikkude teadetega täidetud käsiraamatu-**tähtraamatu, seinakalendri** ning pikema aja peale tellijad põllumajanduslise ajakirja „Põllumees“, mis muidu tellides 150 mk aastas maksab.

„Kaja“ tellimishind on 75 mk kuus. Tellimisi võtavad vastu kõik Vabariigi postkontorid, abitalitused maakonnalinnades ja omad tellimiste vastuvõtjad kohtadel.

Tellige „Kaja“!

Kuulutage „Kajas“!

Peatalitus: Tallinna, Suur turg 16.

aegu on sisse piiratud. Koht pakub väljasõitjaile kaunimat looduslõbu.

Väike, kuid suurte akendega nägus kirik on ehitatud 1842. a. Esimene Kärla kirik on pühitsetud 22. juulil 1313. a. Veel enne seda olnud Kärla mõisa kohal klooster.

Kärla surnuaial puhkab Saaremaa kangelase Suur-Tõllu loo kirjapanija, Peeter Süda.

Kärlalt 3 km põhja poole on Karu järv oma viie saarega, milledest neli ilusa metsaga kaetud, üks suuremaist ja kõige ilusam järv Saaremaal.

Mustjala pank.

Linnast 40 km põhja pool on Mustjala pank, 5 km:i pikkune pae-kaljurand, mis kohati umbes 35 meetrit merepinnalt kõrgele tõuseb.

Kalju, mis panga moodustab, ei ole oma kokkuseades ühtlane. See on kokku pandud paksudest valkjashallidest, tihedaist dolomiidi- ja õhemaist pehmeist kollastest merglikihtidest, mis vaheldumisi üksteise peal seisavad. Pank kerkib üles kolmes astmejärgus. Esimene järk on natuke allpool veepinda ja langeb järsku, umbes 20 meetrit alla, mere sügavusse. Selle, vee all oleva kalju vastu veerevate murdlainete tõuge sünnitab veekohina, mis 20 km kaugusele selgesti kuulukse. Lainete liikumisest veetaluse kalju seljal on tekkinud laias poolringis vahujuga, mille tagant vesi märksa tumedam paistab. Teine järk on sakiline ja tõuseb umbes 25 meetrit üle merepinna ning kolmas on teisest 6—7 meetrit veel kõrgemal. Panga järgud, astmed, kerkivad järsult üles ja kohati, kus lained pehmemaist kivikihest jagu saavad, on kalju õõnsaks uuristatud.

Pangal seisjatele on toredad väljavaated kaugusse avatud; mere sinipinna piirilt paistavad maastikud: Hiiumaa metsaviir, kõrge Ninase rand, kuhu 1917. aasta sügisel saksa sõjaväed Saaremaal maale tulid.

Iseäranis tore on vaadata õhtul päikese kiirtekullasse mattuvat merepinda ja loodust rannal.

Mustjala pank on saanud üheks huvitavamaks ja vaatlemisväärilisemaks kohaks, kuhu väljasõituseid ette võetakse.

Maalinnad¹⁾.

Kaarma maalinn on linnast 13 km Kaarma kiriku juures. 1261. a. pidasid saarlased seal pealetungijate sakslaste ja daanlastega lahingu.

Lihulinna maalinn on Kärla kihelkonnas, Kandla piiris, umbes 25 km linnast kaugel.

Kihelkonna maalinn Kihelkonna kiriku ligidal, Pidula piiris, umbes 36 km linnast kaugel.

Valjala maalinn Valjala kiriku juures, 28 km linnast kaugel. 1227. a. võtsid saarlased seal vastuhakkamise pealetungivate saksa vägede vastu ette. Saarlaste allaandmisele järgnes ristimine. Vanades kroonikates kirjutatakse Valjala „Valdia“. — Tähendatud kindlus oli üks tugevamaist muinassaarlaste kindlustest.

Põide maalinn Põide kihelkonnas, Maasi piiris, umbes 55 km linnast kaugel.

Linnuse maalinn Muhus, linnast 57 km kaugel. 1227. a. pidasid saarlased seal lahingu kahekümnetuhandelise pealetungiva saksa sõjaväega. Väikese Väina tamm-silla ehitamisel 1896. a. viidi suurem osa linna tammi ehitamiseks.

Vanad kirikud.

Saaremaal vaatamisväärlisemaist XIV ja XV aastasajal ehitatud kirikuist on:

Kaarma kirik, ehitatud gooti stiilis, mille laevõlvide raskus kolme samba peal seisab. Kirikus on ka vanaaegseid skulptuur- ja maalikujuisid; uus altari-pilt on kunstnik O. Mölleri maalitöö Saaremaalt. Kiriku lähedal Kaarma vana mõisa rohtaias on kloostri varemed. Kaugus linnast 13 km.

Kaarma kirik on üks vanemaist Saaremaal. Tema asutamine kuulub arvatavasti XIV aastasaja lõppu. Tema ukse kohal leiab aset kõige vanem kiri, mida eesti keeles üldse tuntakse:

SEL AASTAL
ON SEE KIRK WAL

1) Pikemalt Saarte maalinnadest „Odamees“ nr. 3. 1922. a., ja A. Благовѣщенскій, Островъ Эзель и городъ Аренсбургъ.

MIS SANUD
PETRI PAE
WAL AN 1407.

Valjala kirik, gooti stiili ehitus, on iseäralik oma isemoodi torni ja ehituse poolest. Kaugus linnast 28 km.

Kihelkonna kirik, gooti stiili ehitus, asub endise kloostri kohal, ilusal, saarte ja merelahtedega vahelduval mererannal. Linnast 33 km.

Pöide kirik asub endise Pöide orduülema lossi kohal. Kirik on gooti stiilis ehitatud ja altar katoliku ajast alles, on kõige suurem kirik Saaremaal ja oma jämeda torni poolest iseäranis väljapaistev. Kaugus linnast 52 km.

Vana ordurüütlite surnuaed 3 km linnast. (Pikemalt: A. Благовѣщенскій, Городъ Аренсбургъ. Lehek. 138—140.)

Kuresaares 1922. a. teostatud uuendused.

Ehitati uus kõlakoda, pargist kõrvaldati sõjahävituse tunnused, linna ümbrusse külvati ja istutati metsa, kuursaal remonteeriti, täiendati sisseseadet jms.

1922. a. on kavatsetud:

1) mere kaldale uue paviljoni ehitamine, 2) uute mere-suplusmajade ehitamine, 3) sõudepaatide juurdeehitamine, 4) muda-suplusmaja remont ja sisseseadete täiendamine, 5) merkalda korraldamine ja 6) teise murutõnise-platsi ehitamine, laste mänguplatside soetamine jms.

Tähtsamad tulevikukavatsused Kuresaares.

1922. a. suvel peeti prof. Paldrocki algatusel arstide, linnavalitsuse liikmete, end. välisministri Piip'i, direktor N. Kann'i jt. seltskonnategelaste osavõtmisel koosolekuid, kus kokku seati kava, mille järele Kuresaare linnavalitsus ja linna elanikud Kuresaart moodsa kuurordi nõuete kohaselt korraldama hakkaksid. Nimetatud kavatsused tunnistati pärast ka linnavolikogu poolt otstarbekohaseks.

Tähtsamad nendest oleksid järgmised:

Roomassaare sadama kõrval tuleb endine „Uus sadam“ Tori külas korda seada. Uus sadam on linnas ja siit ei oleks haigetel vaja vaevalist kitsarööpelist raudteed mööda Roomassaarest linna sõita. Mitte üksnes praegune reisijate-laev „Ristna“, kes kõigest 6 jalga vees istub, vaid palju suuremad laevad võiksid siis reisijaid ja kaupasid otse linna tuua. Roomassaar jääks suuremate laevade sadamaks.

Laevaühendust Tallinna, Rohuküla ja Kuresaare vahel tuleb juba 1923. aastast algades ka Riiani pikendada¹⁾.

Kuresaare mererand tuleb korda seada. Weisi karjamaa, mis vastu merd käib, tuleb leht- ja okaspuu-metsaga täis istutada. Meres, mis Kuresaare randa loputab, kõik kivid ära korjata ja liiva asemele vedada. Liiva saab laeva-sõidutee baggerdamisest. Sellega saaks Kuresaares ka pläzi, nagu Jõesuus, Merekülas, Sillamäel, Kloogal jne. Mõni ranna sopp tuleks täita.

Osa vana kindluse (linnapea) vallikraavist, kus seisev vesi soojade päevadega haiseb, tuleb täita ja kraavi puiestik istutada, lawn-tennise või muud mänguplatsid avada; osa vallikraavist, mis kuurhausi juurest algab ja mereni ulatub, sügavamaks teha, merest vesi sisse lasta, siis sõidaksid süstad kuurhausist merele välja.

Eespool nimetatud kavatsuste teostamiseks volitas Kuresaare linnavolikogu 5. sept. 1922. a. linnavalitsust 20 miljoni margalist laenu tegema, millest 5 miljonit saaksid majaperemehed ehituslaenuks. Esialgelt on linnal lootus ühe oma ettevõtte likvideerimisest suuremat summat saada.

Laevaühendus Kuresaarega.

Ühendust Kuresaare ja mannermaa vahel pidas 1922. a. reisijate-aurulaev „Ristna“ igal nädalal kaks korda, sõites Rohukülast (Haapsalust) Kuresaarde ja siit tagasi Rohukülasse.

Ärasõit Rohukülast Kuresaarde oli igal teisipäeval ja reedel kell $\frac{1}{2}$ 10 õhtul.

Ärasõit Kuresaarest Rohukülasse — igal esmaspäeval ja neljapäeval kell 6 õhtul.

1) On 1923. a. teostatud: sõit Kuresaarest Riiga maksab I kl. 650 m., II kl. — 400, III kl. — 250 m. Sõidu vältus 8 tundi.

Piletite hinnad 1922. a.: Rohukülast Kuresaarde või tagasi I klassis 500 marka, II — 350 mk, III — 200 mk.
1923. a. sõiduplaan raamatu lõpul.

Autoühendus Kuresaarega.

1923. a. suvel avati autoliinid: Kuresaare ja Kuivaste vahel: omnibus sõidab kaks korda päevas edasi-tagasi. Kuresaare ja Kihelkonna vahel: äripäevadel üks kord edasi-tagasi. Pühapäevadel vahetpidamata tarviduse järele.

Kirjanduslised teosed Kuresaare kohta.

Kuigi Kuresaare kohta varematal aegadel, eriti saksa keeles, mitu suuremat teost ilmus, võib neid praegu ainult üksikutest raamatukogudes leida. Kuresaare raamatukauplustes on pea kõik vanemad Saaremaa ja Kuresaare linna kohta kirjutatud raamatud ära müüdnud. Enam põhjalik kirjatöö tunduks aga suvitajaile üsna tarvilik ja huvitav.

Käesoleva raamatu kokkuseadjal olid muu seas tarvitada:

M. Körber, „Oesel einst und jetzt, I—III B., Arensburg, 1887.

Bausteine zu einer Geschichte Oesels, 1885.

A. Благовѣщенскій, Островъ Эзель, городъ Аренбургъ, 1881 г.

Vuxhoevden, „Beiträge zur Geschichte der Provinz Oesel“, 1838.

B. Мержеевскій, Грязелечебница „Ромасааръ“. Путеводитель на грязи и морскія купанья въ Аренбургъ, 1912. Suurem, 416-leheküljeline teos.

Holzmayr, *Osiliana*.

И. И. Боргманъ, Изслѣдованіе нѣкоторыхъ русскихъ цѣлебныхъ грязей въ отношеніи радиоактивности. Журн. Русс. Физич. общ., № 36, 1904 г.

A. Кашинъ, Островъ Эзель и Аренбургскія купанья. Dr. R. Meywald, Der Kurort Arensburg.

Kuresaare linnavalitsuse poolt väljaantud tutvustamisbrošüürid.

M. Kampmann, Eesti kodumaa, II osa, 1921. a.

Villem Grünthal, Mõnda Saaremaast. —

Päevalehe“ kaasanne, „Kodu“ 1913. a., nr. 4—5.

Publikationen des Vereins zur Kunde Oesels 1905. —

B. v. Toll, Die römischen Altertümer im Museum des Vereins zur Kunde Oesels.

F. Dreyer ja M. Kand, Eesti tervismuda raadioaktiivsus, Tallinn 1922. a. jt.

Vanemat kirjandust leidub kõige rohkem end. rüütelkonna raamatukogus, mis asub lossi õuel, kivimajas, muuseumi vastas. Suur hulk haruldasemaid teoseid on siit Tartu viidud. Raamatuid antakse lugemiseks välja kautsjoni vastu.

Tänavate ja asutuste nimestik.

T ä n a v a d :

Allee t. — C 4.	Pruuli t. — B 3.
Hobuste t. — D 5.	Raekoja t. — C 3.
Karnisoni t. — C 2.	Sepa t. — B 1.
Kauba t. — B 2, C 3.	Suur Silla t.
Kiriku t.	Suur Põllu t. — B 3.
Kivi t. — D 5.	Suur Aia t. — A 4.
Kitsas t. — C 4.	Suur Sadama t.
Kohtu t. — B 2.	Turu t. — B 3.
Komandandi t. — C 2.	Tolli t. — B 4.
Kopli t. — B 2.	Transvaali tän. —
Kubermangu t. — C 2.	Uus t.
Köver t. — B 3.	Uus Roomassaare t. — D 5.
Liiva t. — D 5.	Vana Roomassaare t. — C 4, 5.
Lootsi t. — A 5.	Vaestekoja t. — B 1.
Lossi t. — C 4.	Veski t.
Mere t. — A 5.	Väike Põllu t. — B 3.
Pargi t. — B 4.	Väike Sadama t.
Pikk t. — B 3.	

Ametiasutused:

Linnavalitsus, raekoda, Kubermangu t. 1¹⁾.

Linnapolitsei, Kubermangu t. 14.

Maakonnapolitsei, Kubermangu t. 14.

1) Teadete andmine korterite jne. kohta.

Kriminaalpolitsei, Tolli t. 18.
 Kaitsepolitsei, Kohtu t. 28.
 Posti-telegraafi kontor, Kubermangu t. 8.
 Saaremaa 1. ja 2. jaoskonna rahukohus, Lossi t. 2.

Linna ettevõtted:

„Kuurhaus“, linna pargis.
 Elektri jaam, Tolli t. 3.
 Linna haigemaja, Lootsi t.
 Linna muda-suplusmajad, Pargi t. 8—9.

Pangad ja rahaasutused:

Eesti Panga Kuresaare jaoskond (end. rentei), Kubermangu t. 14.
 Saarte ühispank, Lossi t. 11.
 Liivimaa krediitkassa, Saaremaa jaoskond, Kauba t.

Võõrastemajad:

„Kuld Oda“, Jürgenson, A., Lossi t. 9.
 Meissner, Fr., Pruuli t. 8.
 Waldmann, E., Pargi t. 4.

Mööbliga toad:

Ling, R., Lossi t. 17.
 Sagorsky, J., Kohtu t. 10.

Restoranid:

Pupart, V., Kitsas t. 1.
 Sagorsky, J., Kohtu t. 10.
 Berg, A., Linna pargis.
 Minnus, L., end. Loode trahteris.

Kohvimajad:

Hammerberg, M., Pargi t.
 Kožemjakin, E., Lossi t. 11.
 Okk, R., Lossi t. 5.
 Semenova, A., Lossi t. 14.

Teemajad:

Hammerberg, M., Pargi t.
 Mesipuu, A., Tolli t. 9.
 Minnus, L., end. Loode trahteris.

Raamatukogud:

- Ühine Eesti seltsi haridusosakonna raamatukogu, Kubermangu t. 15.
 End. rüütelkonna raamatukogu, lossis.
 Lange, Kauba t. 8.

Ajalehed:

- „Saaremaa“, toimetus ja talitus Kohtu t. 1.
 „Meie Maa“, Lossi t. 3.

Arstid.

- Dr. Russov, K. E., linnaarst, Pargi tänav 6, kella 11—12.
 Dr. Favre, kella 10—11.
 Dr. Mierzejevski, kella 12—1.
 Dr. Martinson, H., maakonnaarst, Pargi tänav 2, kella 10—11.
 Dr. Hoffmann, W., Kuresaare jaoskonnaarst, Tolli tänav 15, kella 10—11.
 Dr. Carstens, G., Suur Sadama tänav 23, kella 9—10.

Hambaarstid.

- Saar, L., Komandandi tän. 8.
 Peterson, A., Tolli tän. 9.

Silmaarst.

- Lackschewitsch, T., Kauba tän. 20, kella 10—12.

Ämmaemandad.

- Pielbusch, E., Uus tän. 14.
 Lemberg S., Suur Põllu tän. 10.

Advokaadid.

- Van. adv. abi Lass, L., Tolli t. 6.
 Era-adv. Heinrichsen, E., Kubermangu tän. 16.
 Jõeär, A., Lossi tän. 3.
 Palk, K., Lossi tän. 11.
-

33. pilt. Kuresaare eesti segagümnaasium.

Tervismuda- ja mere-kuurort

Pärnu.

Kur- und Seebad Pernau.

Pärnu geograafiline asend ja territoorium.

Pärnu seisab Eesti supluslinnade seas esimesel kohal oma rahvaarvu ja suuruse poolest. Linn asetseb samanimelise lahe kaldal, 58° 23' põhjalaiuse ja 24° 30' idapikkuse all. Linna all olevat maastikku kaunistab Pärnu jõgi, mis üks suuremaid Eesti jõgedest: pikkus 135 km, laius linna kohal umbes 200 meetrit, laevatav 15 km ulatusel kuni Sindi paisuni.

Linna asend on loodusliselt õnnelikult valitud: poolsaare-taolisel maa-alal, piiratuna põhjast ja idast kaarekujuliselt merde voolava jõega ja lõunast merega¹⁾. Nii annab loodus Pärnule kõik mere-kuurordi omadused: lõunapäikesele kättesaadava merelahe suplemiseks, jõe looduseiluks, veesportiks jne. Eriliselt veetleva ja õdusa suvituslinna ilme võivad Pärnule tema varjulised, hästikorraldatud ja avar-pikad puisteed, 16,5 km kogupikkusega. Puistikkude alune pind mõõdab Pärnus tervelt 43 hektarit, mis, silmas pidades harva võitu majastikku, tähelepanev loodusemugavus.

Pärnu omanduseks kuuluvad suured maa-alad — mitmed mõisad ja vallad, kogusummas 22 746 hektariga, millest linna majastiku all (linna administratiivne piirkond) 2380,77 hektarit. Linna tänavate kogupikkus on 35 kilomeetrit.

Pärnu territoorium mere ja jõe vahel mõõdab pikuti (merekaldast mööda jõge ülespoole) umbes 5 km ja laiuti (jõe ja merekald vahel) 1—2¹/₂ km. Südalinn — endine kindlus — võtab enda alla ainult ¹/₅ km², ülejääv osa jaguneb aedade ja puistikkude vahel. Pärnu tänavad on avarad, sirged ja korrapäraselt planeeritud.

1) Pärnu jõgi jookseb üle 20 km: i otsejoont (Torist algades) mere sihis, kuid umbes 1¹/₂ km merest eemal teeb täisnurkse käänaku paremale poole, läheb siis umbes 7—8 km Pärnu lahega rööpjoones enne merde suubumist. Seega kujuneb mere ja jõe vahel poolsaare-taoline ala.

Elumajade ja korterite arv.

1923. a. algul oli Pärnus 2690 elumaja ligikaudu 5921 korteriga. Suvitajaile vabanes 1923. a. umbes 500—600 korterit. Leidub rohkesti nägusaid uuepoolseid majasid; korterite valik mitmekesine — maitse ja maksuvõime kohaselt. Puiestikudenes mõned arhitektuurselt tähelepanuväärivad villad.

Pärnu elanikkude arv ja koosseis rahvuse järele.

1922. a. rahvalugemise andmetel oli Pärnus 18 521 elanikku. Aadress-laua andmete järele 1. jaan. 1923. a. — 20 207 inimest, nendest:

eestlasi	8554	meester.,	9820	naister.;
sakslasi	291	„	400	„
venelasi . .	237	„	240	„
juute . . .	123	„	123	„
rootslasi . .	14	„	15	„
soomlasi . .	10	„	11	„
inglasi . . .	5	„	5	„

1897. a. rahvalugemise andmetel oli Pärnus 12 898 elanikku.

1881. a. „ „ „ „ „ 12 966 „

Pärnu eelarve oli 1923. a. 57 490 000 mk. „

„ „ „ 1921. „ 88 884 000 „

„ „ „ 1922. „ 67 000 000 „

1922. a. eelarves on summad suvituspargi, puiesteede jne. korrashoidmiseks ja parandamiseks.

Pärnu edenemine eesti ajal.

Andmed tõestavad, et Pärnu rahvaarv suureneb. Eesti Vabariigi päevil alustasid Pärnus tegevust mitmed suuremad ettevõtted, nagu „Esimene Pärnu linatööstuse aktsiaselts,“ laevatehas „Lennuk“, „Esimene Eestimaa laevatehas“, saapavabrik „Polaris“ jt.

1919. a. jääminekul purustatud sadamasilla asemele ehitati uus, 260 meetri pikkune sild, mis riigile ligi 15 miljonit marka maksis. Sadama sügavus 20 jalga. Rohke metsaväljavedu annab Pärnu sadamale suvel tublisti tööd. Metsa-

materjalide välismaale saatmine Pärnu kaudu suurenes tunduvalt peale 40 km pikuse Laiksaare raudtee avamist 1923. a. algul, kuna see raudtee Eesti suuremaist metsadest läbi läheb. Nii on Pärnul suvituskoha kuuluse kõrval ka kaubalinna tähtsus.

Tähtsamad sündmused Pärnu ajaloost.

Pärnu kuulub oma 700-aastase minevikuga kõige vanemate Baltimaa linnade hulka. Ei võinudki ristiuse laialilaotamisel Baltimaale tunginud piiskopid seesugust soodsat asumiskohta tähele panemata jätta, nagu on Pärnu jõe suu. Pealegi võimaldus muistsel ajal sõita Pärnu jõe mööda Võrtsjärvele, Tartu ja sealt edasi Peipsile. Nii oli linna asukoht tähtsa veeteede ääres. Nüüdist Pärnu jõe nimetati endisel ajal Emajõeeks (Embec), kuna tema parempoolset haru — praegust Sauga jõge — varemalt Pärnu jõena tunti¹⁾. Kõige

1) Geoloogide arvates on Emajõgi vanal ajal Peipsi järvest algades üle Võrtsjärve Pärnu lahte voolanud, s. o. vastupidiselt praeguse Emajõe jooksule. Hiljemini

KASULIKUM OSTUKOHT

KOOLIDELE, RAAMATUKOGUDELE, KONTORITELTELE, KANTSELEIDELE
JA IGAÜHELE.

Täieline koolide varustus; kõik kontoritarbed; suur valik kirjutusmaterjali ja bürootarbid.

HINNAD VÕISTLUSETA.
JÄLLEMÜJATELE %/0.

Koolidele ja raamatukogudele hinnaalandus.

K-o/ü

„RAHVAÜLIKOOL“

Tallinnas, S. Karja t. 23,
tel. 6-66.

vanem Pärnu linnaosa ehitati Vana Pärnu alevi kohale jõe paremal kaldal, kus on ka Rääma ja Ülejõe alevid. Pärnu kesklinn Riia aleviga asetseb jõe pahemal kaldal mere ja jõe vahelise maanina sapis.

Vana Pärnu.

Pärnu algosa — Vana Pärnu alev, mis seisab Pärnu jõe paremast kaldast, Sauga jõest ja merest piiratud poolsaarel, oli keskajal oma ette linn ja allus hoopis teisele võimule kui ta ülejõe-naaber — Uus Pärnu. Kuna Uus Pärnu ordu poolt oli asutatud, mispärast teda ka ordu linnaks kutsuti, kuulus Vana Pärnu Saare- ja Läänemaa piiskopkonda, mille tõttu omandas piiskopi linna nimetuse. Nii seisid siin kummalgi jõe kaldal kaks võimu vastamisi.

Vana Pärnu asutas 1241. aastal Saare- ja Läänemaa piiskop Heinrich, kes 1234. a. paavsti poolt ametisse seati. 1238. a. võttis Heinrich ordu nõusolekul 300 adramaad kiriku võimu kätte, valis kiriku asukohaks Pärnu jõe suu, mis selleks sünnis tundus, ja ehitas siia 1251. a. toomkiriku (Kathedrale zu Perona), mille pühendas evangel. Johannesele. Vana Pärnu ja toomkiriku asutamise kohta leidub andmeid kirjatöös: Bunge, Dr. F. G. Liv-, Ehst- und Curländ. Urkundenbuch nebst Regesten I—IV. Reval und Riga 1852—1875. Muu seas on selles üteldud: „*Inter flumen Peronam (Sauga jõgi) et portum maris illi vicinum propter loci amoenitatem et alias evidentes utilitates — fundasti ecclesiam*. Jõe nimetusest (Perona-Pernau) sai aja jooksul Pärnu linna nimetus.

Linna tekkimine kujunes¹⁾ siin samuti kui kõikide keskaja linnade saamine üldse, kus lossi või kiriku ümber kaupmehed ja käsitöölised elama asusid ja seega linnale aluse panid.

Vana Pärnu sai Saare- ja Läänemaa piiskopi ja rohkearvulise vaimuliku pere asupaigaks, kuid siiski ei püsinud ta sellena kaua. Juba a. 1263, kui leedulased Läänemaad laastasid, purustati V. Pärnu peakirik. Peale seda viidi piis-

kerkinud aga maapind Võrtsjärve kohal kõrgemale ja muutnud end. Emajõe ülemjooksu nüüdse alamjooksuks.

1) „Odamees“ 1922. a., nr. 4 andmetel.

kopi asupaik Haapsallu. Peakiriku varemeile ehitati pärast-poole Tooma kirik (1560. a.). See kirik hävitati suurtükitulega 1600. aastal.

Vana Pärnu valitsuse moodustasid pürgermeister ja rae-härrad, kuid nad pidid piiskopi asemiku (Stiftsvogti) eeskir-jade järele talitama. Kauplemine viljaga ja põllutöö oli Va-nale Pärnule pea-sissetulekuallikaks. Teateid Vana Pärnu kohta leiame ka nn. „Mustast raamatust“ (Stadtbuch Alt-Pernaus) 16. aastasajast: sisaldab maatükkide ja nende oma-nikkude nimekirjad.

Vana Pärnu pole ajaloos tähtsat osa etendanud. 1533. a. põles ta sisemiste rahutuste ajal täiesti maha; kuigi jälle aasta jooksul üles ehitati, hävines Vana Pärnu lõplikult suu-res Liivi sõjas, 1560—1577. Sama sõja tagajärjel läks Lii-vimaa ühes Vana Pärnuga Poola alla.

Pärastise Uue Pärnu elanikud, iseäranis aga kaupmehed, kelledele võistleja Vana Pärnu ikka pinnaks silmas oli, palu-sid Poola kuningat, et Vana Pärnu lõplikult maatasa tehtaks. Seda palvet oli poola valitsus valmis täitma, sest Tallinna-maa oli sel ajal rootslaste käes ja poolakad kartsid, et roots-lased sõja ajal Pärnu jõe paremal kaldal Vana Pärnu linnas soodsa toetuspunkti leiavad. 1599. a. täidetakse määrus Vana Pärnu hävitamise kohta poola komissaride kaudu ja linn lõhutakse maha. Tooma kiriku varemed kanti 1660. a. laiali ja kivid võeti Uue Pärnu elanikkude poolt ehitusmater-jaliks. Vana Pärnu linnast on järele jäänud ainult nimi. Nagu eespool nimetatud, on Vana Pärnu linna kohal praegu „Vana Pärnu“ alev.

Uus Pärnu,

ehk lihtsalt Pärnu, asutati ordu poolt Pärnu jõe pahemale kaldale. Pärnu asutajaks oli Gerdt v. Jocke 1311. a. Esi-algul hüüti Pärnut „Emajõe linnaks“, sest Pärnu jõe tunti siis Emajõe nime all. Varem, 1255. a. asutati Pärnu ordu-loss, mis oma hea geograafilise seisukoha tõttu rohkesti kaupmehi ja käsitöölisi ligi meelitas ja lossi ümber linna tekitas (1311. a.). Pärnu, mille selja taga oli Pärnu—Vil-jandi—Tartu—Pihkva veetee, kasvas kiiresti. Varsti astus Pärnu võimsa kaubalinnade-liidu „Hansa“ liikmeks, mis ta kuulsust ja tähtsust suurendas. Pärnu väljaveo-aineiks oli

vili, puu, vaha jms. Iseäranis nõutava kaubana esines v a h a, millest künnlaid ja pitsereid valmistati.

Ajaloolisi allikaid Pärnu mineviku kohta leidub vähe, sest Pärnu arhiiv hävines 16. aastasaja tulikahjudes. Ainukesed dokumendid on kaks linnaraamatut (Denkenbuch) 16. aastasajast. Ühes neist leiame tolleaegse pürgermeistri Lyntheimi märkused usupuhastuse-aja kohta, milledes katoliku ja Lutheri usu poolehoidjate vahel tekkinud tülasju kirjeldatakse. Nii nõudsid a. 1526 lutherlased katoliku usukommete kõrvaldamist kirikutest. Tülid muutusid nii ägedaks, et sellele kättemaksu-tuhinas tulesüütamised järgnesid. Näit. põles Pärnu a. 1533, kus tulesüütajaks oli keegi preester V. Pärnust.

16. aastasajal on Pärnu veel mitu korda tuleroaks saanud, tihti pea maani maha põlenud, millega siis seletatav, et keskaegse Pärnu kohta väga vähe mälestusi järele on jäänud. Keskaja pärandusena, mis meie päevini ulatub, võiks nimetada ordulossi vundamenti puuturu ääres, endist linnamüüri torni Rüütli tänava nurgal „Bristoli“ vastu ja Nikolai kirikut. Teised kirikud, nagu lossikirik, Pühavaimu kirik (Schmidti aitade kohal), Gertrudi kirik Tallinna värava läheduses, Jaani kirik valli taga, praeguse kaubamaja ümbruses, ning kaks palvekoda Nikolai kiriku juures on täiesti kadunud. XVI aastasajal sai Pärnu palju kannatada suures Liivi sõjas.

1561. a. langes Liivimaa poolakate valitsuse alla ja Pärnu pidi oma väravad avama poola vägedele. Poolakad ei jõudnud ometi Pärnut kaua oma käes pidada. Juba järgmisel aastal langeb linn rootsi väeülemale Klaus Horni võimusse. Rootslastel oli juba ammu tahtmine seda tähtsat kaubanduslinna oma kätte saada. 1565. a. aga võtavad poolakad linna kavalusega uuesti tagasi. 1575. a. asuvad venelased Pärnu ja jäävad sinna 7 aastaks, kuni Sapolje rahulepinguni. 1582. a. rahulepingu järele antakse Liivimaa Poolale. Poola aega nimetatakse raskeks. Poola ülemad käivad linnakodanikkudega ülbelt ümber, kirikutesse tuakse katoliku usk, kuna lutherlased tohivad ainult varahommikuti palvetamas käia, ja kodanikke püütakse poolastada. Rahuaeg ei kestnud kaua. 1600. aastal algas Rootsi-Poola, õieti kahe Vaasa sugukonna vaheline sõda, nimelt Poola kuninga Sigismund III ning Rootsi kuninga Karl IX ja pärast Gustav Adolphi vahel trooni pärast. Ühtlasi oli see ka Poola-Rootsi

vaheline võitlus Liivimaa ja Läänemere pärast, võitlus kato-
liiklise ja protestantlise ilma vahel — seega 30-aastase sõja
eelvõitlus.

Jällegi sai Pärnu sõja-tallermaaks. Nii võtavad roots-
lased ta 1600. a. poolakate käest ära, kuid 1609. a. saavad
poolakad ta jälle tagasi. Alles kaheksa aasta pärast, 1617
läheb Pärnu rootsi valitsuse võimusse ja jääb selle alla
pea terveks aastasajaks.

Nagu eespool nägime, on Pärnu oma valitsejaid poole-
saja aasta jooksul (1561—1617) pidanud kaheksa korda vahe-
tama. Rootsi valitsuse all toibub linn ja maa võrdlemisi
ruttu. XVII aastasajal võis Pärnu juba rahulikult edeneda,
ehk küll paar korda sõjahirmul oldi. Esimest korda austria
sõjaülema Bothi kavatsuse aegu, rootslastele Liivimaal peale
tungida, mis aga teostamata jäi, ja teist Vene-Rootsi sõja
ajal, kui venelased 1653 Pärnule püüdsid ligineda, kuid
taganema olid sunnitud. Aastasaja teisel poolel kosub linn
jõudsasti: teda juhib omavalitsus nõukoguga. Asutatakse
rohkesti gildesid ja tsunfte, mis linna ühiskondlisele edene-
misele palju kaasa aitavad. Linn võtab oma esitajatega ka
maapäeva koosolekutest osa, kus linna puutuvaid küsimusi
arutatakse, nagu Pärnu-Tartu veetee süvendamine jne. Niko-
lai kirik, mis XVI aastasaja sõdade ja tulikahjude läbi kannata-
da sai, seatakse jälle korda. 1699. a. tuuakse Venega
sõja kartuse puhul ülikool, mis Gustav Adolfi poolt 1632. a.
Tartus asutatud, Pärnu ja paigutatakse lossi ruumidesse.
Pärnut peeti seks kõige kohasemaks, sest sõja lahtipuhke-
misel oleks kerge olnud ülikooli siit Rootsi evakueerida.
Suur Põhja sõda lõpetas ülikooli tegevuse Pärnus, mis umbes
viis aastat kestis (1699—1704).¹⁾

Põhja sõda tabas Pärnut tõsiste viletsustega: kauban-
dus ja tööstus jäi seisma, laastamine ning sellele järgnev nälg
valmistas teed katkule, mis ennenägematu kiirusega levis ja
linna piiramise ajal vene väeülema Baueri poolt tervelt ⁹/₁₀
alevi elanikkudest ja üle poole kesklinna kodanikkudest
maha niitis.

Vene valitsuse ajal hakkas linn aegamööda kosuma, nii

1) Schirren, C. Geschichte der schwedischen Universität in Livland.
Riga, 1853.

et 18. a.-s. lõpul juba kauplemine linaga, kanepiga, viljaga, linaseemnega, nahkadega ja puumaterjaliga täies hoos on.

Napoleoni aeg, iseäranis randade blokeerimine ja 1812. a. sõda mõjusid rusuvalt linna kaubanduse peale, samuti ka Krimmi sõda. Aastal 1830 likvideeritakse Pärnu kindlustused, nii et praegu ainult veel vallikraavi ots ja jalutusteedega ning ilupuudega kaetud läänevall ühes Tallinna väravaga (34. pilt) meelde tuletab endisi sõjaaegu ning kokkusurutud elu kitsaste kindluse müüride vahel. 19. aastasajal tõusis Pärnu

34. pilt. „Tallinna värav“.

tähtsaks kaubanduslinnaks Baltimerel. Pärnu õitseajale aitasid kaasa Pärnu — Tallinna kitsarööpalise raudtee ehitus ja Valdhofi puupapi-vabriku tekkimine, mis oli suurim selletaoline asutus kogu end. Venemaal. 1914. a. oli Pärnu väljaveo väärtus $6\frac{1}{2}$ miljonit kuldrubla.

Ka ilmasõjast ei jäänud Pärnu puutumata. 1915. a. pommitasid Pärnut saksa sõjalaevad ja pildusid pomme zeppe-
linid samal kui ka järgmisel aastal; paar maja langes rusu-
deks. Sõja ajal jäi soiku kaubandus ja tööstus. Vene sõjaväed
põletasid Valdhofi vabriku maha. Hiiglavaremed tõendavad
kurva pildina kord nii suure tööstuse-asutuse minevikku.

Raskesti paraneva hoobi andis ilmasõda ka Pärnule

kui suvituslinnale: sõjapäevil 1915. a. põles maha Pärnu tervismuda- ja suplusasutus merekaldal. Nimetatud asutus (Kurbadeanstalt) oli üks suuremaid ja moodsamaist Eesti kuurortides, üle 30 vannitoa jt. ruumidega (35. pilt). Alles kaheksa aasta pärast (1923. a.) sõandas linnavalitsus uue suplusmaja ehitamisele asuda.

25. veebr. 1918. a. asusid saksa okkupatsiooniväed Pärnu, kuid pidid sealt sama aasta novembrikuul lahkuma.

Peale sõjakoledusi hakkab Pärnu kui teine tähtsam merelinn Eestis jällegi kosuma. Oma merelähise seisukoha,

35. pilt. 1915. a. mahapõlenud Pärnu suplusmaja.

puiestikkude rohkuse jne. tõttu jääb Pärnu ka ilma tervismuda-asutuseta valdavaks suvituslinnaks, kuhu igauks tagasi ihkab, kes siin suve veetnud.

Pärnu lähedal (18 km) on suur Jõõpra turbasoo, mis looduslise väärtusvarana tuntud. Eesti ajal ehitati Pärnust Jõõprasse raudtee, mis 1923. a. valmis sai. Turba kasutamiseks ehitati Jõõpra rabasse suurem elektrijaam riigi ettevõttel. See jaam hakkas 1. juunist 1923. a. turbatööstusele voolu andma ning pärast suurendatuna ka Pärnu tööstus-asutustele ja ümbruskonnale.

Pärnu sadam.

Sügav ja lai Pärnu jõe suu on linnale sadamaks. Pärnu sadama praegune tegevus seisab peaaesjalikult väljaveos. Välja veetakse suuremal hulgal metsamaterjale, nagu propse, laudu, planke, palke, liipreid jne. Sisseveetavaist kaupadest oleksid nimetada põllurammu, sool, süsi ja segakaubad.

Laevu oli 1923. a. algul Pärnus kokku 80 ümber, mis peaaegu kõik era-ettevõtjate omandus. Suuremad laevad on Joh. Linde ja Ko. omandus. Et laevu kevadise jäämineku hädahoju eest kaitsta, mis neile Pärnu jõe talvekorterisse jäämise võimatuks teeb, on oma ajal sadamakapten Nasarovi poolt nn. „Vallikraav“ vastava süvendamise teel talve-sadamaks ümber ehitatud, kus laevad jää eest varju võivad leida. Kui Valdhofi vabrik veel töötab, ei olnud talvesadama järele tarvidust, sest vabrikust voolas hulk sooja vett jõkke, mis sadama kiiresti lahti sulatas, nii et kevadist suurt jääminekut karta ei olnud.

Mis üldse Pärnu sadama tegevusse puutub, siis on selles elavamaksminemist märgata.

Pärnu tähtsus tervismuda- ja mere-kuurordina.

Pärnu rahuldab tervislinna ja kuurordi nõudeid oma majastiku ehituslaadi kui ka rohkearvuliste puisteede ja liivase, kuiva ning suplusmõnusa mererannaga. Säärast mere-randa, mis sobiv päikesevannide võtmiseks, on suvitajail linna piirides tarvitada 5—6 km. Oma vastu lõunat seisva suplus-lahega võistleb Pärnu umbes Kuresaarega, kuna teistel Eesti kuurortidel nii soodus asend puudub.

Pärnu kui mere-kuurordi tähtsamate teguritena on tähele-pandavad mere õhk, meresuplused ja tervismuda¹⁾.

Pärnu õhk tundub iseäranis puhtana tolmust ja orgaa-nilistest ollustest valitsevate meretuulte tõttu, mis ühes päikese kiirtega õhku puhastavad. Pärnu kliimale iseloomuline on

1) Vanemast kirjandusest Pärnu kuurordi kohta võiks nimetada: Goebel, C. Tr. Fr. Das Seebad Pernau an der Ostsee in physical.-chem. u. topograph.-statist. Beziehung. Dorpat 1845.

rohke niiskus, suvekuudel keskmiselt 77% (hommikul 82%, keskpäeval 67%, öhtul 82%). Seda niiskuse määra ei loeta aga paljaks.

Iseäranis soovitav on Pärnu kliima närvihaigeile ja kutsutust tarvitsejaille. Heade tagajärgedega arstitakse siin närvihaigusest tekkinud unepuudust ja neurasteeniat (nervöse Schlaflosigkeit und Neurasthenie).

Meresuplused Pärnus.

Pärnu puhas-liivane merekallas, lausk uppumise hädaohuta laht, soe ja vaikne vesi pakuvad suplemiseks soovitavaid tingimusi. Kaldal päikesest soendatud liival päikesevannide nautimiseks parimad võimalused. Laht puhta ja kindla põhjaga — valkjast liiv; vesi pea terve päev päikesele kättesaadav.

Ranna läheduses hulk suplusmaju jne.

Soolasisaldus Pärnu lahes — 0,6%.

14 aasta jooksul toimetatud uurimiste ja mõõtmiste järele on vee soojus Pärnu lahes suvekuudel keskmiselt järgmine:

juunis 14,7° R., juulis 16° R., augustis 13,3° R.

Keskmine merevee temperatuur suvekuudel 14,7° R.¹⁾

Merevee temperatuur on Pärnus suvel õhu temperatuurist harilikult umbes 2° R. kõrgem.

Allpool toome Pärnu õhu ja merevee keskmised temperatuurid iga viie päeva kohta suvekuudel 14 aasta jooksul (1891—1904) toimetatud mõõtmiste järele, mis tehti igal hommikul, lõuna ajal ja öhtul. Selgub, et kõige soem on Pärnu lahe vesi öhtuti, millal ta juulikuus kerkib üle 17° R. See on tähelepannev nähtus ja huvitav suplejail. Õhk sellevastu läheb harilikult öhtu poole vilumaks. Näit. oli juuli lõpul õhu keskmine temperatuur öhtuti ligi 4° R. vilum mereveest (16° ja 12,3° R.).

¹⁾ Haapsalus 16,85°, Kuresaares 15°, Narva Jõesuus 10,3°, Tallinnas 13,8° R.

Pärnu õhu ja merevee temperatuur suvekuudel¹⁾ (Réaum. jär.).

Viiepäevased vaheajad.	Õ h k.				M e r e v e e s i.			
	Homm.	Lõun.	Õhtul.	Kesk.	Homm.	Lõun.	Õhtul.	Kesk.
M a i.								
22.—26.	9.8	13.0	10.0	10.9	11.4	13.2	13.8	12.8 ³
27.—31.	10.9	13.8	10.7	11.8	11.9	14.1	14.6	13.5 ²
J u u n i.								
1.—5.	10.6	13.1	10.8	11.5	12.1	14.0	14.3	13.5
6.—10.	12.0	14.7	11.9	12.9	13.0	15.1	15.4	14.5
11.—15.	11.9	14.6	11.9	12.8	13.0	14.7	15.3	14.3
16.—20.	12.3	15.0	12.5	13.3	13.7	15.5	16.0	15.1
21.—25.	12.2	15.0	12.2	13.2	14.1	15.6	15.9	15.2
26.—30.	12.4	15.2	12.8	13.5	14.2	15.9	16.2	15.4
J u u l i.								
1.—5.	13.4	16.3	13.6	14.4	14.6	16.3	16.9	15.9
6.—10.	13.3	16.6	13.7	14.5	15.2	16.8	17.2	16.4
11.—15.	13.2	16.2	13.4	14.3	14.9	16.5	17.0	16.1
16.—20.	13.2	16.6	13.6	14.5	15.1	16.6	17.1	16.3
21.—25.	12.8	15.5	12.8	13.7	15.0	16.2	16.5	15.9
26.—31.	11.9	15.1	12.3	13.1	14.3	15.6	16.0	15.3
A u g u s t.								
1.—5.	11.5	14.9	11.9	12.8	13.3	15.1	15.6	14.8
6.—10.	11.7	14.8	11.9	12.8	13.7	15.0	15.3	14.7
11.—15.	11.3	13.8	11.5	12.2	13.4	14.4	14.5	14.1
16.—20.	9.7	12.6	10.2	10.9	12.3	13.2	13.3	13.0
21.—25.	9.2	12.3	9.6	10.4	11.7	12.8	12.9	12.5
26.—31.	7.8	11.3	8.5	9.2	10.3	11.4	11.7	11.1

Võrdlus (1891—1904):

Pärnu õhu keskmine temperatuur juunis 12,8⁰; juulis 14⁰; augustis 11,3⁰ R.

Pärnu merevee keskmine temperatuur juunis 14,7⁰; juulis 16⁰; augustis 13,3⁰ R.

¹⁾ Kroeger, A. Dr. med. (end. Pärnu kreisiarst) „Pernau, Kur- und Seebad“, 1905.

Õhu keskm. 12,7°; merevee — 14,7° R.

Uuemate uurimiste põhjal on Pärnu õhu keskmised kuutemperatuurid järgmised (kuud järgemööda märgitud I, II, III jne., kraadid R. järele):

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
Pärnus:	-5,4.	-5,7.	-2,8.	+2,7.	+9,6	+14,8.
	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
	+17,1.	+16,4.	+11,8.	+6.	-0,7.	-3,3.
Tartus:	-8,1.	-7,3.	-3,6.	+2,7.	+9,6.	+15,4.
	+17,3.	+15,9.	+10,7.	+5.	-1,1.	-5,3.

Pärnu meresupluste elavat tarvitamist tõestavad muu seas arvud:

1900. a.	võeti linna suplusmajade kaudu	25 145	meresuplust
1901. a.	„ „ „ „	30 061	„
1903. a.	„ „ „ „	28 338	„

Täiskasvanuile on merevesi suplemiseks soovitatav vähemalt 13° R., suuremaile lastele mitte vähem kui 15° ja vähemaile 16° soojuses.

Pärnu tervismuda-kuurordina.

Enne ilmasõda tunti Pärnut tervismuda-kuurordina samuti nagu Haapsalut ja Kuresaartki. Eespool nimetatud muda-suplusmaja, mis 1915. a. maha põles, töötas siin hulga aastaid 32 vannitoaga. Ravitseti soojade merevee-, süsihappe-, muda-, turba-, liiva- jt. vannidega, elektri- ja elektrivalgusevannidega jne. 1903. a. avati veega arstimise osakond (das hydro-therapeutische Verfahren), kuna elektrivalguse-, õhu- ja päikesevannid asutati 1904. a. Arstiti Pärnus neid samu tõbesid, mis Haapsalus ja Kuresaateski, näit. närveitisiikust (Skrophulose), verevaesust (Blutarmut), liikme- ja lihaste-jooksjat (Rheumatismus), närvivalusid (Neuralgie), podagrat, naistehaigusi, liikmete- ja luutiisiikust jms.

Seni kui uus muda-suplusasutus ehitatakse, jääb Pärnu ikkagi soovitavaks suvituskohaks oma kliima ja merevee tõttu, milles paraneb verevaesus, kloroos, inglisis-haigus (Rachitis), funktsionaalsed erguhaigused (neuroosid), närvinõrkus (neurasteenia), üldine rasvaminemine, suguline nõrkus, nõrk muskulatuur jms.

1890. a. võeti Pärnu muda- ja suplusasutuses	3339	mitmes. vanni,
1894. a. " " " " " "	4372	" "
1898. a. " " " " " "	10965	" "
1902. a. " " " " " "	9599	" "
1903. a. " " " " " "	11334	" "
1904. a. " " " " " "	12693	" "
1915. a. " " " " " "	19232	" "

(kuni 7. aug.)

Sõja eelmistel aastatel kõikus vannide arv Pärnus 20 tuhande ümber suve kohta, s. o. umbes sama palju kui Haapsalus viimastel suvedel, näit. 1921. a. 20 000 vanni.

Andmed Pärnu tervismudas ilmuva raadioaktiivsuse kohta avaldati enne ilmasõda 1905. a. vene füüs. ja keemia uurimisühingu poolt: analüüs selgitas tähelepandavat raadioaktiivsuse mõju.

Pärnu tervismuda leiukoht.

Pärnu tervismuda lasub Pärnu lahes Sauga mõisa all umbes 15 km Pärnust. Pilliroo vahel leidub siin mitu kuni 4 meetri sügavust auku, kust kaldal oleva telliskivi-vabriku jaoks savi on võetud. Augud on täidetud musta mudaga; vett peal 1—1½ jalga. Mudas leidub mädanenud pilliroovarsi ja tundub liivateri; näitab lehelist reaktsiooni ja lõhnab väävel-vesinikust.

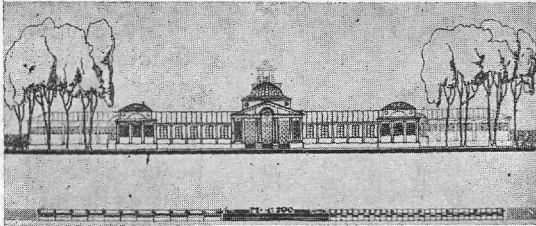
Pärnu muda on Haapsalu lahes „Roograhu“ juures leiduva muda sarnane. Tähelepanemise väärt näib asjaolu, et õhk Pärnu muda leiukoha lähedal kaldal aktiivsem oli kui 1922. a. järelevaadatud üheski teises muda-leiukohas. Ühe kuu seismise järele laboratooriumis kahanes aga raadioaktiivsus Haapsalu ja Kuresaare omast vähemaks.¹⁾

Pärnu uus tervismuda- ja suplusasutus.

Et Pärnule tagasi võita endist tervismuda- ja suvituslinna kuulsust, kavatseb Pärnu linnavalitsus 1923. a. uue muda-ravitusmaja (Kurbadeanstalt) ehitamist algada maha-põlenu asemele mererannale.

1) Dreyer ja Kand, Eesti tervismuda raadioaktiivsus, lk. 13.

Uus suplusasutus kavatsetakse ehitada arhitektide Wolffeldti ja Nürnbergi kavandite järel, mis võistlusel 1922. a. esimese auhinna vääriliseks tunnistati. (36. ja 37. pilt). Esialgsete eelarvete järel läheks uus ehitus maksma 16 125 750 mk, peale selle sisseseade 9 351 450 mk. Suplusmaja hoone ehitatakse puust, umbes 660-ruutsüüalase aluspinnaga. Vannitube on mõeldud 40. Päevas võimalduks anda umbes 700 vanni. Peale ehituskulude (ümmarguselt 26 miljonit marka), nõuaks suplusmaja ülespidamine aastas ligikaudu 4 375 000 mk, mida sissetulekutega loodetakse katta. Vannide hinnaks on arvatud 150 mk. Ehitamiseks

36. pilt. 1923. a. ehitada kavatsetud Pärnu suplusmaja. Arhitektide Wolffeldti ja Nürnbergi kavand.

on linnal võimalik materjale anda umbes 6 miljoni marga väärtuses.

Suplusmaja ehitamise tunnistas Pärnu linnavolikogu tarvilikuks 6. veebr. 1923. a. otsusega.

Elumajade ehitamiseks määrati Pärnule 1923. a. kohta 5 miljonit mk ehituslaenu.

Üldkasulikud teated Pärnu suvitajaile.

Hooaeg algab harilikult 20. maist.

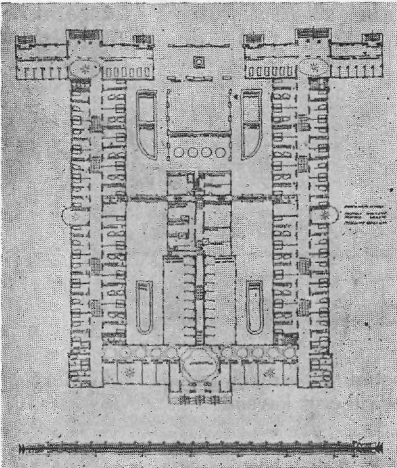
Sõja-eelsetel aastatel oli Pärnus igal suvel 2000—3000 suvitajat; 1914. a. — umbes 2000; 1922. a. — 800—1000.

Suvitusmaksu ei võeta.

Arstimisvahendid ja -sisseseaded.

Külma vee supluse sisseseade meres, uus ajakohane linna-haigemaja kõiksuguste haigete ravitsemiseks; päikese- ja õhuvannid mererannas.

Kohalikke arste 22 (vaata nimekiri!) igasugustelt erialadelt. Arstide honorarid: 150—200 mk visiit. Kolm apteeki. Mererand — valge, puhas liiv; põhi tasane. Segamata võimalus rannal pikutada jne.

37. joonis. Pärnu suplusmaja põhiplaan.

murutõnise ja jalgpalli platsid. Võimlemissaal tarvilikkude abinõudega. Liivasel mererannal laste mänguplatsid.

Puiestikud, aiad, ümbrus.

Eeskujulik, umbes 50-hektariline „supluspark,“ mis ulatub mererannani, toredate alleede ja puudegruppidega; peale selle linnas mitu teist avalikku puiestikku; palju puiesteid jalutamiseks, palju rohelisi platse ja aedu; linna ümbruses männi- ja kuusemets.

Spordivõimalused.

Suvespordi jaoks: lootsikud jõel ja merel;

Korteriolud ja toitmine.

Pargis ja selle ümbruses hulk suvemaju üksikute tubade ja mitmetoaliste korteritega; paremaid, suuremaid võõrastemaju — 3, kokku umbes 40 tuba; pensioone vähem. Korteriolud üldse lahedamad kui mujal kodumaa suvituskohtades. Perekonnakorteri üür: kuus 1500—3000 mk, hooaja pealt

2000—4000 mk. Tuba: kuus 550—1000 mk, hooajaks 1000 kuni 2000 marka (1922. a. hinnad).

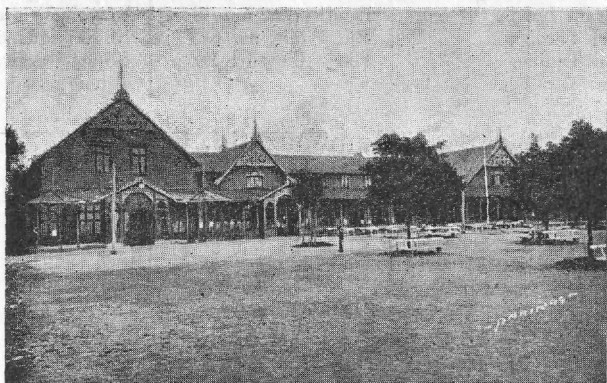
Täis pensioon 3000—4000 mk kuus.

Lõuna: restoranides 40—60 mk, söögimajas 30—40 marka, kuursaalis — 45—60 mk.

Toad võõrastemajades 150—250 mk öö-päeva pealt. Restorane — 9, voorimehi — 15, autosid — 5. Turgu peetakse iga hommiku. Toiduaineid leidub küllaldaselt.

Lõbustuskohad:

„Endla“ teatri- ja kontserdisaal; mererannas esimese järgu restoran „Rannasalong“ teatri- ja kontserdisaaliga;

38. pilt. Pärnu „Kuurhaus“ (Rannasalong).

2 kinoteatrit; suur sõjaväe-orkester (umbes 30 meest) annab neli korda nädalas supluspargis ja üks kord linna pargis maksuta kontserte.

Pärnus 1923. a. praktiseerivate arstide nimekiri.

Arsti nimi	Elukoht	Eriala
Dr. Jaan Kukk	Ringi tän. nr. 3	Linna-arst
Dr. Hans Uustalu	Aia tän. nr. 6	Maakonna-arst
Dr. Ernst Tumma	Esplanadi tän. nr. 27	Silma- ja haavahaig.
Dr. Wolfgang Mühlen	Riia tän. nr. 6	Sisemised ja haavah.
Dr. Johann Vares	Esplanadi tän. nr. 31	Sisemised, närvi- ja vaimuhaigused
Dr. Ernst Hoerschelmann	Linna haigemajas	Naistehaigused
Dr. med. Hermann Stillmark	Kuninga tän. nr. 11	
Dr. Ernst Siegel	Ringi tän. nr. 12	Naistehaigused
Dr. Eduard Kaar	Rüütli tän. nr. 47	Sugu- ja nahahaig.
Dr. Kurt Mühlen	Suur Sepa tän. nr. 14	Haavahaigused.
Dr. Aleksander Martinson	Promenadi tän. nr. 13	Sisemised ja nahah.
Dr. Hans Nirk	Suur Sepa tän. nr. 21	Sisemised haigused
Dr. Friedrich Dahl	Rüütli tän. nr. 15	Sisemised haigused
Dr. Ervin Stamberg	Riia tän. nr. 11	Kopsuhaigused
Dr. Abram Lewin	Rüütli tän. nr. 49	Lastehaigused
Dr. Karl Taros	Ringi tän. nr. 6	Suguhaigused
Dr. Paul Tanilas	Karja tän. nr. 14	Sõjaväe-arst. Sisem. haig.

Hambaarstid.

Helmi Niggol-Meri	Ringi tän. nr. 1
August Tammann	Kuninga tän. nr. 36
Karl Emil Sparvart	Nikolai tän. nr. 15
Salme Tamm	Ringi tän. nr. 6
Magda Dertev-Gauer	Kuninga tän.

Pärnu vaatluspildid.

Pärnu kõrge vanus, ajaloo-murranguist põimitud minevik, tähtsa kaubalinna ja suvituskoha kuulsus õhutavad tema vastu tähelepanud huvi.

Kes sõidab Pärnu esimest korda¹⁾, seda ootab üllatav nähtus, et rong terve jaamavahe linna tänavaid mööda liigub (läbi „Riia alevi“). Mõlemal pool hallid ja luitunud puumajad, akende ridadest piiluvad uudishimulikud näod ja treppi-

1) H. Raudsepp' a „Pärnu“ andmetel „Eesti kodumaas“ II.

del mängivad lapsed või magav koer, kelle „kulleri“ vile unest äratanud. Suhted tänava elanikkude, rongide ja teekäijate vahel tunduvad nii eeskujulikud, et pea kunagi üksteisele mingit häda ei tehta.

Kesklinna sõna tõsises mõttes nüüd Pärnul enam ei ole: siin tsentrumis, raudtee-jaama ümbruses, Rüütli tänava lähikonnas on üksikud osad ja alevid kitsaste ribadega seotud: Riia alev, Mereküla, Ülejõe, Vana Pärnu, Rääma. Mitte kaugel linnast paistab Raeküla. Linnavalitsus seisib kuni ilmasõjani sakslaste käes ja oli üks teovõimulisemaist ja kultuurilisemaist kodumaal: Pärnule soetati elektrivalgustus, linna-raamatukogu, hulk algkoole, uus ja suur linnasaun, hiljemalt ka tütarlaste-gümnaasiumi maja jms.

Suvel upub Pärnu rohelisse. Ribadeks kujundatud linna aluspind vaheldub ohtrasti parkide ja kõnniteedega. Iseäranis rohelisteks muutub rannapoolne linna külg, kus Pärnu kõike oma jõudu näib kokku võtnud olevat, et suvitajaile võimaldada põhjamaa suve üürikest ilu nautida.

Suvine elu Pärnus ei paku erakorralisi üllatusi, kuid

SUVITAJA P A R E M S Õ B E R

on

PEREKONNALEHT

„KODU“

sest ta toob valitud lugemismaterjali ja huvitavaid pilte kodust ja võõrsilt.

Müügil

raamatukauplustes, ajalehe-müüjatel ja raudtee raamatukappides.

Tellimisi võtavad vastu kõik postiasutused.

Tellimishind:

aastas. . .	Mk. 500.—
poolesaastas	„ 250.—
veerand aast.	„ 125.—

Üksik nr. Mk. 30.—.

Talitus:

Tallinnas, Lai t. 38,
tel. 18-66.

tal on oma mõnusad küljed. Raudteel Pärnu sõites satute sedamaid linna südamesse. Raudtee-jaama ümbritseb roheline muruplats, selle teispoosel küljel asub „Endla“ teater. Põiki platsi kõrval puu-istandustega ilustatud R ü ü t l i t ä n a v (39. pilt), mis oma kõrgete majadega päris suurlinna mõju avaldab. Rüütli tänav on linna süda ja elusoon. Laiad alleed viivad ranna poole, paremat kätt üle muruplatsi pääseb nn. linna heinamaale, mille ääres kaupmees Amende villa seisab, ja sealt edasi muulide juurde. See on „kivivöö“, mis kaldalt ligi 2 km pikkuselt merde viib ja puust tuletor-

39. pilt. Rüütli tänav.

niga lõpeb. Muule on kaks, nad kaitsevad Pärnu jõe suu süvendatud laevateed ummistuse eest. Laevad sõidavad sadamasse läbi kuulsa Pärnu „nahksilla“, mis keskelt lahti käib.

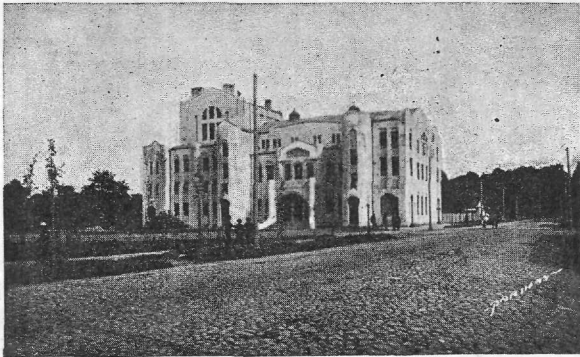
Pahemat kätt pääseb Supluse tänavale (40. pilt), mis ranna parkidesse viib, end. varemete ja tulevase suplusmaja juurde. Parkidest läbi ja ümber käivad teerajad ja alleed on oma nime selle järele saanud, missugused puud tee ääres kasvavad, näit: „Kaskede allee“, „Kuuskede allee“ jne. Väga meeldiv kõnnitee on muulide juurde viiv paju-puiestee ranna ääres.

Kuuskede puiestee viib välja rannäärsele liivasele „linna karjamaale“, mis madala ja kidura taimestikuga Mere-

küla rannast lahutab, „Valdhofi“ varemetest sama legendikuna mööda venib, Raeküla kõrvale jätab ja Uulu ning Tahkuranna

40. pilt. Supluse tän. (allee) mere poolt vaadatuna.

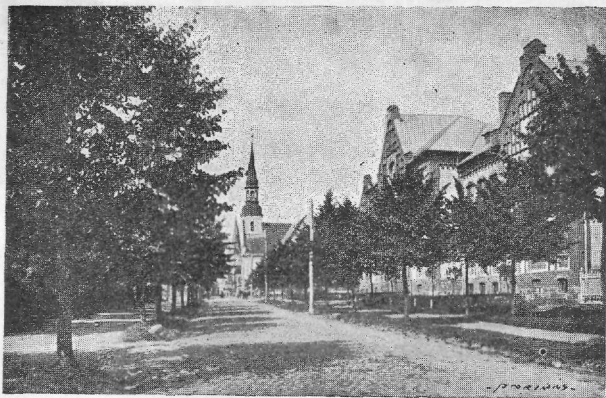
41. pilt. „Endla“ teatrimaja.

poole kõrgeteks kallasteks kerkib, kaetud männi- ja kuusemetsaga. Linna ümbrus ei ole rahvarikas: liivanõlvakud ei

paku viljapõldudeks pidet. Kehv rannaäär elab kalapüügist ja meresõidust. Kuid looduse ilu poolest ei või Pärnu ümbrust siiski laita.

Pärnu eesti seltskond on oma ettevõtete ja tööagaru-sega tuttavaks saanud. Juba eesti kirjandus- ning haridus-loos on Pärnul tähtis minevik. Nimed, nagu Rosenplänter, Janssen, Jakobson ja palju teisi on oma ilumise, töö ja tegevuse kaudu Pärnu linna ja ümbrusega lähedalt seotud.

Seltsielu on Pärnus viimasil aastail õige elavaks läinud.

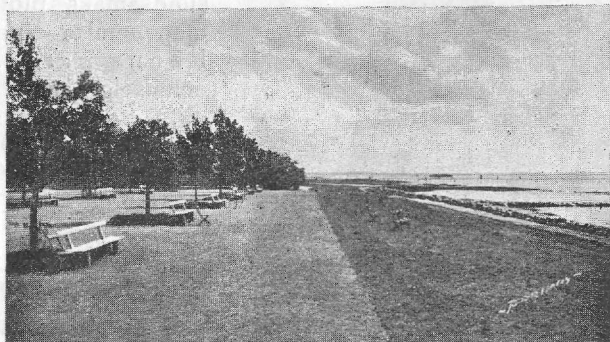

42. pilt. Nikolai tän. Pahemat kätt tütarl-gümnaas. hoone, kaugemal Elisabeti ja Nikolai kirikud.

Laulu- ja mänguselts „Endla“, mis asutati 1878. a., on üks vanemaist eesti seltsidest Pärnus. Tal tuli võita mitmesuguseid raskusi, kuni ta toreda teatrimaja ehitamisega ülemaalist tähelepanu võitis (41. pilt). Teatrihoone rahuldab Pärnu nõudeid. Hoone esikülg on arhitekt Wolffeldti joonistatud. Maja ehitati tsemendiga, laed raudbetoonist, katus raudpaaride peal. Keskküte alumisel korral sooja veega, teisel korral auruga. Peale selle on majal uuema aja nõuete järele soe ventilatsioon, kesk-veevärk, elektrivalgustus; saalis ja jalutusruumis tammeparkett-põrandad. Näitelaval mitmevärviline elektrivalgustus.

Pärnu „Endla“ teatrimaja avati 22. oktoobril 1911. a. A. Kitzbergi näidendiga „Libahunt“. Sõja tulekuga lõpetas kutseline teater oma tegevuse; seisak vältas kuni 1922. a. sügiseni.

Uuesti panid „Endla“ teatri tegevusse Pärnumaa rahva-
hariduse-, Pärnu helikunsti- ja „Endla“ seltsid, kes moodus-
tasid seltsidevahelise komisjoni, teatri korraldaja, kuhu kõik
eespoolnimetatud seltsid oma esitajad saatsid. Näitejuhiks
kutsuti „Draamateatri“ näitleja hra Teetsoff (end. Pärnu
näitejuht), kes moodustas palgalise näitetrupi, kutsudes sinna
mitmed meie silmapaistvamad jõud.

43. pilt. „Rannalongi“ lähedane mererand; kaugemal suplusmajad.

Uus teater, mis peale 10-a. seisakut uuesti loodud, avas hooaja H. Mülleri näidendiga „Leek“, 2. septembril 1922. a. „Endla“ seltsi 1923. a. eelarve on tasakaalu viidud 2173000 margaga, sellest maja remondiks 950000 mk.

1922. a. eelarve oli 1203921 mk.

Kõigi oma paarikümne tuhande elaniku ja 2700 maja peale vaatamata on Pärnul vaikse ja looduslähise kuurordi ilme. Pikil sirgeil puiesteil ja tänavail liigub harva inimesi. Suur ruumilähedus, loodusliselt avar mererand lubab vabalt, segamatult liikuda, riietuda, iseendaga viibida.

Suveelu koondub enamasti mererannale, nn. „Kuurhausi“ ehk „Rannalongi“ lähedusse, kus suvitajail üle 1½ km

pikkune puiestik tarvitada (43. pilt). Hulk igakujulisi alleesid — mõned nõorsirged ligi kilomeetri pikkused (näit. Supluse tän.) teised luuleliselt kõverikud — teevad siin olemise mugavaks. „Rannasalongi“ hoone on ümber ehitatud 1891. ja 1898. a. Esiselt mitmekesine vaade merele ja lahe kallastele.

44. pilt. Pärnu. Mälestussammas Eesti Vabadussõjas langenuile.

ühendus Tallinnaga Kuresaare ja Haapsalu kaudu. Peale selle õhuühendus: lennu vältus Tallinnast Pärnu $1\frac{1}{2}$ tundi. Autoühendus Tallinnaga; sõit vältab umbes 5 tundi. 1923. a. suvel maksab autosõit Pärnust Tallinna 1000 mk, ligikaudu sama palju ka raudtee-pilet II kl.

Lähemat sõiduplaanil raamatu lõpus.

1923. a. suvel, 9.—10. juunil, korraldati Pärnus maakonna laulupidu. Laulupeo korraldav komisjon leidis koha küsimuse arutusel kõige sündsamaks pidu toimepanemise paigaks Ranna pargi, kus eelmiselgi aastal pidu oli. Laulupiduks oli üles antud 1000 lauljat ja üle 100 orkestrandi.

Raudtee-, laeva- ja auto-ühendus.

Pärnut ühendab kitsarööpeline raudtee Tallinnaga. Sõidu vältus umbes 14 tundi, kaugus 249 km. Samuti on ka kitsarööpalise raudtee ühendus Valgaga. Laeva-

Kergendused Eestisse suvitama sõitjaile välismaalastele.

Kokkuleppel sellekohaste ametiasutustega on välismaalastele Eestisse suvitama sõitmiseks 1923. a. kergendatud kord maksma pandud, mille järele Eesti välisesitustel tarvis ei ole välismaalastele Eestisse sõitmiseks lubaandmise juures Tallinnast nõusolekut küsida sel puhul, kui need välismaalased Eestisse suvitama tahavad sõita.

Iga riigi kodanik võib meie vastavalt välisesituselt sõiduluba Eestisse otsekohe saada, kuid ainult teatud suvituskohas viibimiseks ja ainult suvitushooajaks.

Tervishoiu-valitsus on korralduse teinud, et need reisijad, kes Eestisse suvitama sõidavad, siia karantiinist viibimata pääseksid.

Pärnu tänavate ja asutuste nimestik.

Aia tän.	F 4—F 3	Homniku tän.	E 3
Aida tän.	D 3—E 3	Hospidali tän.	E 3
Aisa tän.	F 4—H 4	Ilvese tän.	C 2—D 1
Akadeemia tän.	D 4—E 4	Jaani tän.	B 2—B 3
Aleksandri tän.	F 3	Jakobi tän.	A 4—A 5
Allika tän.	D 2—D 1	Jänesselja tän.	B 1—C 2
Angerja tän.	C 3	Jõe tän. (Suur ja Väike)	D 3—E 3, F 2
Annemõisa tän.	J 3	Jõe tän. I	F 2
Dooe tän. (Suur ja Väike)	B 4—B 5	Jõe tän. II	F 2
Elevandi tän.		Jõe tän. III	F 2
Elisabeti tän.	F 3—G 3	Jõe tän. IV	F 2
Elisabeti t. (Uus)	G 3	Jüri tän.	A 4—A 5
Emajõe tän.	B 4	Kaarli tän.	F 5
Esplanadi tän.	D 4—F 4	Kaevu tän.	C 1—D 2
Hangu tän.	A 1—B 1	Kalameeste tän.	F 2
Havi tän.	B 3—C 3	Kana tän.	C 2
Henno tän.	F 2	Kanali tän.	G 4—G 3
Hõbe tän.	F 3	Karja tän.	F 3—H 4
Hobuse tän.	B 2—B 3	Karusselli tän.	F 4—H 4

Kasarmu tän.	G 3	Paju tän.	H 4—H 3
Kase tän.		Pardi tän.	G 4—H 4.
Katariina tän.	C 2	Parmu tän.	
Kesk tän.	B 4	Pärna tän.	E 5—E 4
Kilgi tän.	A 1—B 1	Papli tän.	F 5
Kirsi tän.	F 1	Pargi tän.	F 3
Kitsas tän.	E 3	Peetri tän.	A 4—A 5
Kitse tän.	A 3	Piiri tän.	C 1—C 2
Kivi tän.	F 3	Piiskopi tän.	B 4
Koi tän.	F 4	Pikk t. D 3—E 3, A 5—B 4	
Konna tän.	C 1—E 1	Pilli tän.	G 2
Kooli tän.	C 2	Pirni tän.	F 1
Krantsi tän.	B 1	Plaastri tän.	F 2
Kuke tän. (Väike)	F 3—G 3	Põhja tän.	D 3
Kuke tän. (Suur)	G 3—H 3	Põllu tän. A 1—A 5,	
Kuninga tän.	D 4—E 3	A 4—A 5	
Kure tän.		Posjeti tän.	F 4—F 3
Kuuse tän.	F 5	Posti tän. (Väike)	F 4
Laatsareti tän.	G 3—G 2	Promenadi tän.	F 5—H 4
Lehe tän.	F 5	Pühavaimu tän.	E 3—E 4
Liiva tän.	G 3—G 2	Puu tän.	J 3
Lillia tän.	F 2	Rääma tän.	G 3—G 2
Lille tän.	A 1—C 1	Raba tän.	E 1
Lina tän.	F 1	Rähna tän.	G 3—G 2.
Lõo tän.		Ranna tän. A 4—B 5, D 4	
Lõuna tän.	E 4	Raua tän.	
Lubja tän.	B 1—B 3	Riia tän.	F 3—J 3
Maarja tän.	A 4	Ringi tän.	D 4—E 3
Mäe tän.	E 1—F 1	Roheline tän.	C 1—D 2
Malmö tän.	D 4—E 4	Rohu tän.	C 1—D 1
Männa tän.	E 1	Roosi tän.	E 4
Marja tän.	A 1—C 1	Rüütli tän.	D 4—E 3
Mere-puiestee	D 4—F 6	Sääse tän.	E 5
Munga tän.	D 3	Sadama tän.	D 4
Nikolai tän.	E 3—E 4	Savi tän.	
Oa tän.	B 5	Sepa tän. (Suur)	
Ohvitseri tän.		Soldi tän.	B 3
(Suur ja Väike)	F 4	Supluse tän.	E 5—E 4
Ohtu tän.	D 4	Surnuaia tän.	H 2
Õli tän.	A 1—A 3	Tallinna tän.	D 4—E 4

Tallinna-Posti t.	A 4—B 4	Vana-Sauga tän.	
Tammistu tän.	D 2—F 1	Varblase tän.	F 4
Tehase tän.	D 2	Vase tän.	F 3
Telliskivi tän.	B 1	Vee tän.	D 3—E 4
Tui tän.	F 2	Veski tän.	E 1
Turni tän.	E 3	Veski tän. (Suur	
Turu tän.	A 2—B 2	ja Väike)	G 2
Ussi tän.	G 4	Vingi tän.	E 2
Uus tän.	D 4—E 3	Voorimehe tän.	A 2—C 2

Ametiasutused.

- Linnavalitsus, Nikolai tän. 5.
 Linnapolitsei, Posjeti tän. 12.
 Maakonnapolitsei, Posjeti tän. 2.
 Kriminaalpolitsei, Rüütli tän. 3.
 Kaitsepolitsei, Promenadi tän. 1.
 Rahvaväe komisjon, Nikolai tän. 6.
 Kaitseliidu staap, Nikolai tän. 6.
 Posti-telegraafi kontor, Rüütli tän. 23.
 Riigimetsade ülem, Kivi tän. 5.
 Vaestelaste kohus, linnavalitsuses.
 Viljandi-Pärnu rahukogu 1. jaosk. rahukohtunik, linnavalitsuse ruumes.
 Viljandi-Pärnu rahukogu 2. jaosk. rahukohtunik, Nikolai t. 5.
 8. jaosk. rahukohtunik, linnavalitsuse ruumes.
 Pärnu linna ja maakonna 1. ja 2. jaosk. kohtu-uuriija, Karja t. 1.
 Kohtupalati prokuröri noorem abi, Nikolai tän. 5.
 1. ja 2. jaoskonna maksuinspektor, S. Sepa tän. 22.
 Eesti panga Pärnu jaoskond (end. rentei), Kuninga tän. 5.
 Pärnu-Tallinna juurdeveo-raudtee valitsus, Rüütli tän. 40.
 Pritsimaja, Elevandi tän. 7.
 Maakonna vangimaja, Sillutus-tän. 3.
 „Ühistöö“ Pärnu osakond, Nikolai tän. 2.
 Telefoni keskjaam, Kuninga tän. 5.
 Sadama valitsus, Valli peal linna majas.

Linna ärilised ettevõtted.

- Tapamaja, Rääma tänaval.
 Kaalukoda, turul.

Linna lihapood, turul.
 Elektriijaam, Kalda tän. 4
 Haigemaja, Sillutus-tän. 6¹⁾.
 Linna saun, Vingi tän. 13.

Võõrastemajad.

„Bristol“, Rüütli tän. 45, om. J. Tiivel.
 „Põhja“, Põhja tän. 7, om. M. Srigul.
 „Centraal“, Hospidali tän. 6, om. J. Toots.
 Kallit, P., Malmi tän. 8.

Advokaadid.

Van. adv. J. Leesment, Aia tän. 6.
 „ „ H. Jakobi, Kuninga tän. 38.
 „ „ H. Kuusner, Posjeti tän. 4.
 „ „ H. Reimann, Aia tän. 8.
 „ „ abi O. Böhlinger, Rüütli tän. 15.
 Era- „ A. Soosaar, Lubja t. 35.
 „ „ H. Viitak, Aia tän. 3.

Notaarius.

A. Hanschmidt, Kuninga tän. 1.

Kirikud.

Pärnu Elisabeti koguduse kirik, Nikolai ja Kuninga tän. nurgal.
 Nikolai kirik, Nikolai ja Malmi tän. nurgal.
 Issanda muutmise (apostliku õigeusu) kog. kirik, Kuninga ja
 Aia t. nurgal.
 Katariina kirik (apostliku õigeusu), Vee tän. nurgal.
 Juudi kog. kirik (sünagog), Laatsareti tän.

Raamatukogud.

Linna maksuta raamatukogu ja lugemistuba,
 Nikolai tän. 2.
 Saksa lugemisseltsi raamatukogu, Malmi tän. 13.
 Rahvahariduse seltsi raamatukogu, Rüütli tän. 55.

1) Haigemaja-maks I kl. 400 mk, II kl. 250 mk päevas; sõdurid
 180 mk. Peale selle rohud ja sidematerjal.

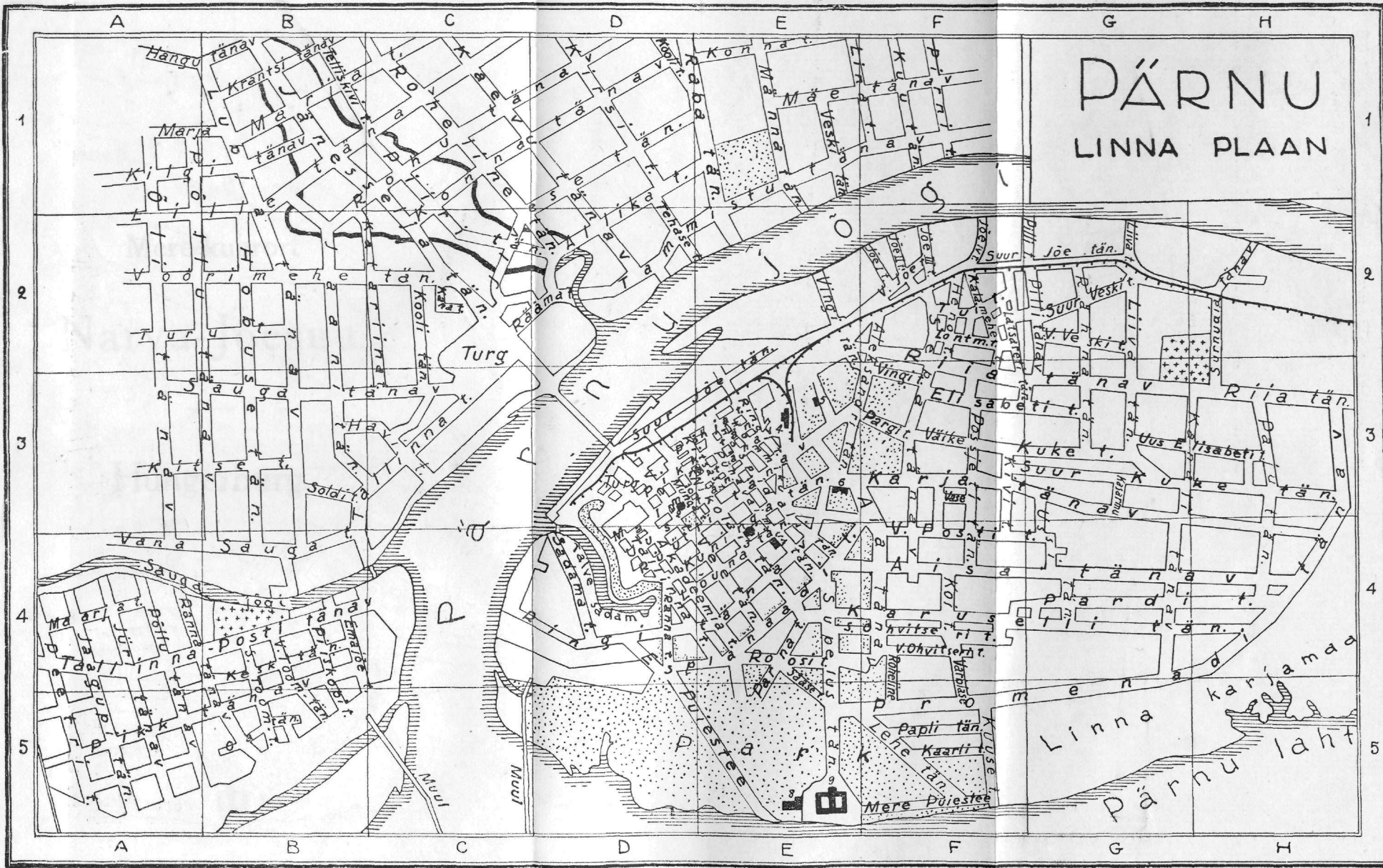
- Karskusseltsi „Valguse“ raamatukogu, Rüütli tän. 51.
 Vene seltskondliku ühingu raamatukogu, Pärna tän. 2.
 Posti-telegraafi teenijate raamatukogu, Rüütli tän. 21.
 Ametiühisuste kesknõukogu raamatukogu, Põhja tän. 3.
 V. Itter'i raamatukogu, Vee tän. 13.
 A. Austeri raamatukogu, Suplus-tän. 17.

Ajalehed.

- „Postimees“, Pärnu väljaanne. Toimetus ja talitus Ringi t. 2.
 „Vaba Maa“, Pärnu väljaanne. Toimetus ja talitus Rüütli
 tän. 20 ja Hospidali tän. 14.
 „Teated Pärnumaa põllumeestele“, toimetaja I. Tomson.
 Ilmub 2 korda nädalas.

Teatrid ja kinod.

- Alalise näitetrupiga teater „Endla“, Aia tän. 2.
 Kodanikkude klubi saal, Akadeemia tän. 5 ja
 Saksa seltsi „Musse“ saal, Kuninga tän. 14, kus juhtumisi
 pidusid korraldatakse.
 Kino „Illusioon“, Hospidali ja Kuninga tän. nurgal.
 Kino „Ideaal“, Ringi ja Malmi tän. nurgal.

K. Mattiesen'i trükk.

Mere-kuurort

Narva-Jôesuu.

—

Hungerburg.

Narva-Jõesuu geograafiline asend ja territoorium.

Narva-Jõesuu nimeline suvituskoht, mere-kuurort, asub Narva jõe suus Narva lahe ääres¹⁾. Kus Narva jõgi Eesti suurema jõena liivakallaste vahel merde suubub, seal kujuneb mere ja jõe kaldast täisnurk, milles mahutubki Narva-Jõesuu kuurort. Nii on sellele suvituskohale loodusliselt kauniks piiriks — idas Narva jõgi, põhjas Narva laht, lõunas avar männimets, läänes Šmetzke-nimeline suvituskoht.

Narva linnal ja Jõesuu suvituskohal on ühine sadam, milleni ulatub kuurordi majastik jõe kaldal. Suuremad laevad peatuvad harilikult Jõesuu sadamas. Narva ja Jõesuu vahet on 13 km. Tallinnast on Narva-Jõesuuni 225 km, sellest raudteel (Narva) 210 km, Peterburist umbes 160 km. Tallinna poolt sõites pääseb Narva-Jõesuhu ka Auvere (end. Korffi) jaama kaudu, millest maad mööda suvituskohani on umbes 15 km.

Piirdudes kahest küljest veekoguga, ulatub Narva-Jõesuu ja Šmetzke majastik mööda merekallast umbes 5 km pikkuselt ja laiub jõekaldal kuni 2 km:ni.²⁾

Narva-Jõesuu alev on Narva linnale kuuluva Kuterküla (Kudruküla) mõisa piirides. Narva-Jõesuu saksakeelne nimi „Hungerburg“, mis näljalinna tähendab, olla rahvajutu järele Peeter I antud, sest et keiser oma sealolekul üht vasikatki ei leidnud, mida leivakõrvaseks oleks võinud veristada. Nüüd on Narva-Jõesuu niihästi loodusliselt, kui ka majandusliselt Peetri ajaga võrreldes hoopis teise ilme omandanud. Enne

1) Lähemad teated „Virusuvitusrand“, Viru maakonnavalitsuse väljaanne, 1923. a. Lhk. 38—54.

2) Osa N.-Jõesuust on jõe paremal kaldal — Rossoni jõe ja mere vahel. Seda vähemat suvitusmajade kogu nimetatakse Magerburgiks. Siinsed majad on sõja ajal palju kannatanud. Magerburg tähendab „kõhna kindlust“.

sõda oli Narva-Jõesuu kuurort suvitajate arvu poolest Eestis esimesel kohal.

Narva-Jõesuu kuurordi asutajana nimetatakse endist Narva linnapead A. F. Hahn'i, kes umbes 50 aasta eest tühja ja poollagedat liivanõmme suvituskohaks hakkas korraldama ja esimesena siia nägusa suvemaja ehitas (Mere tän. äärde). Kuurordi asutajate hulgas nimetatakse hilisemal ajal ka prof. V. G. Jaroskit, kelle juhatusel praegune kuursaali (Kurhaus) hoone ehitati (1912. a.).

Narva-Jõesuu territooriumi ja ehitustiku suurus.

Narva-Jõesuu administratiivne territoorium mõõdab ümmarguselt 620 hektarit, kuna aga naabruses olev Šmetzke suvituskoht jt. lähedased suvilad kogupilti märgatavalt laiendavad, nii et loodusline, kui ka arhitektooniline suvituspiirkond administratiivsest vähemalt kahekordselt suurem näib.

1922. a. lõpul oli Narva-Jõesuu alevivalitsuse andmete järele 1100 puumaja (võrdluseks: Kuresaares 921 ja Haapsalus 640 maja), 5 kivimaja ja kaks kirikut. Korterite arv oli neis rahvalugemise andmete järele 1279.

Narva-Jõesuu elanikkude arv

oli 1922. a. rahvalugemise andmetel 2334, neist 1081 meeste- ja 1253 naisterahvast. Enne sõda oli siin umbes 3000 inimest.

Suvitajate arv.

Loodusliselt sündsa mere-kuurordina omandas Narva-Jõesuu ülevenemaalise kuulsuse, mille tõttu siia Venemaalt rohkesti suvitajaid valgus. Ka on N.-Jõesuu Eesti kuurortidest Venemaale kõige lähem ja kättesaadavam. Sõja-eelsetel aastatel kogus Narva-Jõesuu kuurorti igal suvel 8000—10 000 suvitajat, 1914. a. koguni umbes 14 000. 1921. a. oli suvitajaid 1500; 1922. a. umbes 2600¹⁾.

1) Alevivalitsuse andmed.

Iseäranis soovitav on Narva-Jõesuu kuurort:

verevaestele, rasvahaigetele, podagrat ja suhkrutõbe põdejaile. Sisemised haigused: lihaste ja liikmete jooksja, seedimise-, südame-, veresoonte- ja neeruhaigused. Naistehaigused: emaka ja selle osade krooniline põletik, paistetus ja nende tagajärjed. Närvihaigused: üldine närvihaigus, närvide nõrkus, hüsteeria, neuralgia, halvatused jne. Soovitav kosutuspaik paranevaile haigeile.

Kõige sobivamana tundub aga Narva-Jõesuu mõnusaks suve-puhkuskohaks tervetele. Päikese, õhu ja ruumi küllus; puiestikkude ja metsade üksildus või kihav kuurordi elu merekaldal — igähele tema kalduvuste ja soovide kohaselt.

Kliima.

Baromeetri keskmine seis aastas 758,5; suvel 756,71.

Suve keskmine temperatuur $16,1^{\circ}\text{C}$. (13°R), aasta keskmine temperatuur $+4,7^{\circ}\text{C}$ (Tallinnas näit. $4,6^{\circ}\text{R}$). Keskm. temperatuur juunikuus $14,4^{\circ}$, juulis $17,4^{\circ}$, augustis $16,3^{\circ}$, septembris $11,5^{\circ}\text{C}$. Merevee keskmine temperatuur: juunis $10,4^{\circ}$, juulis $14,7^{\circ}$, augustis $13,7^{\circ}$, septembris $9,3^{\circ}\text{C}$.

1922. a. suvel puhusid enamasti edela-, lääne- ja kagu-tuuled. Vee soojus oli pea kogu suve 16° — 18°C . ($12,8^{\circ}$ — $14,4^{\circ}\text{R}$).¹⁾

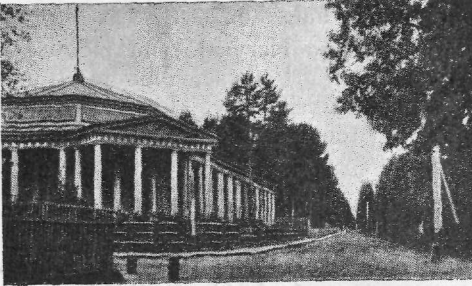
Suvekolonii Narva-Jõesuuhu.

1922. aasta eeskujul avab Lastekaitse Ühingu Virumaa osakond Narva-Jõesuu suvituskohas ka 1923. a. nõrgatervislistele koolilastele suvekolonii. Koloniisse võetakse Rakvere linna ja Viru maakonna koolide õpilasi maksuta koolijuhatajate ettepanekul, kui kooliarsti otsuse järele lapsele suvekoloniis viibimine tarvilik. Lapsed peetakse koloniis umbes 6 nädalat.

1) Õhu ja merevee soojuse poolest jääb Jõesuu Haapsalust, Pärnust ja Kuresaarest maha, kuid selle eest on Jõesuu merekallas kaunim.

Arstimisvahendid ja -sisseseaded.

Narva-Jõesuu kuurordis on kaks ravitsemisasutust: Dr. E. Kroug'i vannimaja Pargi tän. 3 (45. pilt) ja Dr. J. Salzmanni veega-ravitsemise asutus ja sanatoorium Mere tän. 6 (46. ja 47. pilt); viimane on sisse seatud töbistele, kelledele tarvilik korrapärane toitmine ja alaline arstide valve.

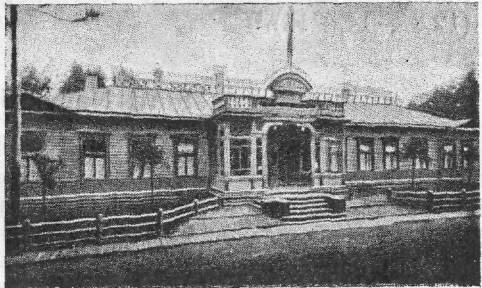
45. pilt. Dr. E. Kroug'i arstimisasutus.

Dr. Salzmanni asutuses antakse merevee-, süsihappe-, muda- ja auruvanne 20 kabinetis. Peale selle massaaž, elektriga arstimine, elektroteraapia; hüdroteraapia arstimisvahendid: poolvannid, jalavannid, arstiline võimlemine, kõrge survega Charcot-duš jms.

Tervismuda vannide tegemiseks tuuakse Saaremaalt Kihelkonna rannalt. Dr. Salzmanni veega-ravitsemise asutuses ja sanatooriumis arstitakse haigeid, kes põevad: korratut ainetevahetust (Scrophulosis, Rachitis, verevaesus, rasvanemine, podagra, suhkruhaigus jne.), sisemisi haigusi, nagu lihaste- ja liikmete-jooksja, naistehaigusi ja närvihaigusi.

Vannide hind
75—200 marka.

Meresuuplus korraldatud tundide järele eraldi meestele

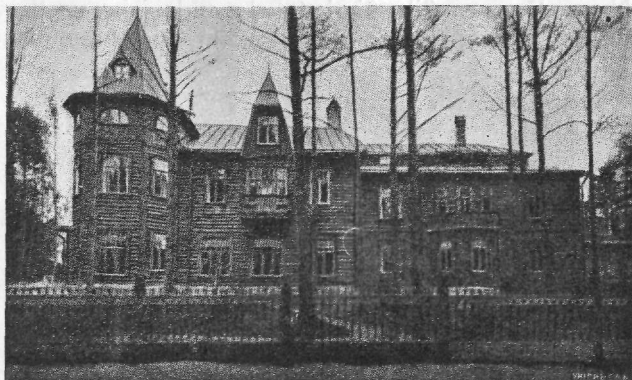

46. pilt. Dr. J. Salzmanni veega-ravitsemise asutus.

ja naistele; rand valge-liivane, madal, lauge; merepõhjal peenike, valge liiv.

Arstid.

Kaks alaliselt praktiseerivat arsti — Dr. J. Salzmänn ja Dr. V. Voskressenski. Suvel — 12 arsti; visiitide hinnad 200 marka. Esimese järgu apteek Mereküla tän. 31.

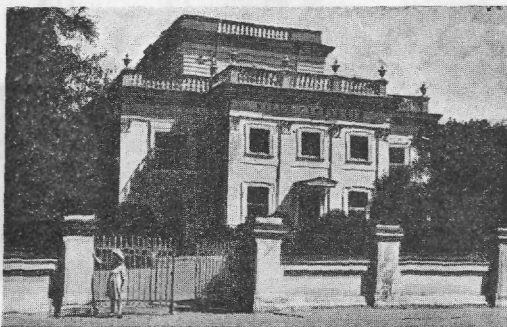
47. pilt. Dr. J. Salzmänni sanatoorium.

Narva-Jõesuu vaatluspildid.

Võib kindlasti tõendada, et ilusamat kallast meresupluseks kui Narva-Jõesuus üheski teises Eesti kuurordis ei leidu. Temale sarnastub ligikaudselt ainult Pärnu mererand ja samuti tuleb ka Pirita jõgi ja liivane merekallas miniatüürselt Narva-Jõesuu supluskohta meelde. Narva-Jõesuul on loodusliselt mitmete mõnusustega varustatud mereäärne supluspiirkond (*Plage*, pljáž). Ainukeseks puuduseks on see, et merekallas rohkem põhja poole kaldub ja lahtisem on külmadele tuultele kui näit. Kuresaares ja Pärnus, kus merevesi vastu päikest soem.

Kiiluna surub kuurordi majastiku serv Narva-jõe-suu ja mere vahele. Jõekaldast algades avaneb silmale puhas-valgest liivast kujunenud merekallas, mis peaaegu sirgena ulatub umbes 5 km kaugusele. Seesugune ruumiküllus on siin suplejatele vabalt tarvitada. Umbes 60—100 sammu veepiirest tõuseb liivakallas kas järsuna — umbes 3—5 meetrit — või kujuneb kõrgemaiks kühmudeks. Sellel kõrgemal kalda järgul algabki kuurordi majastik, peidetuna männimetsa ja ilupuude varju. Kõrgeneva kalda varjul peale suplust kõigiti mõnus puhkepaik kuiv-soojas liivas.

Narva-Jõesuu näib õieti tähelepanдав ja veetlev kui mälestuspilt ennesõjaaegse vene rikka aristokraatia suvis-

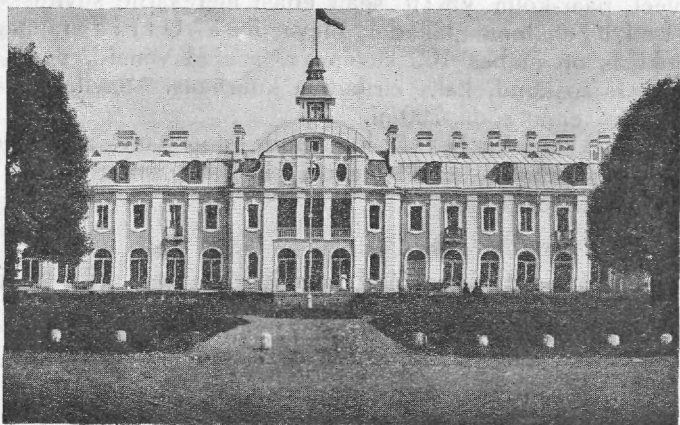

48. pilt. Peterburi tiisikuse-ravitsemise seltsi sanatoorium „Villa Capriccio“. Praegu tarvitamata.

test elumugavustest, milledele sõja-aastad lõpu tegid. Siin näeme, mis suutis luua Peterburi kaupmeeste, võimukandjate ja rahavürstide kapital, nende laialoomulised, mõnutsemist ihaldavad kalduvused ja maitsed. Hävitav võitluse-aeg pühkis vene „saksad“ või kõrvaldas vähemalt nende varanduseallikad. Jäid selle eesõigustatud klassi elamutest Narva-Jõesuu puiestikkudesse ainult kurb-tühjad suvemajad — ehtsad rahameeste mänglev-stiilsed villad, paljuist ainult väline, arhitektuurne kogu rikkalikkude venemaitseliste ilustustega, tornikestega, sammastega, rõdudega. Mööbel, aknad, ukсед kadusid sõjapäevil jäljetult. Suurem hulk villadest seisab siiski tarvi-

tamiskõlbuliselt ja mugavalt avarate parkide ja metsapuude varjul (48. pilt). Rahulik, soliidne, kuigi veidi kurvatooniline on N.-Jõesuu suvituspaik, millesse aga elu ikka enam tagasi voolab.

Narva-Jõesuu kuurort ühes lähema ümbrusega moodustab piirkonna, kus rohkem suvitusmaju kui kuskil mujal Eestis. Juba Narvast 2—3 km jõepinnal allapoole sõites liugleme mööda jõekallastel seisvaist suvilaist: üksikud majad metsa varjul või jälle mitu rühmas, mõned lihtsad, mõned

49. pilt. N.-Jõesuu „kuurhaus“. Ehitatud 1912. a. arhitekt M. S. Ljalevitši plaani järele.

toredad kahe- ja isegi kolmekordsed. Kahjuks on nad sõja- päevil märgatavalt kannatanud.

Narva-Jõesuu sadama lähikonda koondub Narva-Jõesuu kuurordi kogu kaubandus-majandusline elu: kauplused, kirikud, ametikohad jne. Tänavad on kujundatud järgmiselt: neli sirgetvõitu prospekti lõikavad läbi majastiku rööbasjoones merkaldale, kuna kümmekond põiktänavat kuurordi lähisest metsast algades mere äärde välja viivad. Esimese, merkaldale paralleelse Aia tänava äärde on ehitatud kenamad ja kallimad suvemajad. Järgmine, mis majastiku keskkohast

läbi lõikab, on Mereküla tänav, mis ka kuurordi suure puiestiku „valgeks“ ja „tumedaks“ pargiks jaotab ja enesest õieti kuurordi peaprospekti kujutab. Mereküla tänava lähedase puiestiku äärel seisab ka kuurordi tähelepanemis-väärilisem ja nägusam ehitus „kuurhaus“, mis 1912. a. ehitatud. (49. pilt).

Üldiselt on Narva-Jõesuu suvituskoht enam-vähem korrapäraselt ja moodsa kuurordi nõuete kohaselt planeeritud. Tema seisukoht mere, jõe ja kuivapinnalise männimetsa vahel loob suvitamiseks mitmed erilised mõnusused.

Paar kilomeetrit N.-Jõesuust on suvituskoht Šmetzke ja veel paar-kolm km:it sealt edasi mereäärne suvituskoht Mereküla tema lähedal oleva ilusa Utria rannaga. Merekülas on umbes 100 suvemaja, soojad vannid, posti- ja telegraafi-jaoskond, kaks kirikut ja kuurhaus. Suvitajate arv ulatus siin enne sõda 700-ni.

Merekülast umbes 3 km loode pool on merekaldal jällegi suvituskoht — Sillamägi, kust umbes 3 km on Vaivara raudtee-jaama.

Suvitajate majanduslised elutingimused ja kulud.

Suvitus-hooaeg algab 20. mail, suplus-hooaeg 15. juunil.

Suvitusmaks.

Lapsed kuni 10 aastani on suvitusmaksust vabad; kuni 18-aastased maksavad 150, täieealised 300 mk suve pealt.

Korteriolud ja toitmine.

Suvitamiseks jätkub eluruume kuni 6000 inimesele, nii siis ei ole korteripuudust siin mitmel aastal karta. Üksikud möbleeritud toad maksid 1922. a. kuu viisi 1000—2000 mk, hooaja pealt kuni 3000 mk.

2-toaline korter	kuus 1000 mk,	hooaja eest 3000 mk,
2—3-toaline	” ” 2000 mk,	” ” 6000 mk,
3—4-toaline	” ” 2500 mk,	” ” 7500 mk,
4—5-toalised korterid	kuu viisi 3000 mk,	hooaja kohta

1) Alevivalitsuse andmed.

9000 mk. Tuba söögiga pensioonides kuus — keskmistes 3000 mk, paremates 5000 mk.

Tubade hinnad võorastemajades 200 mk. Lõunasöö- kide hinnad võorastemajades 40—50 mk, kuurhausis 50—75 mk. Teateid korterite üle annab alevivalitsuse juures olev suvitusbüroo, Poska tän. 27.

Söögi- ja tarbeainete kauplusi on 22 ja 1 raamatukaup- lus. Turgu peetakse iga päev. Alevis on umbes 30 lehma.

Üldiselt on toiduainete hinnad, näit. Tallinnaga võrrel- des, odavamad.

Lõbustused.

Lõbustuskohtadest tuleb nimetada: kuurhausi, kontserdi- saali, suveteaatrit, mere-kohvimaja saali, karskusselts „Kalju“ saali — kõik näitelavadega; üks kino. Kolmekümnemehe- line orkester mängib hooaja algul üks kord, kesk-hooajal kaks korda nädalas. Kuurhausi pargis korraldatakse sagedasti aiakontserte.

1923. a. suveks on suvituskohta muusikakooriks 1. di- viisi orkester palgatud. Suvitus-hooaja algus oli nelipühi esi- mesel pühal, 20. mail.

Spordivõimalused.

Võimalus kõigi kergespordi-harude jaoks maal. Paadi- sõit merel ja jõel. Kohalikul spordiklubil omad mänguplatsid.

Ettevalmistused 1923. a. suvitus-hooajaks Narva- Jõesuus.

Kõnniteede parandamiseks oli materjal parki veetud, puud ja põõsad juba sügisel põetud, pingid meistri käes teha ja majaperemeestele käsk antud kõnniteid majade ees 1. maiks korda seada. Supluskorraldus on uuendatud. Seni oli suplusvõimalus tundide järele meeste- ja naisterahvastele, mis suplejaile ja päevavannide võtjaile raskusi tegi. Käes- olevaks aastaks on mererand jaotatud seitsmesse raiooni, milledest kaks meestele, kaks naistele, kaks üldist, neist üks ainult kostüümides, kuna seitsmendas, kuurhausi ees, suple- mine keelatud. See on jalutajaile määratud. Millal hinnad

suvitajale kõige soodsamad, seda on raske ette ütelda: selle otsustab nõudjate hulk. Läänud aastal said kõige hilisemad üürijad kõige soodsamate tingimustega, sest leidis veel tühje maju.

Ärimehed ootavad suurt suvitajate hulka. Kaupluste ruumid on suuremalt osalt juba suveks ära üüritud.

Postkontoris

on telegraafi- ja telefoniühendus välisilmaga. Posti saadakse iga päev. Postkontori asukoht Vanal tän. nr. 4.

Kuurordi järelvalvet ja korrashoidmist teostab alevivalitsus, heakorra-komisjon ja suvitusbüroo, Poska tän. 27.

Narva linn, mis üks vanemaist Euroopas (asutatud 1223. a.), kütkestab Jõesuu suvitajate tähelepanu vanade kindlustega — Ivangorodiga paremal ja ordulossiga vasemal Narva jõe kaldal, umbes 70 meetri kõrguse „Pika Hermanni“ torniga, kuulsa kosega ning suurte kalevi- ja linavabrikutega.

Narva-Jõesuu võõrastemajad.

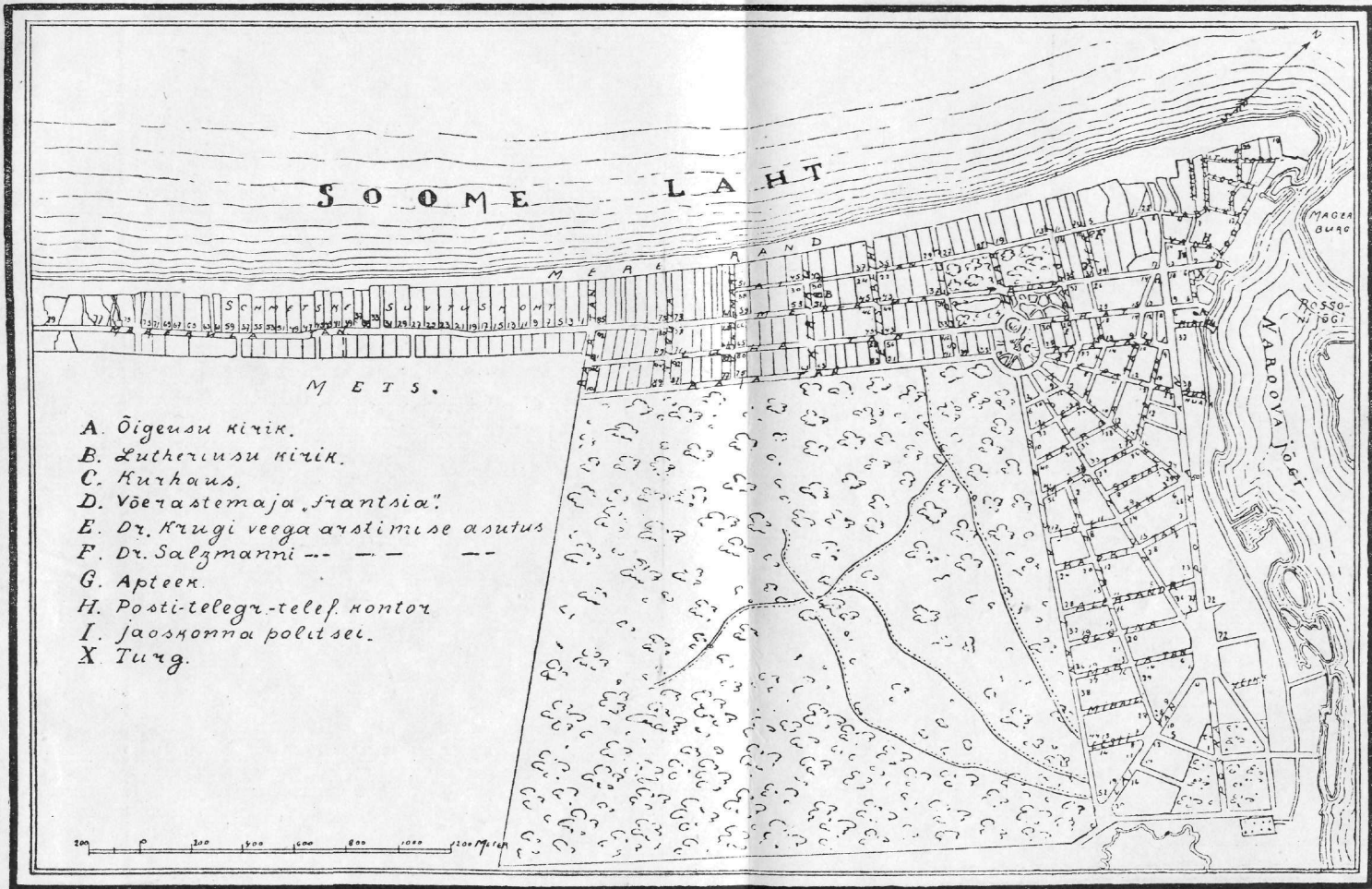
Narva-Jõesuu „kuurhaus“ (49. pilt). Üldine tubade arv 70. Täielise pensiooniga kuu viisi ja hooajaks 40 möbleeritud tuba. Esimese järgu restoran. Salongorkester. Oma veevärk ja elektri jaam. Avar tantsusaal, suveteater, murutõnise mänguplatsid, veeremäng ja biljard.

Soovitav üksikuile suvitajaile või vähematele perekondadele.

Peale selle võõrastemajad: „Hotel de France“, Suur Lootsi tän. 8, umbes 12 toaga, ja „Livoonia“ 10 toaga. Mõlemad üsna korrapärased ehitused. Peale võõrastemajade leidub siin mitu pensiooni.

Sadamas sissesõitjatele tarvitada sõidu- ja veovoormeheid ja pakikandjad.

N.-Jõesuu jaoskonna-politse'i kantselei asub Uuel tän. nr. 12.

Kirikuid

on N.-Jõesuus kaks — eesti ja vene. Eesti kirikus peetakse suvel jumalateenistust ka saksa keeles.

N.-Jõesuu avalik raamatukogu

asub karskuseseltsi „Kalju“ ruumides.

Eestikeelset kirjandust leidub N.-Jõesuu kohta vähe. Vene keeles tähtsamad:

Salzmann, I. A. Dr. „Курортъ Усть-Нарова (Гунгербургъ) въ историческомъ, топографическомъ и санитарно-медицинскомъ отношеиі;

Петрусевиичъ, В. И. „Усть-Наровскій прибой“ jt.

Raudtee-, laeva- ja auto-ühendus.

N.-Jõesuust sõidavad aurikud iga tunni järele jõge mööda Narva; sõidu vältus 45 min., kaugus 13 km. Narval raudteeühendus Tallinnaga; sõidu vältus 8 tundi 57 min., kaugus 210 km. Laevasõitused merele korraldatakse harilikult lõbusõitjale, kuna laevad, mis juhusliselt N.-Jõesuu ja Tallinna vahet sõidavad, ka reisijaid ja nende kraami veavad. 1923. a. suvel kavatsetakse Tallinna ja Narva-Jõesuu vahel korrapärane laevaühendus soetada.

Auto-ühendus 1922. aastast algades Narva ja N.-Jõesuu vahel.

1923. a. kevadest algades alaline auto-ühendus Auvere (end. Korffi) ja N.-Jõesuu vahel. Kaugus 14 km. Autobus jõuab Auverest samal ajal ($\frac{1}{2}$ tuuniga) N.-Jõesuhu kui rong Narva, millega suvitaja pääseb voorimehe sõidust Narva vaksalist sadamasse ja sealt edasi 45-min. sõidust Jõesuhu. Ka kraamiveo-autod sõidavad Auvere — N.-Jõesuu liinil.

Lähemaid teateid autoühenduse kohta annab osaühisuse „Nobe“ esitaja I. Reitsnik N.-Jõesuus, Mereküla tän. 13, telef. 18. Võimalus Tallinnast traadi teel küsida. Tarbe korral ka ühenduse pidamine Sillamäe, Mereküla jt. suvituskohtadega.

Narva-Jõesuu lähine suvituskoht Smolka.

Venepoolsel kõrgel ja liivasel Narva jõe kaldal, poole maa peal Narva linna ja N.-Jõesuu vahel asub vanasti laialt tuntud suvituskoht Smolka (umbes 8 km Narvast). Peeter I ajal põletatud siin rohkesti tõrva ja süsi sepikodade tarvis, millest Smolka oma nime saanudki (Smolka — vene keeles: tõrvaajamise koht).

Oma haruldaselt kuiva kliima ja suurte männimetsade tõttu oli Smolka iseäranis rinnahaigete poolt lugupeetud. Kõrgel kuiv-liivastel Narva kallastel päikesevannideks mõnus võimalus. Jõgi suvemajade ees käepärast; jõe põhi liivane. Suvemajade taga laialdane mets, kus marju ja seeni külluses. Smolka suvituskoht asutati umbes 20 aasta eest.

Enne maailma-sõda oli Smolkas umbes paarsada suvemaja mööda jõe kallast ja metsades laiali pillatult. Nüüd on sõja läbi suurem jagu majasid maha põletatud; mis järele on jäänud, pakuvad kurba pilti oma lõhutud uste ja akendega.

Eesti päevalehtedest on
kõige kasulikum lugeda

„Waba Maa'd“

„Waba Maa“ on kõige paremini toimetatud, juhtiw, suurem ja loetavam päewaleht Eestis. Ilmub päewas vähemalt 8—12 lehekülge piltidega. Hind seesama, mis teistel päewalehtedel — 75 marka kuus. Seejuures aga hinnata kaanded: 1) piltidega nädalaleht „Esmaspäew“, 2) põllumajandusline ajakiri „Maamees“ ja 3) ärarebitaw seinakalender.

Ainult üksikud elanikud on paigale jäänud. Sõja läbi on ka põlised männimetsad palju kannatanud. Ilma mingisuguse plaanita on metsi hävitatud, ja lagedad raiesmikud ulatuvad Vene piirini.

Ühendust Smolka ja Narva linna vahel peab aurulaev „Pavel“, mis Smolka juures peatab.

Mõned suvemajad on elamiskõlblikud ja odavalt saada.¹⁾ Paar kauplust. Smolkas peetakse lehma: piima küllalt saadaval.

Võsu suvituskoht Viru rannal.

Tervismudaga ja 700-aastase minevikuga kuulsustatud Eesti suvituslinnadele — Haapsalu, Kuresaare ja Pärnu — ning kauni merekaldaga Narva-Jõesuule järgneb oma suvitusmõnususe tähtsuse kui ka suvemajade arvu poolest Võsu suvituspaik Viru rannal²⁾.

See Viru ranna vanem ja suurem (peale N.-Jõesuu) suvitus-alevik seisab Käsnu lahe lõunakaldal 59°35' põhjalaiuse ja 25°58,5' idapikkuse all, Rakverest 37 km loode ja Tallinnast 84,8 km ida pool. Võsu on loodusliselt sobiv ja mõnus suvituspaik niihästi tervetele kui ka ravitsustarvitsejatele. Paremate ühenduste juures oleks ta võrsunud linnataoliseks suvituspaigaks — kuurordiks — samuti kui N.-Jõesuugi, kuid seda takistab raudtee kaugus.

Võsu suvituskohta minevik algab umbes 40 aastat tagasi, kui Võsu oli alles tähtsusetu külake kümnekonna elamuga. Võsu valdas Venemaalt tulnud puhkuse- ja tervise-otsijate tähelepanu oma rannalähiste okaspuu-metsadega, kauniste liivakallastega, madalas lahes soojaks mineva veega, liiva- ja merevannide võimalusega ja odava maa-eluga. Suvitajate enamuse moodustasid vene haritlased — õpetajad, professorid, arstid jne. Iga aastaga tuli Võsule ikka rohkem suvita-

1) Näit. nõuti 1923. a. suvel terve suvemaja — 4 tuba, köök, veranda, kõik ühes mööbliaga, söögi- ja keedunõudega — eest ainult 10 000 mk hooaja pealt.

2) Harilik suvituskoht ja nn. kuurort tulevad teineteisest eraldi mõista. Kuurorti lähevad haiged, kellel otse arstimist tarvis on. Suvituskohad on neile mõeldud, kes väsitava talve töö järele puhkust vajavad.

jaid, mille tõttu suurenes ka elumajade arv, iseäranis peale seda, kui Võsu männik väikesteks kruntideks tükeldati ja müügile lasti. Siis hakkasid siia suvemaju ehitama ümberkaudsed elanikud ja isegi Venemaalt tulnud suvitajad. Nii kujunes Võsu männikus terve suvilate alevik, mille suurenemise ilmasõda ajutiselt katkestas. 1914. a. suvel asus Võsul üle 200 perekonna, enamasti Peterburi ja Moskva haritlased. 1922. a. 28. dets. rahvalugemise andmetel oli Võsul 226 maja; neist 160 elumaja 230 korteriga. Elanikkude arv samadel andmetel 535, neist 246 meest. ja 289 naister.

Võsu maastik.

Võsu suvituspaik — alev asub männimetsa all. Maapind kuiv-liivane, paiguti ilma mullakorrata tuiskliiv, nii et

50. pilt. Võsu merekallas suplusmajadega.

tuul teda puujuurtegi alt ära kannab. Võsu kohal moodustab merekallas maa poole kõrgeneva liivaseljäandiku, mis paarsada sammu lai ja piiratud männimetsaga. Mererand, mis kaetud lainetest uhitud ja peenendatud valge liivaga, ulatub Võsu kohalt mõlemale poole mitme kilomeetri pikkuselt,

kuna ta paiguti merekaldast algades laiub kuni 3 km ulatusel järsu paekivi-palistuseni (Virumaa paekallas). Võsu alevikku piiravad kolmest küljest kõrged männi- ja kuusemetsad. Nii varjab ka alevikku põhjatuulte eest tihe männisalk merekaldal. Kuiv, liivane lausk rannik, ümbritsetud okasmetsast, suplemiskohane laht, mis varjatud külmemate tuulte eest, ja suvemajad tervisliselt soodsas männimetsas loovad Võsule meeldiva suvituskoha omadused. Looduspilti kaunistab siin väike Palmse jõgi oma 4—5 meetri kõrguste kallastega. Loogeldes ja

51. pilt. Võsu rand-maastik.

käärusid tehes lõikab jõeke läbi küla ja valgub siinsamas merde.

Männi- ja kuusemetsadest Võsu rannal käivad jalutusreed risti-põiki läbi. Peale selle on ka enamasti igal suvitusmajal oma aiad lillede, pöösaste ja ilupuudega. Metsa-alune võimaldab suvel varjulisi puhkemõnususid.

Selle tõttu, et Võsu randa kolmest küljest metsad ja ühest küljest meri ümbritseb, tundub Võsul õhk puhas, keskmise niiskusega ja imbunud männivaigu lõhnast, mis ollustevahetust kehas kergendab ja suurendab ning organismi kõvendab.

Kiiresti tõmbub vihmavesi maapinna sisse, nii et pori

ei saa tekkida. Udu ilmub ainult kaugemal ja madalamatel kohtadel. Sademeid tuleb vähe, iseäranis suvel. Metsa-alune maapind paiguti samblaga kaetud, mis liivatolmu vähendab. Metsades leidub rohkesti kuremarju, maasikaid, mustikaid, vabarnaide ja seeni.

Meresuplused ja vannimaja.

Madalavõitu ja kolmest küljest metsaga raamitud Käsnu laht läheb päikese käes suvel haruldaselt soojaks, mõnikord kuni 23°—25° C. Soolasisaldus suurem kui näit. Riia rannas. Kõva, liivane ja kividest puhas merepõhi kaldub pikkamisi sügavamaks, mille tõttu uppumise hädaohuta ja sünnis suplemiseks igale eale. Kaldal lähedusse veepinnale on ehitatud suplusmajad, kuhu laudsillakeste kaudu pääseb.

Kaldal metsa veerel kuival liival võimalus segamatult päikesevanne võtta.

Haapsalu ja Kuresaare eeskujul ravitsetakse Võsul ka soojade muda- ja merevee-vannidega, nimelt Ed. L a n g s e p a v a n n i m a j a s, kus peale mitmesuguste vannide ka Haapsalu mudavanne võib saada. Ka mitmed külaelanikud valmistavad sooje merevee-, männiekstrakti- jm. vanne sellekohastes ruumides.

Ravitsemise vahendid.

Võsu suvituspaika peavad arstid ainukeseks kohaks kogu põhjarannal, kus kopsukatarri haigeid ravitseda võib¹⁾. Peale selle on Võsul elutsemine kasulik korratut ainetevahetust — *scrophulosis*'t, *rachitis*'t jne. — põdejaile, iseäranis lastele. Peterburi õpetlased nimetavad Võsuti oma kirjutustes „Laste ja tiisikushaigete paradiisiks“. Üldse on Võsu soovitatav kõigile, kes hingamisorganite haigusi põevad, välja arvatud ainult tuberkuloos raskemas staadiumis. Ka südamehaigetele tundub Võsu kasulikuna. Peale eespool nimetatud tõbede leiavad siin paranemist närvinõrkust, verevaesust, rasvanemist, podagrat, suhkruhaigust jm. põdejad. Tervetel võimalus organismi kõvendada.

Võsul praktiseerivad alaliselt 2 arsti, üks jaoskonna-, teine era-arst. On olemas korralik apteek provis. R. Steini

1) Võsu arsti Dr. E. v. zur Mühleni andmetel.

juhat. ja üks ämmaemand. Ka tulevad siia suveks mõned arstid väljastpoolt.

Spordivõimalused.

Spordivõimaluseks on maal — lawn-tennise platsid, veere-mäng ja jalgpalliväli; merel — sõude- ja purjepaadid ja süstad. Laht on veespordiks sündsam kui ükski teine koht Viru rannas, sest ta on 3 küljest tuulte eest hästi kaitstud.

Mere kaudu lõbusõitudeks soovitav Mohni saar tule-torniga (Võsult umbes 16 km), Käsmu suvituskoht (umbes 3 km Võsult üle lahe nurga), Saardneem ja Lobineem, mis pikkade kivi-kärestikkudena Käsmu lahte kaitsevad mere-tuulte eest. Võsult umbes 15 km (otsejoones) ida poole on rida vähemaid, kuid loodusliselt veetlevaid suvituskohti, nimelt Vainupä, Eisma, Rutja, Karepa ja Toolse vana lossi-varemege, 5 km Kunda vabrikust. Tähendatud suvituskoh-tade piirkonda nimetatakse Selja rannaks.

Võsu korteri- ja toitlusolud.

Suvitajaile väljaüritavaid maju on 57. Tarviduse korral antakse osa elumajadest üürile, nii võimaldub suvita-jaid asendada ligikaudu 120 majasse¹⁾. Peale selle on Võsul 3 pensiooni 32 toaga. Paremad Ed. Langsepa ja V. Thomsoni omad. Esimene männimetsas mere kaldal. Vaade lahele. Hinnad mõõdukad (kõnetraat: Võsu nr. 6):

Suvmajad on varustatud mööbliga ja mõõduka üüri tõttu kõigile kättesaadavad. Näit. oli 1922. a. suvel pen-sioonides täielik ülespidamine 180 mk päevas, toad 25—35 mk öö-päeva pealt.

Toiduainete puudust ei ole Võsul põhjust kurta. Tarvi-likumad produktid tuuakse ümberkaudsetest küladest. Kavatsusel on alalise turu asutamine. Nõudmise kohaselt on saadaval piim, või, munad ja kala. Alevis 2 pagariäri, 2 lihakarni, 1 teemaja, 4 koloniaal- ja manufaktuur-kauplust; peetakse 2 turupäeva nädalas.

Üksikul inimesel võimaldub Võsul 6000 margaga kuus lahedasti elada.

1) Mitmed üsna unustuse hõlma langenud suvmajad osteti endiste omanikkude käest ja seati 1923. a. algul korda.

Lõbustused.

Võsul on kaks seltsimaja saalidega ja näitelavadega, kus asjaarmastajad-näitlejad enamasti igal pühapäeval piduõhtuid korraldavad. Mõnikord käivad ka elukutselised näitlejad linnadest siin etendusi andmas.

Võsul tegutseb rohke arv seltse, näit. „Võsu noorsoo kasvatusel selts“, „Kaubaravitajate-ühisus“, „Tuletõrjajate-selts“, „Hoiu- ja laenuühisus“, „Meremeeste-selts“, „Jahimeeste-selts“ jne.

Laeva- ja maantee-ühendus.

Võsule pääseb 1) Tallinnast laevaga. 1923. a. suvel sõidab aurik „Kungla“ 2 korda nädalas; sõiduhind — I kl. 300 mk, II kl. 200 mk; 2) Rakverest posthobustega — 750 mk paari eest (37 km) ja 3) Rakverest autobussiga iga päev; sõiduhind — 300 mk inimese pealt, lastel alla 10 a. — pool hinda. Bagaaži jaoks veo-autod. Auto-ühendust korraldab automobiilijaam „No 01“ — Rakveres, Lai tän. 27, telef. 80. Autod tellimise peale igal ajal saadaval. Sõit Rakverest Võsule vältab 1 tund 45 min. 2 omnibusi mahutus kuni 75 inim.¹⁾

Postiühenduse jaoks on Võsul

posti-, telegraafi- ja telefoni-kontor, kuhu post Rakverest 3 korda nädalas tuuakse.

Tarvilikke teateid suvitusolude kohta annab Võsu heakorra- ja hoolekande-komitee kirjalikult või suusõnal.

Võsu lähine Käsmu suvitusküla.

Käsmu suvitusküla seisab Käsmu lahe läänepoolsel kaldal, Võsult üle lahe umbes 3 km. Küla asetseb umbes 5 km pikkuse ja 3 km laiuse poolsaare veerel, mida piirab idast Käsmu ja läänest Munga laht, kuna lõunas veepiiret suurendab üks metsajärv, millest oja merde voolab. Nii on Käsmu ümbrus pea kõigilt poolt vetega piiratud. Okaspuu-metsadega kaetud poolsaar ulatub kaheharalisena kaugele merde.

1) 5. juunist 1923 a. avati autoühendus Võsu ja Tallinna vahel. Ärasõit Tallinnast Vene tarult igal teisip., neljap. ja laupäeval kell 5 p. l. Ärasõit Võsult igal esmap., neljap., ja laup. kell 5 homm. Sõidu hind 600 m.

Käsmu maastik ja eriti mererand on vastand Võsule: Kruusane rand kuusemetsaga kaetud, meri kalda lähedal sügav, kallas kivine. Poolsaare hommikupoolsest nurgast läheb umbes kilomeetri pikkune kivi-kärestik madala lahe põhjal merde, kujunedes lõpuks kindlaks saareks („Saardneem“), kus kidurad kadakad ja männid kasvavad. Kivid lasuvad saare ümbruses nii tihedalt, et kivilt kivile astudes üle mere võib minna. Sügav meri küla all moodustab loomuliku sadama.

Käsmu mehed on soodsate loodustingimuste tõttu pea kõik meremehed. Suvel on mehed laevadega enamasti väljas, kuid talveks tulevad jälle koju. Rahvas elab jõukalt.

Enne sõda oli Käsmu otsitud suvituskoht, kuigi tema rand suplemiseks vähem kohane Võsu rannaga võrreldes. Käsmu paremuseks on tema metsade vaikus, eralduv ja mere kaitstud asend. Soovitav segamatu suvituspaik puhkuse otsijaile. Suvitajate pealõbu enamasti merel sõitmine. Suvemajad tüsedate mändide ja kuuskede varjul, enamalt jaolt merekaldal. Nende arv ei ole kuigi suur; kuid tarbe korral leidub ruumi ka küla elumajades, mis suvemajade laadi ehitused.

Laevaühendus Tallinnaga 2 korda nädalas; maad mööda Rakverest umbes 42 km. Auto-ühendus Rakverest Võsu kaudu. Kõige hõlpsamini pääseb siia siiski laevaga Tallinnast. Telefoniühendus Rakverega. Post käib Võsu kaudu. Külas meremeeste-kool ja 6-kl. algkool. Lõbustuste kohaks seltsimaja. Toiduaineid tarbeni saadaval. On olemas pension, arst (Dr. Mühlbaum) ja kaks kauplust.

Viru ranna suvituskohad Võsu ja Kunda vabriku vahel.

Nagu eespool nimetatud, leidub Võsult ida pool kuni Kunda mõisa piirini umbes 12 km ulatusel looduskenal Selja rannal mitu vähemat suvituskohta, mis ümbritseva looduse tõttu tähelepanndavad, kuid vähem arenenud ühendusteede (raudtee) puudusel.

Rand ise on eriti sel kohal, mida kohalik rahvas Laikme rannaks nimetab, üsna kena.¹⁾ Kaunis tihe männimets ulatub

1) „Pvl.“ Kodu nr. 11 andmeil.

pea merekaldani, tükati ainult mõne sülla laiust liivikut jättes. Sulli jõe suus on metsa ja mereranna vahet ainult meetrit 20—25. Jõgi voolab merde umbes $\frac{3}{4}$ km eemal kõrgete kallaste vahelt välja tulles. Valdavalt omapärane on siin maakoht umbes $\frac{1}{2}$ km kaugemal, kus kõrge (paiguti kuni 60 m) nõlvak, — arvatavasti endine merekallas, — kohati peaaegu ristjoones üles kerkib ning osalt madala lepikuga, osalt männimetsaga kaetud. Samuti on metsaga kaetud kõik endise merekalda alune ja nõlvakupealne kuni mereni. Selle metsa varjul, enamasti nõlvaku all, asubki suurem osa maju, mida suvitajaile üüritakse. Sõja-eelsetel aastatel suvitas Selja rannal igal hooajal umbes 300 inimese ümber.

1910. a. ehitas hra Grimm Selja rannikule (10 km Kundast) esimesed üüritavad suvilad. Varemalt olid siin ainult parun Girardi suvemajad. Suvitajad asusid rannarahva elamutes, enamasti 3—5 toaga nägusad ehitused. Harilikult kolis pererahvas suveks kuhugi kõrvalisse hoonesse ja andis majad tervetena suvitajaile kasutada.

Võõraste vastu on Selja randlased tähelepandavalt viisakad. Tee peal vastu tulles teretab pea iga inimene võõrast, mis esialgul õige imelik tundub. Nähtavasti avaldub siin soome mõju: käivad ju soomlased siin silku kauplemas ja kartuleid üles ostmas. Majadki püütakse soome eeskujule järele ehitada.

Jsegi keel on seljalastel õige paljude soomekeelsete sõnadega segatud, nii et inimesel, kes esimest korda Selja mehe keelt kuuleb, sellest õige raske on aru saada.

Esimene suvituskoht Vösumt Kunda poole minnes on

Vainupä,

Kundast umbes 20 km. Kõrge kivine, paiguti ka puhas-liivane mererand, vaba vaade merelahele. Kaldast umbes 5—6 km laiub end. Karula mõisa kuuse- ja männimets, mis ranna läheduses tiheneb. Seesugust kõrget metsa leidub Eestis harva. Sõja eel elutses Karula metsades rohkesti jahiloomi: põtru, kitsi, rebaseid, kõiksugu lindusid.

Vainupä rand on oma loodusliku ilu ja hea supluskohta poolest mõndapidi mõnusamgi kui suurem ja perekam Vösu. Vanasti oli Vainupä ainult ümberkaudsete mõisnikkude suvitus-

kohaks. Suurem osa suvemajadest on vanemad ehitused. Ruumi leidub ka rannameeste majades. Rakverest võib Vainupäle sõita autoga, kaugus umbes 30 km. Mere kaudu juhuslik ühendus Kunda ja Võsu kaudu. Küläs jõgi kenade kallastega, kabel, kauplus jne.

Vainupäält edasi Kunda poole on rannal järgmised suvituskohtadena tuntud külad:

Eisma — läheduses leidub veel tugevat laevametsa. Vaikne rannaküla. Võid, piima ja liha odavalt saadaval. Rutja ja Karepa, — külad, mis väikese jõega sügava oru põhjas teineteisest eraldatud. Põline mets kõrgel kuival kaldal. Mitu eriti ehitatud suvemaja. Kohale pääseb Kunda kaudu, kuhu Rakverest raudteega sõidetakse. Kaugus Kundast 7—8 km. Enne sõda olid siin ka soojad vannid saadaval.

Toolse küla,

Kunda lahe läänepoolsel kaldal, 5 km Kunda vabrikust.

Toolsel on praegu ainult mõni üksik suvemaja ja talumajades mõned ruumid üürimiseks. Looduslikud tingimused aga võimaldaksid siin üsna meeldiva suvituspaiga asutamise. Küläs muinasaja mälestus — 14. aastasajal ehitatud Toolse (Tolsburg) lossi varemed laevade peatuskoha juures. Praegusel ajal on need varemed veel püsti ja annavad selge pildi endise lossi suuruse kohta. Teine vana aja mälestus on nn. „Linnamägi“ Kunda mõisa piirides („Weidenbaumi peal“). See linnamägi, pikuti umbes 100, laiuti 40—50 sammu, on täisnurkne, umbes 40 meetrit ümbritsevast maapinnast kõrgem järskude kallakutega kõrgustik. Linnamäge ümbritsevad kraavid, milledest mõned veel selgesti pildistavad endise kindluse kontuure. Mäelt veetlev vaatepilt.

Kunda tsemendivabrik, mis oli oma ajal üks suuremaid tervel Venemaal, on läheduses suvitajaile huvitav vaadata. Vabrik on asutatud umbes 50 aasta eest. Poole-saja aasta jooksul võrsus Kunda vabrik suureks tööstusettevõtteks, mis üle 1000 tunni tsementi päevas suudab valmistada. Vabrik asub Kunda mõisa ja Lontova alevi vahel Viru-Nigula kihelkonnas. Rakverest viib vabrikusse raudtee. (Pikem kirjeldus Kunda tsemendivabriku üle M. Kampmanni „Eesti kodumaa“ esimeses jaos.)

Kundast umbes paarkümmend kilomeetrit ida pool asub teine tähtsam eesti tööstuskoht — Aseri tsemendi vabrik.

Toila suvituskoht

kuulub omapärase maastiku tõttu kõige kenamate hulka Eestis. Tema väärtust suurendab ta kättesaadavus: ainult 8 km Jõhvi jaamast. Lehtpuu-metsadega ja muruplatsidega mereäärne nõlvak kõrge paekalda ja mere vahel kujundab sündsä ja kauni maastikulise suvituskoha asendi. Võluv vaade merele. Osooniküllane õhk kuulustab Toilat õhu-kuurordina. Toila väärtust suvituskohana hinnates ehitasid mitmed vene õpetlased siia kenasse männimetsa suvemajad. Mitu aastat suvitas Toilas kadunud eesti riigimees J. Poska.

Toila läheduses Pühajõe suus, kus kalda vaatekoht iseäranis kaunis, asuvad kuulsad Oru suvitused, kus esimesel kohal vene miljonäri Jelissejevi loss, mille ehitamiseks kulutatud hiiglasummad. Lumivalge itaalia stiili ehitus, ilustatud torniga, suured triiphooned, nn. talveaiad, maneež, ilustatud terrassid, platood ja lehtmajad, väike kirik, suured teenijate-elumajad jne. annavad kohale ümbrusest suuresti erineva välimuse. Siis veel toredad pargid lossi lähedal, kiirelt jooksev Pühajõgi sildadega laiemas orus, kena männik rannikul — see kõik kokku sünnitab ilusama koha Eestis. Praegu on ta hooletuses, kuid edaspidi elustub Oru jällegi.

Toilas on umbes 60 suvemaja väljaandmiseks, varustatud mõõbliga, köögi- ja lauanõudega.

Kohale pääseb Jõhvi raudtee-jaama kaudu voorimeestega.

Teateid suvituskoha olude üle annab Toila heakorralts, adr.: Toila postkontor.

Toilast edasi Narva-Jõesuu poole on tähelepandav Oru ja Voka vaheline Neidu kallas, sest siin ei ole kaldapealne lage, vaid kaetud enamasti männimetsaga. Selles nõndanimetatud Nõia-metsas leidub mitmesuguseid keldreid, mõned veel terved, teised sisse langenud, mis näitab, et siin ennemalt kihanud elu, mille üle kohalik rahvas ei tea kuigi palju seletust anda. Siin räägitakse vanadest truubituid parkidest, linna ehitamisest, mis pooleli jäänud¹⁾.

1) Lähemalt: G. Vilberg, Kodumaal rännates, I, lhk. 24.

Suvitajad ei jäta ka Toila läheduses olevaid põlevkivi kaevandusi vaatamast (Kohtla-Järve ja Kukruse kaevandused, kus paartuhat töölist tegevuses).

Toilast otsejoones 15 km ida poole on merekaldal jällegi suvituskoht —

Sillamäe,

mis Vaivara raudtee-jaamast ainult 3—4 km kaugel. Suvemajad kõrgel liivasel merekaldal männimetsa all. Enne sõda oli suvemaju siin üle saja, ilmasõja hävituste peale vaatamata on terveks jäänud siiski ligi 60 eluhoonet; sellega on Sillamäe üks perekamaist suvituskohtadest Eestis. Mõnus kallas suplemiseks — liugjas liivane maariba, kuiv männimets, murulagendikud.

Sillamäe läheduses Päite küla kohal kerkib paekallas järsu kiviseinana 43 m:ni. Siin tulevad silmade ette kohad, mis oma ilu poolest ei jää maha välismaa kaunimaist mägismaastikest — rivieeradest.

Toiduaineid on Sillamäel saadaval odavamalt kui mujal Eestis.

Sillamäelt umbes 10 km edasi Narva-Jõesuu poole on viimane suvituskoht enne N.-Jõesuud — **Mereküla**, millest eespool kirjutatud.

Nii on Viru rannikul Käsmust algades umbes 150 km ulatusel kuni N.-Jõesuuni 11 tuntud ja looduskaunidusest kuulsustatud suvituskohta, nimelt Käsmu, Võsu, Vainupä, Eisma, Rutja, Karepa, Toolse, Toila, Sillamäe, Mereküla ja N.-Jõesuu. Soovitav rännak turistidele, muu seas kuulsa Viru paekalda vaatlemiseks.

Suvituskoht Loksa.

Tallinnast umbes 70 km ida pool, Papi- ehk Loksa lahe põhjapoolses sosis on suvituskoht **Loksa**.¹⁾ Tallinnast laeval sõites jõuame Papilahe suhu, mis piirdub kahest küljest pikkade neemedega — loodes Juminda ja kirdes Pärispä neemega.

1) Elanikkude arv Loksa suvituskohas umbes 300.

Nõnda näeme neemede vahel korruga tervet poolringitaolist lahte, mis palistatud tiheda okaspuu-metsa ribaga. Kallas maa poole kohati kõrgenev, enamasti aga lame liivane — *plage*. Ühtlasi paistab ehitustik, millest kerkivad 5—6 vabriku korstnat. See on Loksa telliskivi- ja lauasaagimis-vabrik. Vabriku kohal sadam kahe sillaga. Üks neist vabriku ehitatud ja vabriku tarvitada oma saaduste — telliskivide — transporditeerimiseks, teine nn. „kroonu sild“, üldiseks tarvitamiseks.

Vabrikust lõuna poole rannaäärsesse männimetsa ehitati umbes 5 aasta jooksul enne ilmasõda kaunike kogu ilusaid suvemaju — villasid. Ehitusega tegid algust vabriku direktor B. Mölder, ins. Jaron, Dr. Köhler jt.

Praegu on Loksal 18 suuremat suvemaja, enamasti 10—12-toalised ehitused avarate klaasrõdudega.

Majastik asendub üsna tihedas sirgetüveliste puudega männimetsas. Maapinda katab kanarbik ja lopsakas pohla-var. Männiku serva ja merekalda vahel puhas, valendav liivarand, mis vee alla ulatudes moodustab sama puhta merepõhja, suplemiseks kohase ja mõnusa. Rannal sobiv võimalus päikesevannide võtmiseks: liiv soe ja kuiv. Suveks ehitatakse rannale suplusmajad. Pärispä neem varjab lahte külmade tuulte eest, mille tõttu vilumalgi päeval vesi suplemiseks küllalt soe on.

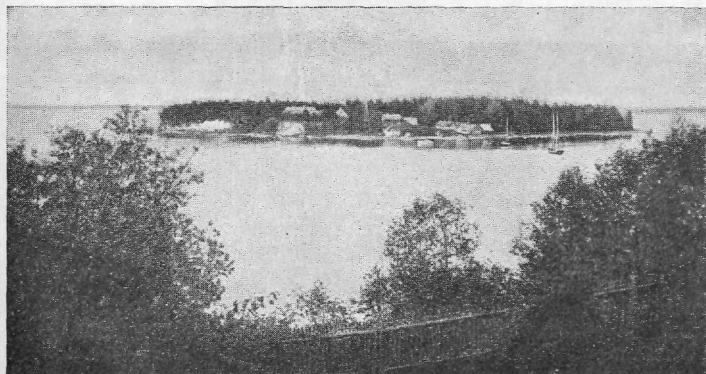
Idast piirdub suvemajade kogu, ehk kohalise nimetuse järele „Nõmm“, Loksa külaga ja vabrikuga, millest eraldub Valge jõega, mida siin Loksa jõeks nimetatakse. Vilumail päevil tarvitatakse suplemiseks jõge, kus vesi soem. Suvitusnõmm on kruntideks planeeritud. Kogu metsa-alune kuni Hara küalani on suvituskohta suurendamiseks kõlblik umbes 2 km ulatusel. Kruntide vahel korralikud sirged tänavad. Peatänav, mis vabriku kontori juurest algab ja Hara küla poole viib, on umbes $\frac{1}{2}$ km pikkuselt kivitatud, kuid rohtunud — mõnus koht jalutamiseks. Mõlemail pool tihe mets, kus kasvab ohtrasti mustikaid ja seeni.

Loksa kui suvituskoht on meeldiv ja vaikne puhkepaik linlasele. Siin on võimalus terved päevad rannal või metsaalusel segamatult mööda saata, ja minna kuhu süda soovib, — kas suplema või liival päikesevanne võtma. Mereõhk

segatud vaigu lõhnaga, mis kuumil suvepäevil imbub noorist männist, on karastav ja värsk.

Raudteel on Loksale ligipääs raske. Lähemasse jaama — Kehra — on umbes 40 km, ent korrapärast ühendust Tallinnaga ja lähemate suvitusrandadega — Käsmu ja Võsuga — peab riigi laevasõidu-amet oma reisijatelaevaga. Suvel sõidab aurik „Kungla“ siia igal nädalal 2 korda. Sõit maksab I kl. — 250 mk, II kl. 150 mk. Lõuna einelauas 60—65 mk.

Toitlusolud suvitajaile raskusi ei sünnita. Igal laupäeval peetakse turgu, kuhu ümbruskonna küladest mune, võid,

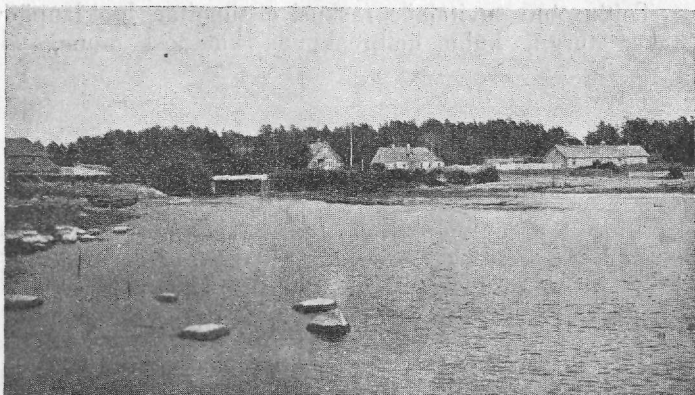
52. pilt. Hara saar Loxsa lähedal.

värsked kalu ja teisi toiduaineid kaunis rohkel arvul müügile tuuakse. Hinnad näit. Tallinnaga võrreldes odavamad. Lähema karjamõisa aednik toob igal laupäeval koorma värsket juurvilja turule, mida suvitajaile nädalaks jätkub. Värsket liha müretseb kohalik lihunik. Leiba ja saia küpsetavad 2 pagarit. Kauplusi on Loxsa alevikus 3; kaks neist erakauplused ja kolmas kaubatarvitajate-ühisus. Peale selle kellasepp, päevapiltnik, habemeajaja, paar rätseppa ja kingseppa.

Keset alevikku on 6-klassilise algkooli maja, kahekordne paekivist ehitus. Sõja-eelseil aastail asus koolimajas linna kehvemate laste suvekolonii.

Aleviku serval mäekünkal on väike nägus kabel — Kuusalu koguduse abikirik ilusa surnuaiaga. Loksas on vabatahtlikkude tuletõrjujate seltsimaja, kus kohalik noorsugu sama seltsi ja kohaliku haridusseltsi korraldusel pidusid peab. Seltsimaja juures apteek, kuna siin ka alaline jaoskonna-arst elutseb. Post tuuakse kolm korda nädalas. Postkontoris telegraafi- ja telefoni-ühendus.

Loksa telliskivi-tehas on üks suuremaid Eestis: võib

53. pilt. Loksa.

aastas valmistada 7—8 miljonit telliskivi. Vabrikus 250 töölise ümber.

Loksa suvituskoha ümbruses on suvitajail võimalus tutvuda rannaelu ja rannamaastiku omapäraste joontega ning avaldustega. Suurem jagu Loksa-lähisest käärulisest mererannast on külade all, kus kalamehed elavad, keda ümberkaudu randlaste ehk rannameeste nime all tuntakse. Rannas on töö ja teenistus mitmeti teissugusem kui maal, seal on teised elutingimused, ja sellepärast läheb randlane „maamehest“ ka tähelepandavalt lahku.

Ühel pool laialdane, lage meri, teisel okaspuu-mets — nii seisavad rannakülad nagu kiilud liivasel või kivist merekaldal. Võõrale, kes harva randa sõidab, pakub niisugune rannaküla pilt koguni üllatavat vaadet (52. ja 53. pilt).

Suvituskoht Klooga.

Kuna Tallinnast ida poole kuni Narva jõeni kümme-kond tundi suvituskohta leidub, eriti Viru rannal, on Tallinnast loode pool kuni Haapsaluni ainult üks tähelepandav suvituspaik, mis selleks kohane loodustingimuste kui ka suvitamiseks kohandatud elumajade poolest. See on suvituskoht Klooga, kuhu Tallinnast on umbes 30 km ja lähemast raudtee-jaamast (Kloogalt Keila — Baltiski raudteel) ainult 3—4 km.

Klooga- ehk Lahepä laht, mille kaldal suvituskoht asub, on loodusliselt nii kujunenud, et ta põhjatuulte eest kaitstud on. Selle tagajärjel on vesi lahes soe, niisama ka õhk¹⁾. Rand üleni männimetsaga kaetud ja liivane. Ka mererand ei jää Narva-Jõesuu ega Riia rannast millegi poolest taha. Nii tundub Klooga suvituskohana eeskätt meie pealinlastele kõigiti sünnis.

Klooga tähtsust suvituskohana märkasid juba oma ajal Balti mõisnikud. Enne ilmasõda tekkis Kloogale terve rida aadlisoost omanikkude suvemaju. Paruniproua Uexküll, kes oma ajal 72 miljonit kuldrubla pärinud, avaldas Klooga ranna vastu erilist huvi. Ta muutis Kõltu (Wellenhof) mõisa suvituskohaks ja laskis metsa kenad jalgteed rajada. Kõltu kuulub nn. suvitasmõisate hulka ilusa metsa, tarviliste hoonete ja vähese aiamaaga, kuna põld puudub. Enne sõda suvitasid Klooga rannas mitmed aadliperekonnad, nende hulgas ka mõned tuntud kirjanikkude omaksed. Need suvitajad eraldasid endid põhimõttega, et ilusasse Klooga randa ükski kodaniku soost isik, kõnelemata siis veel eestlastest, ei tohi pääseda. Sellest põhimõttest peeti kõvasti kinni.

Kuid lähenev ajaloo-murrang ilmasõja näol lõi juba praod sisse iganud põhimõttesse. Paruniproua pärijate hulgas oli keegi Preisi vabahärra, kes siinsetest eelarvamistest palju ei hoolinud. Ilmasõja aimusel (aasta enne sõda) tahtis ta Kõltu mõisat ära müüa ja oleks seda ka eestlastele müünud, kuid ostjate kõhklemise tõttu läks mõisa seekord ikkagi sakslaste kätte.

Kuid eesti soost ostjate eestvõtjal notaarius Linnamäel läks siiski korda mõne tiinu võrra männimetsa omandada,

1) Rbn., „Päevaleht“ 2. juulist 1922. a. andmetel.

kuhu ta sõja-aastail suvemaja ehitas. Linnamägi oli sellega esimeseks pioneeriks Klooga rannal.

Sõja ajal olid vene sõjaväed Klooga rannal suvemajades korteris, talitades seal, nagu see neil igal pool viisiks oli: majad lõhuti ja rüüstati nii, et ainult ukse- ja akna-augud järele jäid, lehtpuud, eriti kased, raiuti maha, kõrvalised hooned tarvitati tulepuudeks jne.

Pärast sõda, iseäranis aga pärast saksa okkupatsioonivägede lahkumist, müüsid mitmed aadlisoost isikud oma suvemajad ära; ostjate hulgas oli ka eestlasi.

Hakati purustatud suvemaju parandama, niipalju kui erakordne aeg lubas. Klooga rand on jällegi suvituskohaks muutumas.

Suvmaju leidub siin 50 ümber. On asutatud suvemaja-omanikkude selts, kes 1922. a. esimesi korraldustöid hakkas tegema.

Klooga suvitusrand on tublisti 7 km pikk. Esimeste majadeni raudtee-jaamast 3 km. Kloogal on kaks kostikohta (pensiooni), mõlemad ilusail kohtadel. 1922. a. ostsid Eesti panga ametnikud omale Kloogale ühise maja.

Kloogalt 8 km Tallinna poole minnes on Keila jõe suus Keila Joa park ja loss (end. Schloss Fall), mis kuulub kõige ilusamate looduskohtade hulka Tallinna ümbruses. Puiestik on inglisis-gooti stiili kahekordne loss ligi 30 meetri kõrguse torniga.

Keila Joa loss ja park on Vabariigi Valitsuse liikmete (ministrite) suvituskohaks määratud.

Keila jõe veevood, mis lossi puiestikust ülevalpool hulga saarekete vahel lahus jooksevad, ühinevad joa peal ja langevad 5½ meetri kõrguselt ja üle 70 m laiuselt sakilisest paekaldast alla, muutudes valgeks vahuks. See on kuulus Keila juga. Joast mereni on umbes 1,5 km.

Tallinna-lähine
suvituskohht Pirita.

Suvituskoht Pirita.

Tallinna keskkohast — Toompea veerult 6 km kirde pool, Pirita jõe suus on vana kloostriläheduses väikesest kalurite külast mõnekümne aasta kestel võrsunud ligikaudu 70 elumajaga suvituspaik, kus eriti suve-elamuid umbes 30.

Suvitusmajastik asetseb jõe pahemal kaldal, jõest, laugmerest ja männimetsast piiratud, umbes $\frac{1}{4}$ km²:i suurusel

54. pilt. „Kalevi“ maja Pirital.

täisnurksel maa-alal, mis planeeritud sirgete tänavatega. Nägusad uuepoolsed puu-ehitused rõdudega, palkonitega, aedadega. Nende hulgast erineb „Kalevi“ seltsimaja kõrge omapärase palkehitusena (arhitekt Burmanni kavand) (54. pilt).

Jõe paremale kaldale viib 45 m pikkune puusild, kuna varemalt parvega ühendust peeti. Paremalt kaldal, kloostril

varemete ümber kobaras kümmekond talumaja, enamasti väikemaa-pidajad kalurid, restoran, apteek, 2—3 kauplust jne. Talumajadesse on suvitamiseks kõlblikud ruumid ehitatud.

Kuigi Pirita suvitusmajastik alles väike, tema territoorium tüübilisel randmaastikul — liivakaldal — looduslikes algolekus, kuulub ta siiski tarvilikumate ja kuulsamate suvitus- ning supluskohtade hulka Eestis. Igal suvepäeval, eriti õhtupoolikul, valguvad siia linnast sajad jalutajad ja suplushimulised, kuna pühapäeviti nende arv tuhandeteni suureneb. Siis kihab Pirita mererand 1 km:i pikkuselt suplusspordi harrastajaist, kes peale suplust lausa külge-külje kõrval kaldal liivalohkudes päikesepaistet naudivad. Rand aina valendab aluspesust ja paljaist kehast. Hommikust kespäevani veavad mootorpaadid linnainimesi Pirita rannale. Puupüsti täiskiilutuna tulevad paadid pea vahetpidamata. Samuti valguvad õhtul jälle tagasi. Meres sobib elav suplus vabalt ja ühiselt mõlemile sugupooltele. Suurlinn on selles suhtes eelarvused kaotanud.

Veespordi abinõudena on Pirital süstad ja paadid tarvitada. Spordipidustusi ja -harjutusi korraldab siin suurem ja vanem eesti spordiselts „Kalev“, kellel veespordi jaoks hulk süste, ujumismaja hüppetorniga jne.

Hulk linnarahvast kasutab pühapäevast puhkust Pirita ümbruse metsades — jõe paremal kaldal varemete taguses Kloostrimetsas ja pahemal kaldal Kose pargis, kus männimetsa all kuival nõmmel mõnus istuda ja einet võtta.

Pealinna-lähise suvituskohana on Pirital suurenemise suhtes tulevik. Pirita loodusline asend — jõesuu ja suplusmõnus liivarand (*plage*) — võimaldab igatahes moodsa kuurordi ehitamist.

Pirita on Tallinnale kõigiti tarvilik, eriti supluskohana. Praegu ei luba korterite puudus siia suuremat suvitajate hulka koonduda: Pirita suvemajad üüritakse vähemalt pool aastat ette ära hoolimata kõrgeist hindadest. Suvel leidub harukorral ainult üksikuid tube.

Ühendus linnaga on korraldatud mootorpaatide ja väikeste aurikute abil Pirita jõe suust Kalaranda ja Kadriorgu ning auto-omnibussidega maanteed mööda. Paljud lähevad jala, kuna 3 km kaugus linna äärest arvates raskust ei tee.

Piirita loodus ja ümbruskond.

Tallinnast Piritale viib mereranda mööda maantee, mis ulatub kuni Viimsi mõisani (linnast 10 km), kus ta vähemateks külavahe-teeedeks hargneb. Kõrge järsuvõitu paekallas (glint) — Lasnamägi, mis Tallinnale idas püreks, tungib järsu nurgana Pirita maantee lähikonda Marienbergi mõisa juurde (1 km Kadriorust) kuni $\frac{1}{2}$ km:i kaugusele veepiirest, kerkides siin, Suhkrumäe kohal 47 meetri kõrgusele, mis kõrgem punkt Tallinna ümbruses (Toompea 43 m). Marienbergi juurest kääneb paekallas täisnurgi kagusse, ühineb Lasnamäelt $2\frac{1}{2}$ km:i kaugusel uuesti Narva maanteega ning lookleb viimasega rööbiti Pirita jõeni 5 km kaugusel merest. Sellel, üle 40 m kõrgusest paekaldast, merest ja käärunisest Pirita jõest ümbritsetud randtasandikul, mis mõõdab pikuti umbes 5 ja laiuti $1-1\frac{1}{2}$ km, asuvad kolm suvituskohta: jõesuus Pirita, $1\frac{1}{2}$ km ülalpool Kose ja viimase lähikonnas Lükati umbes 8 suvemajaga.

Pirita jõgi, mille kallastel asuvad eespool nimetatud suvituskohad, algab Paunküla lähedal soodes, võtab enesesse mitu lisajõge, pahemalt poolt Kuiva jõe, mis Kose kihelk. Kurena küla lähedal maa alla kaob ja salajõena paar kilomeetrit jookseb; Kata jõgi kaob samuti Tuhala koolimaja juures maa alla ja tuleb paari kilomeetri järele Kata veski lähedal allikana välja. Pirita jõgi on haruldaselt kääruniline ja loogeline. Iru küla lähedal (5 km Piritalt) voolab ta kõrgete paekallaste vahel, Kose ja Pirita juures laiub paiguti 40 meetrini. Suubub Pirita suvituskoha juures Tallinna lahte. Pikkus 75 km.

Alamjooksul, suvituskohtade piirkonnas lookleb Pirita jõgi seljakute ja kühmude vahel, paiguti on nõva (jõesängi) ümber uhtlammi, siis jälle kõrgemad liivakaldad, kaetud männimetsaga — kohane jalutuspaik linlastele.

Umbes $\frac{1}{2}$ km maanteest kuni mereni voolab Pirita jõgi liugjate liivakallaste vahel, mis moodustavad suplus-piirkonna: pahemast kaldast loode pool $\frac{1}{2}$ km pikkune liivrannik suvitusmajadega, kuna jõe paremast kaldast algades $2\frac{1}{2}$ km:i pikkune ja $\frac{1}{2}-\frac{1}{4}$ km laiune enamasti noore männimetsaga kaetud kivipuhas liivseljandik mugava suplusmaastiku kujundab. Siin on rand niihästi jõe kui ka mere poolt lage,

puhta uhtliivase pinnaga ja väikese kallakuga tasandik metsa ja veepiire vahel umbes 100—200 sammu laiusel, mis piirdub 1—2 meetri kõrguse randiga rööbiti veeservale. Sellest kõrgemast palistusest sammu 20 kaugemal algab mets. Lainelise pinnaga metsaalusel enamasti valkjaskollane puhas liiv, paiguti kamarik. Puude varjul liivalohud ja -augud, kus päikese-
paistel mõnus pikutada.

Pirita ranna kohal on meri nn. laugmeri, mis läheb pikkamisi sügavamaks. Merepõhi on puhas valge liiv, mille näha isesugust tihedat lainetetaolist moodustust, mis meelde tuletab virda veepinnal väikse tuulega. Enamasti kerkib vesi siin läänetormidega, mis vett ajavad Läänemerest Soome lahte. Sellevastu viivad ida- ja kagutuuled vee lahest välja. Paguvee ajal taganeb vesi mitu meetrit harilikust randjoonest eemale. Merepoolse tuulega on vesi soem, maapoolsega külmem. Et Pirita rand põhjatuultele kättesaadav ja teda ainult pealelõunane päike soendab, siis ei suuda ta merevee soojuse poolest Haapsalu, Pärnu, Kuresaare ja Vösuga võistelda, kuna ka tervismuda siin puudub, kuid oma suplusmõnusa liivakalda tõttu jääb ta Tallinnale ainukeseks lähedaseks supluskohaks.

Pirita kuulub end. Viimsi mõisa piirkonda, millel oli 3312,6 ha maad, sellest talumaid ainult 920 ha 69 majapidamisüksusega. Viimsi mõisale allus terve poolsaar Randvere ja Tallinna lahe vahel Rohuneeme otsaga. Piritalt Viimsi mõisani 4 km.

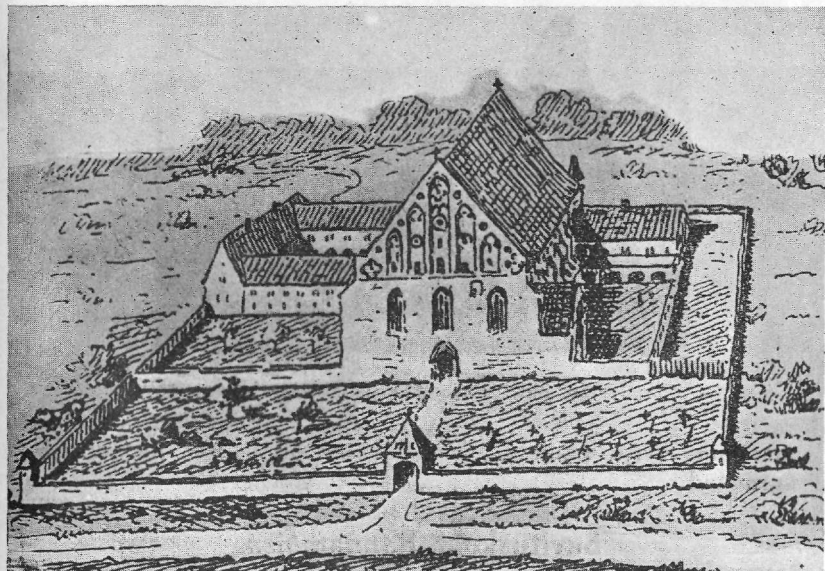
Silmapiiril Viimsi poolt algades vähemad saared Kumblu ja Kresso Rohuneeme otsas ja Pandja 3 km lõuna pool. Need on enamasti merilindudele, iseäranis tiirudele ja tüllidele, pesituspaigaks, kuna inimesi siin ei ela. Suurem saar Rohuneeme otsa kohal on Äigna, lääne pool Naissaar.

Pirita kloostril varem.

Pirita klooster (das Kloster zu St. Brigitten in Mariental) ehitati 1407.—1436. a. püha Brigitta auks. Klooster oli kahejaoline, kus elasid mungad ja nunnad kloostril naisülesena (*abbatissa*) juhatusel. Püha Brigitta nimest kujunes rahvasuus aegapidi moonutatult nimetus Pirita. Kloostri eluiga oli aga üsna lühike — ainult ligi 150 aastat. Tallinna piira-

mise ajal, 1577. a., röövisid vene sõjaväed Pirita kloostri paljaks ja pistsid põlema. Nii on see katoliku-aegne klooster juba ligi 350 aastat varemets seisnud.

Alal hoidunud on ainult end. kloostrikiriku müürid kõrge õhtupoolse viiluga (restaureeritud) (56. pilt). Kiriku varemed mõõdavad seestpoolt pikuti 55,9 m ja laiuti 23,9 m, mis tõestab, et see kirik oli üks suuremaid Baltimail. Oleviste

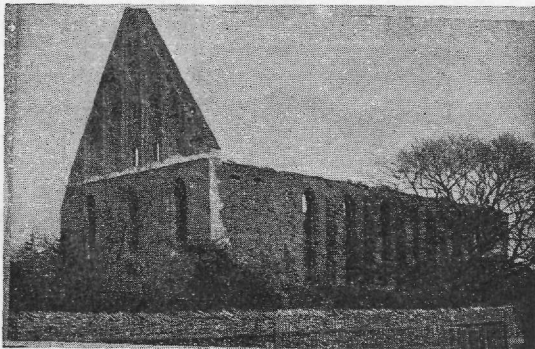
55. pilt. Pirita kloostri algküü (restaureeritud). Ehitatud 1407—1436, hävitatud 1577.

kiriku pikkus näit. 60 m väljastpoolt, Niguliste kirik seestpoolt 47 ja $22\frac{1}{2}$ m.

Esialgul moodustas klooster 120×120 -meet. nelinurkse ehitustiku; kirikust põhja pool olid nunnade ja lõuna pool munkade eluruumid. Lähemad kirjeldused Pirita kloostrist: „Tallinna juht“, K/Ü. „Loodus“, lhk. 111—113; Nottbeck u. Neumann, Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval,

lhk. 130 (linna raamatukogus, nr. 4—34); G. v. Hansen, Die Kirchen und ehem. Klöster Revels jt.

Pirita kloostri surnuaedadel on eriti tähelepanuväärilised vanalaadilised kiviristid haudadel. Need kadunute mälestusmärgid, mis eesti (Vasalemma) marmorist raiutud, on vähemalt sada aastat ilma mõjule vastu pidanud. Ühel suuremal kiviristil seisab koguni aastanumber 1617 ühes salapärase tähtedega. Mõned hauakivid on siin pooleldi

56. pilt. Pirita kloostri varemed.

maapinna varju vajunud. Samal kohal oli ka vanasti kloostri surnuaed.

Suvituskoht Rannamõisa.

Teiseks ilusamaks väljasõidu- ja suvituskohaks tallinnlastele on Tiskre ja Rannamõisa; viimasesse on Tallinnast Baltiski maanteed mööda 15 km. Rannamõisa piirkond möödab 1928 ha, sellest end. mõisa piirides 807 ha 1919. a. andmete järele oli siin 162 elumaja, enamasti suvilad. Ilmasõja ajal ehitati Rannamõisa lähedusest kindluse-raudtee mööda, mille kaudu nüüd ühendus Tallinnaga palju hõlpsam. Suvel on korrapärane auto-ühendus. Ka merd mööda on ühendus linnaga.

Rannamõisa suvituskoht valdab omapärase randmaastikuga. Huvitav on randmoodustus Rannamõisa (Strandhof)

kohal. Siin läheneb 12—14 meetri kõrgune liivakivi-kallas umbes veerand km:i pikkuselt sedavõrt merele, et vesi otsekohe kalda alust uhab. Aegade jooksul tungib vesi kaugemale ja sünnitab koopaid.

Suurem osa kaldast on muutunud rusukallakuks, mis tihedalt kaetud lehtpuudega: leppadega, pajudega, üksikute jalakatega, vahtratega, pihlakatega. Mitmesugused taimed tiheda metsa all, lai liivavöö mererannal ühes suuremate ja vähemate rändrahnudega. Eriti toredat ja loodusvõimsat pilti pakub siin metsaga kaetud paekallas. Muinasjutuliselt asub Rannamõisas hulk suvemaju põlise männimetsa all tüsedate puutüvede varjul: Sammaldanud pilpakatused, luitunud seinad nagu sarnastuvad üksildase metsa ilmele. Majad üksteisest lahus vaigse tiheda metsa rüppes. Ühe suvemaja juurest ei näe teist puutüvede vahel. Segamata oma ette elanud tervisiliselt mõnusas okasmetsa õhkkonnas.

Ka kõrgelt paekalda servalt on vaade ilus. Eemal lai, lage meri, millele raamiks lähedased neemed ja Naissaar oma sinava metsaga. Kaugel idas Tallinn tornidega.

Rannamõisa lähedal Tabasalus töötab Eesti Punase Risti suvekolonii lastele, kuhu võetakse poisslapsi 5—10 aast. ja tütarl. 5—12 aastani.

Sageli korraldatakse laevadega lõbusõituisid Rannamõisa. 1922. a. suvel sõitis sinna laevasõidu-ameti laev „Kungla“.

Suvituskoht Tsitre.

Tallinnast otsejoones 47 km ida pool, Kolga lahe ääres, 30 km Raasiku raudtee-jaamast on endiste Kolga majoraatmõisa-pidajate krahvide Stenbockide suvemõisa Tsitre, kahe suurema elumajaga, mitme kõrvalise hoonega ja mõne lähedase elamuga. Merekalda ja majastiku vahel vana varjuline põlispuiestik, mitu avarat muruplatsi, suurema ääres laguneva suveteatri hoone, kuhu pühapäevadel rohkesti rahvast pidudele koguneb. Tsitres on sadam, kus rannasõidu-liinil sõitvad laevad peatavad. Aurik „Kunglaga“ võib siit nädalas kaks korda Tallinna ja tagasi sõita. Paar km lõuna pool Tsitrest on jõukas Muuksi küla, merest sama kaugel kõrge paekallas, mis ranna poolt paistab lavakõrgendikuna. Tsitre ümbrus — randlagendik, enamasti heinamaad.

Vähemale arvule suvitajaile leidub siin kortereid mõisas ja lähedases Muuksi külas. Toiduaineid on saadaval. Mõnikord suvel teevad tallinlased siia laevaga väljasõite.

Suvenemajade arv Harju maakonnas

oli 1918. a. andmete järele kokku 208, nendest 96 suvenemaja Nõmme alevis, 43 Harku vallas, 13 Keila vallas, 18 Kõnnu v. (Loksal), 8 Nehatu v., 7 Rae v., 6 Riisipere v., 3 Kolga v., 6 Saue vallas jm. Nendes oli kokku 1006 tuba. Suvenemajade omanikkudest oli 97 eestlast, 44 sakslast, 11 venelast jt.

Raudtee ühendus suvituskohtadega.

Tallinna — Narva liinil võib sõita järgmistesse merelähis-
tesse suvituskohtadesse:

Raasiku jaamast Loksale posthobustega, kaugus umbes
40 km.

Rakverest Käsmule ja Võsule, kaugus 40 ja 37 km.

Jõhvist Toila, kaugus 8 km.

Vaivarast Sillamäele, kaugus 2—5 km.

Auverest Merekülla, kaugus 7 km ja Narva-Jõesu-
suhu, kaugus 13 km.

Narvast Narva-Jõesuhu, kaugus 13 km.

Tallinna — Narva — Peterburi ja tagasi.

Maksev 1. maist 1923. a.

Reisi- rong nr. 5	Post- sega- rong nr. 13	Kilo- meetrit	J a a m a d.	Reisirong nr. 6		Postsegarong nr. 14	
				tulek	minek	tulek	minek
17,00	0,30	—	↑ Tallinna. Einel.	11,30	—	6,00	—
17,18	0,56	7,3	↑ Ülemiste	11,20	11,21	5,43	5,46
17,29	1,15	14,9	↑ Lagedi	11,09	11,10	5,26	5,29
17,42	1,33	24,0	↑ Aruküla	10,55	10,56	5,08	5,09
17,53	1,50	29,5	↑ Raasiku	10,41	10,46	4,52	4,57
18,09	2,15	39,2	↑ Kehra	10,25	10,28	4,30	4,34
18,22	—	48,0	↑ Must	—	—	—	—
18,39	2,52	56,3	↑ Aegviidu. Einel.	9,59	10,04	3,53	3,59
18,52	3,09	63,0	↑ Jäneda	9,49	9,50	3,39	3,40
19,02	3,27	69,7	↓ Lehtse	9,40	9,41	3,23	3,28
—	—	77,6	↓ Tapa. Einel. . .	—	9,29	—	3,08
19,25	4,00	—	↑ Tapa. Einel. . .	9,17	—	2,30	—
19,46	4,30	91,3	↑ Kadrina	8,58	9,00	2,00	2,04
20,07	5,07	103,9	↑ Rakvere. Einel.	8,33	8,38	1,22	1,35
20,20	5,28	113,2	↑ Vaeküla	8,18	8,19	1,00	1,03
20,34	5,53	121,8	↑ Kabala	8,03	8,05	0,37	0,42
20,54	6,20	131,5	↑ Sonda	7,43	7,50	0,06	0,18
—	6,30	—	↑ 242. km peatus	—	—	23,54	23,55
21,10	6,47	143,6	↑ Püssi	7,24	7,26	23,36	23,43
21,27	7,13	152,9	↑ Kohtla	7,10	7,12	23,13	23,20
21,41	7,33	159,9	↑ Sompa	7,00	7,01	22,57	22,59
21,54	7,57	167,3	↑ Jõhvi. Einel. . .	6,40	6,44	22,23	22,38
22,07	8,14	175,7	↑ Oru	6,27	6,28	22,04	22,08
22,22	8,36	184,8	↑ Vaivara	6,10	6,13	21,41	21,47
22,37	8,59	193,7	↑ Auvere	5,56	5,58	21,21	21,24
22,49	9,15	201,8	↓ Soldino	5,43	5,44	21,03	21,04
Tulek 23,00	Tulek 9,30	209,6	↓ Narva. Einel. .	—	5,30	—	20,45
0,20	—	—	Narva	4,30	—	—	—
5,00	—	—	Jamburi	24,00	3,00	—	—
Tulek 11,00	—	—	Peterburi	—	17,40	—	—

Tallinna — Haapsalu ja tagasi.

Reisirong nr. 7-bis ²⁾	Postrong nr. 7 ¹⁾	Segarong nr. 15	Kilomeetrit	J a a m a d	Kilomeetrit	Postrong nr. 8 ³⁾	Segarong nr. 16	Reisirong nr. 8-bis ²⁾
—	15,10	—	16,25	7,55	7,35	—	—	—
—	—	—	—	8,13	8,04	—	—	—
—	—	—	—	8,28	8,14	—	—	—
15,50	15,55	17,05	17,12	8,52	8,35	—	—	—
16,08	16,09	17,25	17,26	9,07	9,07	—	—	—
16,26	16,27	17,43	17,45	9,26	9,32	—	—	—
16,40	16,41	17,52	17,53	9,57	10,10	—	—	—
16,53	16,59	18,00	18,01	10,20	10,21	—	—	—
17,12	17,13	18,13	18,19	10,40	10,40	—	—	—
17,26	17,27	18,32	18,33	11,27	11,35	—	—	—
17,40	—	18,46	18,47	11,55	11,56	—	—	—
—	—	19,00	19,30	—	—	—	—	—
—	—	19,50	—	—	104,4	—	—	—
—	—	6,00	21,30	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	Rohuküla ⁴⁾	—	—	—
—	—	—	—	—	Kuresaare ⁴⁾	3,00	—	—
—	—	—	—	—	—	18,00	—	—

- Rg. nr. 7 kaib Haapsalust Rohukülla igal teisipäeval, kolmapäeval ja reedel laevasõidu hooajal;
 - Rg. nr. 7-bis Tallinn — Haapsalu vahel on käigus laupäeviti, pühade eelpäevadel ja nelipühiti teisel pühapäeval ja nelipühiti kolmandal pühapäeval, neljapäeval, reedel ja laupäeval laevasõidu hooajal;
 - Rg. nr. 8-bis pühapäeviti, pühadel ja nelipühiti kolmandal pühapäeval, neljapäeval, reedel ja laupäeval laevasõidu hooajal;
 - Rg. nr. 8 sõidab välja Rohukülast igal teisipäeval, neljapäeval, reedel ja laupäeval laevasõidu hooajal; peatub Nõmmel 1 min. juhtumiseks, kui on reisiajad Nõmmele;
- ühendust peavad aurualevad „Ristna“ ja „Estima“ ja Haapsalust minек igal teisipäeval, keskajadatal ja reedel; Kuresaarest — igal esmaspäeval, neljapäeval ja reedel.

Tallinna — Baltiski ja tagasi.

Segarong nr. 17		Reisirong nr. 9		J a a m a d		Reisirong nr. 10		Segarong nr. 18	
tulek	minek	tulek	minek	K m		tulek	minek	tulek	minek
—	8,25	—	15,50	—		8,15	—	23,00	—
8,45	8,51	16,07	16,08	↖		8,02	8,03	22,40	22,45
9,00	9,01	16,13	16,14	↖		7,56	7,57	22,32	22,33
9,17	9,20	16,24	16,25	↖		7,44	7,45	22,16	22,16
9,37	9,50	16,35	16,38	↖		7,31	7,34	21,47	21,57
10,05	10,14	16,49	16,50	↖		7,16	7,18	21,18	21,28
10,35	—	17,05	47,7	↖		—	7,00	—	20,55
				Tallinna. Einel.					
				Nõmme. Einel.					
				Pääsküla					
				Saue					
				Keila. Einel.					
				Klooga					
				Baltiski. Einel.					

Tallinna — Pärnu ja tagasi. (Kitsarööpaline.)

Segarong nr. 7		Postrong nr. 3		Segarong nr. 5		J a a m a d		Segarong nr. 6		Postrong nr. 4		Segarong nr. 8	
tulek	minek	tulek	minek	tulek	minek	K m		tulek	minek	tulek	minek	tulek	minek
16,57	16,30	18,55	18,30	8,12	7,45	—		21,00	—	8,50	—	7,15	—
17,20	17,21	19,13	19,14	8,35	8,24	↖		20,27	20,39	8,22	8,30	6,45	6,55
17,42	17,43	19,34	19,35	8,57	8,36	↖		20,18	20,19	8,13	8,14	6,36	6,37
17,53	18,03	19,45	19,55	9,08	8,58	↖		19,58	19,59	7,53	7,54	6,15	6,16
18,26	18,27	20,18	20,19	9,40	9,17	↖		19,42	19,47	7,39	7,42	5,59	6,03
18,50	19,02	20,42	20,54	10,04	9,41	↖		19,16	19,18	7,14	7,15	5,34	5,35
19,21	19,22	21,14	21,15	10,33	10,14	↖		18,42	18,52	6,40	6,50	4,58	5,10
19,41	19,45	21,34	21,37	10,53	10,34	↖		18,20	18,22	6,20	6,21	4,38	4,39
20,12	20,37	22,04	22,29	11,23	10,56	↖		17,58	18,01	5,58	6,01	4,15	4,19
20,58	21,02	22,50	22,53	12,04	11,43	↖		17,12	17,32	5,12	5,32	3,22	3,47
21,33	21,39	23,25	23,29	12,47	12,07	↖		16,48	16,51	4,48	4,51	2,57	3,01
22,06	22,18	23,53	0,01	13,04	12,40	↖		16,13	16,17	4,13	4,17	2,21	2,25
22,44	22,45	0,26	0,27	13,37	13,38	↖		15,37	15,47	3,37	3,47	1,44	1,54
23,10	—	0,50	—	14,02	—	↖		15,10	15,11	3,10	3,11	1,16	1,17
						Tallinna S. Einel.							
						Tallinna P. Einel.							
						Liiva							
						Männiku							
						Saku							
						Küsa							
						Kohila. Einel.							
						Lohu							
						Hagudi							
						Rapla. Einel.							
						Keava							
						Lelle							
						Käru							
						Kolo							
						Alliku. Einel.							

Rohuküla — Kuivaste — Kuresaare — Riia liin.

1923. a. sõidukava.

Ühendust peab I klassi reisijate-aurik

„RISTNA“. Kapt. R. Oder.

„Ristna“ on kiirsõitja, teeb 12 sõlme. Kolm avarat klassiruumi. Võtab 600 reisijat peale. I klassis 7 kajutit 26 magamiskohaga ja salongiga; II klassis 8 kajutit 32 magamiskohaga ja salongiga. Laeval on vannitoad, elektrivalgustus, sädetelegraaf, puhvet.

- Ärasõit: **Rohukülast** üle Kuivaste Kuresaarde — igal teisip. ja reedel kell 8,45 õht.¹⁾
„ **Kuresaarest** üle Kuivaste Rohukülasse — igal esmasp. ja neljap. kell 8 õhtul.
„ **Kuresaarest Riiga**²⁾ — igal laupäeval kell 8 õhtul.
„ **Riiast Kuresaarde** — igal pühapäeval kell 8 õhtul.

Piletihinnad:

Rohuküla—Kuresaarde või tagasi:

I klass	500 mk,	platskaart	200 mk.
II	„ 350	„	150 „
III	„ 200	„	—

Rohuküla—Kuivaste ehk Kuivaste—Kuresaare või tagasi:

I klass	250 mk,	platskaart	100 mk.
II	„ 175	„	75 „
III	„ 100	„	—

Märkus: Sõjaväelased ja lapsed 5—10 aastani, ekskursandid ja koolid, kui gruppides sõidavad, maksavad pool hinda.

Lähemaid teateid saab:

- Tallinnas: Laevasõidu-ametist, telef. 2-96, telegrammide aadr. „Laevnik“.
Haapsalus: Telefon 15.
Kuresaares: Telefon 14.
Kuivastes: Telefon 2, kapt. Kolk.

1) Balti päästeseltsi aurik „Eestimaa“ igal kolmapäeval. Nii on võimalik Kuresaarde sõita Rohukülast 3 korda nädalas.

2) Avati 1923. a. Sõiduhind Kuresaarest Riiga ehk tagasi I klassis 650 m., II kl. 400 m., III kl. — 250 m. Platskaart I kl. 300 m., II kl. 200 m.

Rannasõidu - liinide sõidukava

1923. aasta navigatsiooni hooajal.

Ühendust peab I klassi reisijate-aurik

„KUNGLA“

Viru liinil — kaks korda nädalas.

Ärasõit: **Tallinnast üle Tsitre, Loksa, Käsmu — Võsule**
igal teisipäeval ja reedel kell 9 hom.

” **Võsult üle Käsmu, Loksa, Tsitre — Tallinna**
igal kesknädalal ja laupäeval kell 7 hom.

Piletite hinnad:

Tallinn—Käsmu, Võsule või tagasi:	}	kajut 3 inimesele	1000 mk.
		I klass	300 ”
		II ”	200 ”

Tallinn—Loksale: kajut 850 mk, I kl. 250 mk, II kl. 150 mk.

Tallinn—Tsitre: ” 700 ” I ” 200 ” II ” 120 ”

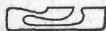
Loksa—Käsmu—Võsu või Tsitre: I ” 100 ” II ” 50 ”

Märkus: Kõigil Laevasõidu-ametile kuuluvail laevadel ja liinidel maksavad sõjaväelased, lapsed 5—10 aastani, ekskursandid ja koolid, kui gruppides sõidavad, pool hinda. Kaubaveo juures loetakse iga algatud puud — puudaks. Bagaaži on luba kaasa võtta iga inimese kohta 1 puud.

Lähemaid teateid saab:

Laevasõidu-ametist Tallinnas, telef. nr. 2-96.

Telegrammide aadr. „Laevnik“ Tallinn.

Eestimaa kuulsam kuurort

Haapsalu

Hooaeg 1. juunist kuni 1. septembrini.

Külmad ja soojad mere- ja mudavannid.

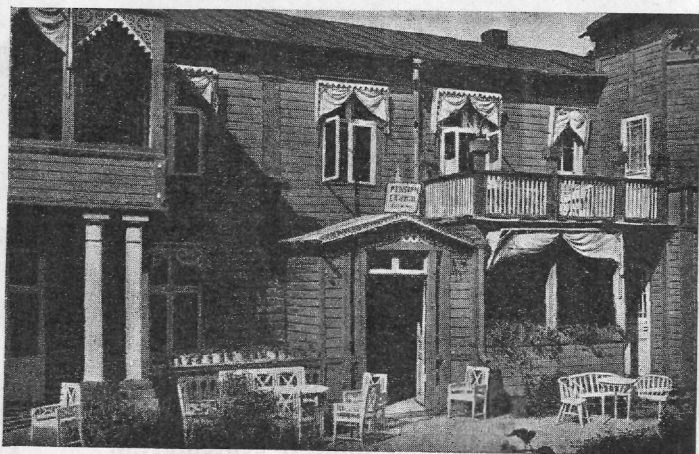
Kuurordil on kolm loomulikku tervendavat vahendit: kliima, merevesi ja meremuda.

Lõbusõidud merel mootor-, purje- ja aerupaatidel ning süstadel.

Suurepärane ujuv café-restoran „Eesti Veneetsia“ merel.

Lilledega ilustatud promenadil mängib täielik orkester 2 korda päevas.

Linnavalitsus.

Võõrastemaja Waldmann

Kuresaares, Pargi tän. nr. 4

==== pargi, muda- ja meresuplus-asutuste ligidal. ====
24 hästi sissesestatud tuba. _____ Esimese klassi köök.

T. Liiv'i

raamatu- ja kirjutusmaterjali kauplus

Kuresaares, Pruuli tän. nr. 2,

suvel: abikauplus, linna pargis,

soovitab ilu-, teaduslikku, kooli-, laste- ja vaimulikku

==== kirjandust. ====

Kõige kasulikum kõiksugu kirjutusmaterjali, joonistus-
abinõude, kantselei- ja büroo-tarvete ostukoht.

Kõige suurem väljavalik Kuresaare linna ja Saaremaa maakotade
_____ postkaartidest. _____

Igapäev värsked ajalehed.

Trükikoda ja köitmis-töökoda,

Pikk tän. nr. 6.

Suurem esimese järgu suvituskohd Eestis

on ainult

N.-Jõesuu

(Hungerburg).

Korralik, odav ühendus Narvaga. Laevasõit reisijate-laevaga 20 mk või sõidu-autoomnibussiga 100 mk.
Sõit kestab 1 tund.

Suvemaju on saadaval piiramata arvul, iga soovi järele, kas täieliku sisseseadega või ilma, tubade viisi, kostiga ja ilma, toiduaineid rohkesti, hinnad mõõdukad.

Suvituskoha kliima on kosutav ja pehme ka põhjatuultega, milleks kaasa mõjub suvilaid ümbritsev põline männimets.

Meri, nelja kilomeetri pikkuses, puhta, valge sõmerliivase kaldaga, päikesevannide võtmiseks väga kohane ja iseäralise puhta valge liivase põhjaga suplemiseks kõige sündsam. Haigetele veega-arstimise asutus vannidega ja sanatoorium, hindade poolest kättesaadavad.

Suur park. Sõjaväe-orkester. Ruumikad saalid kuurhausis, mere-kohvimajas ja „Kaljo's“ teatri-etenduste ja muude lõbustuste toimepanemiseks.

Kuivamaa- ja veesport spordiseltsi „Kalevala“ korraldusel.

Täielikumaid teateid annab suvitusbüroo alevivalitsuses igal äripäeval kella 9—2. Telefon nr. 9.

N.-Jõesuu alevivalitsus.

Ajakiri „LOODUS“.

„Loodus“ on iga haritud inimese lugemislaua liidim eesti kuukiri.

„Looduses“ on paremad ülevaated kodumaa loodusest ja tas peegelduvad tähtsamad teaduse sammud.

„Loodust“ toetab kaastööga ülikooli ja kogu eesti loodusteadusline intelligents.

„Looduse“ tellimisi võtavad vastu kõik postkontorid. Tellimishind kodumaale: aastas—600 mk, $\frac{1}{2}$ — 300 mk, $\frac{1}{4}$ — 165 mk. Välismaale: aastas 1000 mk. Üksik number 60 mk.

„Loodus“, Tartus, Vana tän. 1.

J. Kents: „Eestimaa geograafia õppe-
raamat“. Hind 155 mk.

Dots. H. Bekker: „Kodumaa geoloogia
õpperaamat“. Hind 200 mk.

G. Vilberg: „Harjumaa“. Hind 215 mk.
Täielikum ülevaade Harjumaast, eriti mererannast.

„Tallinna juht“. Hind 150 mk.
Ülevaade Tallinna tähtsamaist kohtadest, aja-
loost ja valitsusasutustest.

K.-ü. „Loodus“, Tartus.

416.063 SE
12238

Tervisele kasulik

on tingimata

Šokolad!

Nõudke kindlasti ja
tungivalt igal pool!

EESTI RAHVUSRAAMATUKOGU

Z-43274